

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Hadis Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MUHAMMED el-GAZZÂLÎ’NİN HAYATI, İLMİ KİŞİLİĞİ VE
HADİS ANLAYIŞI**

Remzi UYANIK
18949006

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır 2021

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Hadis Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**MUHAMMED el-GAZZÂLÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE
HADİS ANLAYIŞI**

Remzi UYANIK
18949006

Danışman
Prof. Dr. H. Musa BAĞCI

Diyarbakır 2021

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Muhammed el-Gazzâlî’nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Hadis Anlayışı” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

24/06/2021

Remzi UYANIK

ÖNSÖZ

İslâm dininin birinci kaynağı olan Kur'an-ı Kerim, hem yüce Allah'ın (c.c) va'di gereği hem de daha Hz. Muhammed (a.s) hayattayken tamamının yazıya geçirilmesi ve vefatından iki yıl sonra gibi kısa bir zamanda mushaf (kitap) haline getirilmesi sayesinde bozulmaktan ve üzerinde değişiklik yapılmaktan korunmuştur. Aynı gerçeği, Hz. Peygamber'in Kur'an'ı yaşama biçimi olan Sünnet ile Kur'an'ı açıklama yöntemi diyebileceğimiz ve İslâm dininin ikinci kaynağı olan hadis için söylemek mümkün değildir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra, Hicri birinci asrın ikinci çeyreğinde hadislerin hem sübûtu, yani hadisin Hz. Peygamber'e aidiyeti meselesi; hem de hadislerin delâleti, yani hadisin ne anlama geldiği meselesi tartışılmaya başlanmıştır.

Hadis ilminin bir disiplin olarak ortaya çıkışından günümüze kadar, hadisin sübûtuna verilen önem ve itinanın, hadisin delâletine verilmediği tarihi bir hakikattir. Bu konuda farklı görüşler bulunmakla birlikte; hadislerin ne anlama geldiği ile ilgili çalışmaların, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyeti anlamına gelen isnad çalışmaları kadar sistematik olmadığı kanaati en isabetli görüştür. Bununla birlikte, İslam ulemasının hadis metnlerinin içeriği ile hiç ilgilenmediği, hadisin hikmet ve delâletine kafa yormadığı iddiası, gerçeği yansıtmamaktadır. Daha sahâbe devrinde Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, İbn Abbas ve İbn Mes'ûd gibi belli başlı sahâbîler hem hadisin Kur'an'a arzı konusunda, hem de hadisin ne amlama geldiği (fikhu'l-hadis) konusunda ilk uygulama ve örneklerle imza atmışlar.

Hadis metnini inceleme ve hadisin ne amlama geldiği ile ilgili çalışmalar, çok nadir de olsa, İslâm tarihi boyunca sürekli devam edegelmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise, İslam âleminin içinde bulunduğu sosyal ve kültürel buhranın da etkisiyle ilk olarak Hindistan'da başlayan, başta Mısır ve Suriye gibi İslam ülkelerine yayılan hadis tartışmaları yeniden alevlendi. Modern hadis tartışmaları diye nitelenen bu tartışmalar, Mısır'ın önemli ilim ve fikir adamlarından

olan Muhammed Gazzâlî'yi de etkilemiştir. Daha çok Kur'an merkezli çalışmaları bulunan ve bu sahada birçok eser te'lif eden Gazzâlî, sahip olduğu ilmi birikim ve donanım sayesinde modern hadis tartışmalarında yerini almış ve kaleme aldığı "Fıkhu's-Sîre" ve "es-Sünnetü'n-Nebeviyyetu Beyne Ehli'l-fikh ve Ehli'l-hadis" gibi eserlerle kendisine ait hadis görüş ve anlayışını ortaya koymuştur.

Bir giriş ve üç bölüm şeklinde ele aldığımız çalışmamızın giriş bölümünde; çalışmanın konusu-sınırları, amacı-önemi ve metodu ile kaynakları hakkında bilgi verdikten sonra, çalışmamızla ilişkili olan "Hadis tartışmalarının" kısa bir tarihçesi zikredilmiştir.

Birinci bölümde "Muhammed Gazzâlî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri" başlığı altında genel ve detaylı bir bilgi verilmiştir. İkinci bölümde hadisin kavramsal çerçevesi ile birlikte Gazzâlî'nin hadis usûlü anlayışı ve temel hadis kavramlarına yaklaşımı ele alınmıştır. Üçüncü bölümünde ise çalışmamızın ana konusunu oluşturan "Muhammed Gazzâlî'nin bir takım kıstaslara dayanarak bazı muhaddis ve rivâyetleri tenkid etmesi ve yenilikçi hadis yaklaşımı", kısacası kendisinin hadis anlayışı değerlendirilmiştir. Bu çalışmamızda varılan kanaat ve neticelere sonuç bölümünde yer verilmiştir.

Çalışmamızı hazırlama sürecinde teşvik edici tavrıyla katkı ve desteklerini bizden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. H. Musa BAĞCI'yı saygı ve minnetle anar, kendilerine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Remzi UYANIK

Diyarbakır 2021

ÖZET

Bu çalışmada, tenkitçi bir hadis anlayışına sahip olan Muhammed Gazzâlî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve genel hadis görüşü, özellikle kendisinin kaleme aldığı eserler incelenerek ele alınmıştır.

Yapılan araştırma ve kaynak taramaları neticesinde, çağdaş ilim adamı Muhammed Gazzâlî'nin ilmi kişiliği ve hadis anlayışı ile ilgili neredeyse yok denecek kadar çok az akademik çalışmanın yapıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte fikir ve düşünceleriyle, memleketi Mısır ve İslam dünyasına damgasını vuran Gazzâlî'nin hadis anlayışının araştırılıp tespit edilmesi akademik olarak büyük önem arz etmektedir. Tarafımızdan yapılan incelemede; Gazzâlî'nin daha çok Kur'an ilimlerine yönelik çalışmaları olmakla birlikte, hadis sahasında da söz sahibi olduğu ve bu alanda da birkaç eser yazdığı saptanmıştır. Kaleme aldığı bu eserlerde hadis ve sünnete İslam'ın ikinci kaynağı olarak baktığı ve özellikle âhâd hadislerin Kur'an, mütevâtir ve amelî sünnet, akıl-bilim ve tarihi gerçekler bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini belirttiği tespit edilmiştir. Ne yazık ki Gazzâlî, hadis ile ilgili düşüncelerinden dolayı şiddetle eleştirilip hadisleri hafife almak ve inkâr etmekle itham edilmiştir.

Bütün bu inceleme ve tetkiklerin sonucunda; Gazzâlî'nin, hadisleri hafife alıp inkâr ettiği bir yana dursun, tam aksine, kendisinin gerçek bir hadis mudafii olduğu, hadis tartışmalarında klasik hadis anlayışının dışına çıkmakla birlikte, bu tartışmalarda itidal yolunu tutup ifrat ile tefrit arasında yer aldığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Hadîs-Sünnet, Rivâyet, Ehl-i hadis, Ehl-i re'y, Muhammed Gazzâlî, Tenkid

ABSTRACT

In this study, the life, scientific personality and general hadith opinion of Mohammed Ghazali, who has a critical sense of hadith, were examined especially by examining the works he wrote.

As a result of research and resource scans, it was determined that almost nonexistent academic studies were carried out on the scientific personality and hadith understanding of the contemporary scholar Mohammed Ghazali. However, it is of great academic importance to investigate and identify Ghazali's understanding of hadith, which has made its mark on Egypt and the Islamic world where he lives with his ideas and ideas. In the examination carried out by us, it was determined that Ghazali had a say in the hadith field and wrote several works in this field, although he was mostly studying the Quran. In these works, it was determined that he looked at hadith and circumcision as the second source of Islam and specifically stated that the hadiths should be evaluated in the context of the Qur'an, ritual circumcision, mind-science and historical facts. Unfortunately, Ghazali was strongly criticized for his thoughts on the hadith and accused of underestimating and denying the hadiths.

As a result of all these examinations and studies, let alone that Ghazali underestimates and denies hadiths, on the contrary, he is a true mudafi of hadiths, although he goes beyond the classical hadith understanding in hadith discussions, he takes the path of moderation in these discussions and takes place between the excess and tephr it has been concluded that it has taken.

Keywords

Hadith-Sunnah, Rumor, People of hadith, People of re'y, Mohammed Ghazali, Criticism

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI	1
B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI.....	2
C. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	4
D. TARİHTEN GÜNÜMÜZE HADİS TARTIŞMALARI.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	
MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE İLMİ ŞAHSİYETİ	
1.1.HAYATI.....	10
1.1.1. Eserleri.....	17
1.1.2. Gazzâlî'nin Hadis Sahasında Yazdığı “es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadis” Adlı Eserin Tahlili.....	18
1.1.2.1. İçeriği	19
1.1.2.2. Eseri Yazma Amacı	20
1.1.2.3. Hadis Tartışmalarına Katkısı ve Eleştirilere Cevabı.....	20
1.1.2.4. Telif Ettiği Eserler.....	22
1.1.3. Hocaları	33
1.1.3.1. Etkilendiği İlim Adamları	33
1.1.3.2. Etkilediği İlim Adamları	34
1.1.3.3. Görev Yaptığı Makamlar	34
1.1.3.4. Aldığı Ulusal ve Uluslararası Ödüller.....	35

1.2. GAZZÂLÎ'NİN TEBLİĞ VE DAVET HAYATI.....	35
1.2.1. Mücadeleci Kişiliği.....	35
1.2.2. Tecdit ve Islahat Fikri.....	37
1.2.3. Emperyalizm ve Sömürgecilğe Karşı Tavrı	40
1.2.4. Cihad ve Şura Prensibleri	41
1.2.5. Bazı Konularda İslam Toplumunu Eleştirmesi	43
1.2.6. İslam Toplumuna Kurtuluş Reçetesi Sunması.....	45
1.3. MUHAMMED GAZZÂLÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ	46
1.3.1. Tefsir (Kur'an İlimleri).....	46
1.3.2. Hadis.....	47
1.3.3. Fıkıh.....	48
1.3.4. Tasavvuf	50
İKİNCİ BÖLÜM	
MUHAMMED EL-GAZZÂLÎ'NİN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI	
2.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	53
2.1.1. Hadis ve Sünnet ve Kavramları	53
2.1.2. Haber ve Eser Kavramları	54
2.2. HADİS VE SÜNNETİN BİLGİ DEĞERİ.....	55
2.2.1. Gazzâlî'nin Hz. Peygamber Tasavvuru (Beşer ve Peygamber Olarak)	55
2.2.2. Vahiy Sünnet/Hadis İlişkisi	57
2.2.3. Gazzâlî'nin İslam Dininin Ana Kaynaklarına Bakışı.....	59
2.2.4. “Sübût ve Delâlet” Yönünden Kur'an ve Sünnet'in Durumu	60
2.2.5. Sünnet'in Bağlayıcılığı ve Sünnet'e Tâbi Olmanın Gerekliliği	61
2.3. SIHHAT DERECESİNE GÖRE HADİS TÜRLERİ.....	62
2.3.1. Sahih Hadis'in Tanımı ve Kriterleri	62
2.3.1.1. Sahih Hadis	63
2.3.1.2. Hadisin Sihhatinde Sened ve Metin Ayrımı	65
2.3.2. Zayıf Hadis	66
2.3.2.1. Zayıf Hadis ile Amel Etmek	67
2.3.2.2. Senetteki Kopukluktan Kaynaklanan Zayıf Hadisler	68
2.3.2.2.1. Munkatı' Hadis.....	69

2.3.2.2.2. Muallak Hadis	70
2.3.2.3. Râviye Yöneltilen İthamlardan Kaynaklanan Zayıf Hadisler....	70
2.3.2.3.1. Münker Hadis	71
2.3.2.3.2. Metruk Hadis	71
2.3.2.3.3. Muallal Hadis	72
2.3.2.3.4. Mevzû Hadis	73
2.3.2.3.5. İsrâiliyat Rivâyetleri	75
2.4. RÂVİ SAYISINA GÖRE HADİS TÜRLERİ.....	76
2.4.1. Mütevâtir Hadis	76
2.4.2. Âhâd Hadis	78
2.5. GAZZÂLÎ'YE GÖRE HADİS TENKİDİ.....	80
2.5.1. Sened Tenkidi	81
2.5.2. Metin Tenkidi	82
2.5.2.1. Hadislerin Kur'an İle Çelişmesi ve Kur'an'a Arzı	83
2.5.2.2. Hadis'in Mütevâtir ve Amelî Sünnet İle Çelişmesi	87
2.5.2.3. Hadis'in Bilim ve Akıl İle Çelişmesi.....	88
2.5.2.4. Hadis'in Tarihi Gerçekler İle Çelişmesi	90
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
HADİSLERİN ANLAŞILMASI MESELESİ	
3.1. HADİSİN ANLAŞILMASINA YARDIMCI OLAN GELENEKSEL	
İLİM DALLARI.....	94
3.1.1. Muhtelifu'l-Hadis	94
3.1.2. Fıkhu'l-Hadis	95
3.1.3. Esbâbu Vurûdi'l-Hadis	97
3.1.4. Hadis ve Nâsih-Mensûh İlişkisi.....	99
3.2. GAZZÂLÎ'NİN TENKİT ETTİĞİ BAZI RİVÂYETLERİ	
DEĞERLENDİRMESİ.....	101
3.2.1. Akıl ve Nakille Çelişen Bazı Rivâyetler.....	102
3.2.2. Kadınlarla İlgili Olan Peçe, Devlet Başkanlığı ve Mescitte Camaatle Namaz Kılması (Kadın Hakları).....	105
3.2.3. Şarkı-Türkü ve Müzik	109

3.2.4. Yemek, Giyim ve Mesken Âdâbı (Âdetler ve İbadetler Arasında Din)	112
3.2.5. Şeytan ve Cin Çarpması	114
3.2.6. Bağlamından Koparılmış Rivâyetler (Kıtâl ve Zühd Örnekleri)	118
3.2.7. Deccâl ve Fitneler	121
3.2.8. Kader ve Cebr İnancı	127
3.3. GAZZÂLÎ'NİN TENKİD ETTİĞİ MUHADDİS VE ESERLERİ.	129
3.3.1. Buhârî ve Sahih'i	131
3.3.2. Müslim ve Sahih'i	134
3.3.3. Ahmed b. Hanbel ve Müsned'i	136
3.4. GAZZÂLÎ'YE YÖNELTİLEN TENKİDLER	138
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	145

KISALTMALAR

<i>a.s.</i>	Aleyhisselam
<i>AÜ</i>	Ankara Üniversitesi
<i>b.</i>	Bin, İbn
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>c.</i>	Cilt
<i>c.c.</i>	Celle Celâlühü
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>DİA</i>	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
<i>DİB</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı
<i>DÜİFD</i>	Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>h.</i>	Hicrî
<i>H.z.</i>	Hazreti
<i>İFAV</i>	İlahiyat Fakültesi Vakfı
<i>İLAM</i>	İlmi Araştırmalar Merkezi
<i>MÜ</i>	Marmara Üniversitesi
<i>nr.</i>	Numara
<i>nşr.</i>	Neşreden
<i>ö.</i>	Ölüm Tarihi
<i>r.a</i>	Radiyallâhü Anhü/Anhâ
<i>s.</i>	Sayfa
<i>s.y.</i>	Sayı
<i>s. yk.</i>	Sayfa Yok
<i>TDVY</i>	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
<i>thk.</i>	Tahkik Eden
<i>ty.</i>	TarihYok
<i>vb.</i>	Ve Benzeri
<i>v.dğr.</i>	Ve Diğerleri
<i>yy.</i>	Yüzyıl

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Bu çalışmada, muasır âlimlerden Muhammed Gazzâlî'nin Ehl-i re'y ve fıkıh eksenli tenkitçi hadis anlayışı, bizzat kendisinin kaleme aldığı eserler incelenerek değerlendirilecektir.

Tarih boyunca her bilim dalında olduğu gibi, hadis sahasında da farklı okuma ve değerlendirme biçimleri her zaman var olagelmıştır. Sahâbe devrinden günümüze kadar her ilim adamı kendi ilmî birikimi nispetinde ve kendi bakış açısıyla hadis literatürünü değerlendirmeye çalışmıştır. Sahâbe ve ilim adamlarından kimisi, Hz. Peygamber'in (a.s) hadislerini hiçbir yoruma tâbi tutmadan, aynen söylediği gibi anlayıp aktarmış, kimisi de Hz. Peygamber'den, bir hadisi rivayet ederken ne dediğinden ziyade ne demek istediğine, diğer bir ifadeyle lafızdan çok, vermek istediği mesaja önem vermiştir. İşte bu farklı bakış açılarından, farklı ekoller ortaya çıkmıştır. Geçmişte farklı isimlendirmeler olmakla birlikte, bu ekoller genellikle "Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y" olarak anılmıştır.

Tarihi süreçte, hadisleri tümünden inkâr eden bir grup Hâricî ve Mu'tezile'nin bazı grupları ile son iki yüzyılda Hindistan'da, başını seyyid Ahmed Han'ın (1817-1898) çektiği Kur'âniyyûn ekolü dışında,¹ hadis alanıyla ilgilenen her ilim adamı hadisleri ve hadis kaynaklarını değerlendirirken öyle veya böyle Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y ekollerinden birini tercih etmiştir. İşte çalışmamızın ana konusu olan Muhammed Gazzâlî de hadis ile iştigal eden bu ilim adamlarından biridir. Çalışmamızda da görüleceği üzere Gazzâlî, hadisleri değerlendirmede Kur'an'a, mütevâtir sünnete, akıl ilkelerine ve tarihi gerçeklerle uyumluluğu şart koşup tenkitçi tavrıyla Ehl-i re'y saffında yer almaktadır. Dahası Gazzâlî, birçok eserinde konuyla ilgili Ehl-i hadîs'i eleştirirken, Ehl-i re'y'den övgüyle söz etmektedir.

¹ M. Hayri Kırbaçoğlu, **İsam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2000, s. 120.

Çoğunlukla Kur'an merkezli çalışmalar yapan ve Kur'an ekseninde eser yazan Muhammed Gazzâlî hadis alanını ihmal etmemiş ve bu sahada da varlığını pekiştirerek söz sahibi olduğunu ispatlamıştır. Gazzâlî sahip olduğu ilmi birikim ve donanım sayesinde yine Kur'an'ı merkeze alarak hadis değerlendirmeleri yapmıştır. O, aynı zamanda sahip olduğu engin eleştiri kültürü ve sorgulayıcı kişiliği sayesinde, hadis tarihinde en muteber sayılan hadis kaynaklarını dahi sorgulamaktan çekinmemiştir.

Eserlerinde daha çok toplumsal sorunları ele alan Gazzâlî, hadisleri değerlendirirken yine bu konuyu göz ardı etmemiş ve hadisler çerçevesinde toplumsal sorunlara temas etmiştir. Bu duruma, çalışmamızda örnekleriyle yer verilmiştir. Gazzâlî, çok yönlü bir ilim adamı olmasına rağmen, çalışmamızda hadis dışındaki diğer ilmi faaliyetlerine kısaca temas etmekle yetinip, bu ilmi faaliyetleri dışarıda bırakılmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

Muhammed Gazzâlî'nin, hem Buhârî'nin (ö. 256/870) Esahhu'l-esânîd (isnadların en sahihi) diye kabul ettiği senet zincirinde yer alan Nâfi' (ö. 117/735) (Mevlâ İbn Ömer) gibi bir tabîni; hem de Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel gibi hadiste otorite sayılan bazı muhaddisleri eleştirmesi ve aynı zamanda hem hadis alanında hem de tecdit ve ihya fikrinde Cemâleddîn Afgânî (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve M. Reşîd Rızâ (1865-1935) gibi ilim adamlarını örnek alması yadırganmasına, ağır tenkidlere maruz kalmasına, hatta hadis ve sünneti inkâr ettiği iddiasına neden olmuştur.

Gazzâlî'nin böyle ağır bir şekilde itham edilmesinde "Âhâd hadis" ile ilgili görüşünün etkili olduğunu da söylemek elbette mümkündür. Gazzâlî özetle, Âhâd Hadis'in sübutunun kat'î olmayıp zannî delil ifade ettiği için teşride kat'i hüküm ifade etmediğini savunmaktadır.² Esasen, Gazzâlî âhâd hadisi mutlak manada değil; Kur'an'a, mütevâtir ve amelî sünnete, akıl ilkelerine ve tarihi gerçeklere muhalif olması durumunda dikkate almamakta, hatta reddetmektedir.

² Muhammed el-Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, (çev.), Ali Özek, Ekin Yayınları, İstanbul 2020, s. 46, 87, 94-95, 248-249, 263-264.

Gazzâlî'nin hadis ve sünnete karşı tutumuyla ilgili kendisini savunanlar olduğu gibi, hadis görüşü ile ilgili aleyhinde reddiye yazanlarda olmuştur. Durum böyle olunca, Gazzâlî'nin hadis anlayışının akademik bir bakış açısıyla kapsamlı ve objektif olarak aydınlığa ve açıklığa kavuşması büyük önem arz etmektedir. Biz bu çalışmamızda Gazzâlî'nin lehinde ve aleyhindeki iddiaları da dikkate almakla birlikte, daha çok, kendisine ait hadis ve sünnet anlayışını ortaya koyan kendi yazdığı eserleri inceleyip değerlendirmeye çalışacağız. Bu itibarla, çalışmamız sonuçlandığında Gazzâlî'nin hadis ve sünnet anlayışının net bir şekilde ortaya çıkmış olacağını temenni ediyoruz.

H. Peygamber (a.s) hayatta iken Kur'an vahyi devam ettiğinden dolayı genel kanaate göre, Kur'an'a karışma endişesiyle H. Peygamber tarafından hadislerin de Kur'an gibi yazılmasına müsade verilmemiştir.³ H. Peygamber'in vefatından bir müddet sonra kötü niyetli bazı kişiler onun adına bir takım hadisler uydurdular. Bazı kişiler de iyi niyetli olmakla birlikte hadisi doğru anlayamamaktan (fıkhu'l-hadis), rivâyet ettiği hadisin Kur'an âyeti, tarihi veri ve akıl ilkesi ile çelişmesi nedeniyle hadisin "sübût" ve "delâleti" gibi bir takım problemler ortaya çıkmıştır. Hadisin sübûtu isnad sistemiyle koruma altına alınmış olsa da aynı durum hadisin delâleti için söz konusu değildir.

Hadislerin H. Peygamber'e aidiyeti anlamına gelen "sübût" ile hadislerin ne anlama geldiğini ifade eden "delâlet" tartışmaları İslam tarihi boyunca varlığını korumuştur. Asrımızda da bu tartışmalar devam etmektedir. İslam tarihi boyunca hadis sahasında canlılığını koruyan bu tartışmaya 20. yy.'ın yenilikçi ilim ve fikir âlimlerinden olan Muhammed Gazzâlî de katılmıştır. Gazzâlî, hadislerle ilgili tartışmaların, hadislerin sübûtundan ziyade hadislerin delâleti yani ne anlama geldiği ile ilgili olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Gazzâlî, hadislerle ilgili problemlerin fıkıhla giderilebileceğini savunmaktadır.

³ Subhi es-Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, (çev.), M.Yaşar Kandemir, M. Ü, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, s. 11-22; H. Musa Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usulü**, Bilimsel Araştırma Yayınları, Diyarbakır 2018, s. 64-70.

C. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Gazzâlî'ye göre, Yüce Allah'ın (c.c) elçisi olan Hz. Muhammed'in (a.s) söz ve filleri, Allah'tan aldığı vahiy olan Kur'an âyetleriyle çelişmez. Mâlesef hadis kaynaklarında bazı hadislerin Kur'an âyetlerine ters düştüğü görülmektedir. Ayrıca bir takım rivâyetlerin tarihi gerçekler ve aklî verilerle çeliştiği, bilinen bir husustur. Çağımızın önemli ilim ve fikir adamlarından olan Muhammed Gazzâlî bu durumun normal olmadığını ve Kur'an âyetlerine, tarihi gerçeklere ve selim akıl ilkelerine ters düşen (âhâd) rivâyetlerin reddedilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Gazzâlî'nin, çağdaş hadis tartışmalarındaki sergilediği tüm bu tutum ve tavırları vesilesiyle, hadis eserlerinde yer alan bazı problemleri fikhî bakış açısıyla nasıl yorumlayıp değerlendirdiği ve genel hadis anlayışını akademik bir çerçevede ele alacağız. Bu çalışmanın hadis ilmi sahasındaki en büyük tartışmalardan biri olan "Hadislerin Kur'an ile çelişmesi" konusuna katkı sunmasını umuyoruz.

Çalışmamızda, Muhammed Gazzâlî ile ilgili telif edilen kitaplardan, hakkında yazılan makâlelere kadar; kendisiyle çeşitli münasebetlerle yapılan mülâkatlardan internetteki web sitelerine kadar; her türlü kaynağı inceleyip istifade etmeye çalıştık. Ayrıca akademik çalışmalardan yararlandığımız gibi ansiklopedik kaynakları araştırmayı da ihmal etmedik.

Çalışmamızda Gazzâlî'nin ilmi kişiliği ve hadis anlayışı ile ilgili birçok yerli ve yabancı makâleden yararlanmakla birlikte, hiç kuşkusuz asıl çalışma kaynağımızı Gazzâlî'nin bizzat kaleme aldığı eserler oluşturmaktadır. Bu noktada, araştırmamıza göre altmışın üzerinde eser kaleme alan Gazzâlî'nin birçok eserini inceleme fırsatı bulmakla birlikte, kendisinin hadis anlayışını gerçek anlamda yansıttığını düşündüğümüz "Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet" adlı eseri başlıca kaynağımız olmuştur. Ayrıca, Gazzâlî'nin atıfta bulunduğumuz diğer eserlerine ait bilgilere kaynakça bölümünde yer verilmiştir.

D. TARİHTEN GÜNÜMÜZE HADİS TARTIŞMALARI

Yapılan kaynak taraması neticesinde birçok alanda vuku bulan akıl ve nakil çekişmesi, hadis sahasında daha sahâbe devrinde başladığı, ilerleyen süreçte ise

“Ehl-i re’y” ve “Ehl-i hadis” adı altında bağımsız birer ekol haline geldiği tespit edilmiştir.

Sahâbe neslinden Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Alî (ö. 40/661), Hz. Âişe (ö. 58/678) ve İbn Mes‘ûd (ö. 32/652-53) gibi kişiler Ehl-i re’yin temsilcileri kabul edilirken, Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve İbn Ömer (ö. 73/693) gibi kişiler ise sahâbe tabakasından Ehl-i hadisin en büyük temsilcileri kabul edilmiştir. Sahâbe neslinden sonra Hicrî II. ve III. asırlarda Ehl-i re’yin bayraktarlığını İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) yaparken, İmam Şâfî (ö. 204/820) ve öğrencisi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) Ehl-i hadisin savunucusu olmuşlardır. İmam Mâlik’in (ö. 179/795) Ehl-i hadis ve Ehl-i re’y tartışmalarında özel bir yeri vardır. Zira İmam Mâlik’i, Medîne ehlinin uygulamalarını çok önemseydiği için Ehl-i hadis arasında zikredenler olduğu gibi, el-Muvatta’ adlı hadis eserinde re’ye başvurmasından dolayı kendisini Ehl-i re’yden kabul edenlerde olmuştur. Bu arada dönemin en önemli muhaddisleri arasında sayılan Buhârî ve Muslim de Ehl-i hadis saffında yer almışlardır. Bölgesel olarak, Hicaz (özellikle Medîne) Ehl-i hadisin merkezi haline gelirken, Irak bölgesi de (özellikle Kûfe) Ehl-i re’yin merkezi haline gelmiştir.⁴

Ehl-i hadîs ve Ehl-i re’y ekollerini bir birinden ayıran, birini diğerinden farklı kılan ana unsur, nas’ların anlaşılması ve yorumlanmasındaki yöntem farklılığıdır. Her iki ekol de hadisleri teşrî’ kaynağı olarak kabul etmiş, ancak bu hadislerin nasıl anlaşılması gerektiği noktasında farklı ideolojik tavır ve yöntem sergilemişlerdir. Ehl-i hadîsin en belirgin özelliği, hadisleri mümkün olduğu kadar yoruma tâbi tutmadan ve kıyasa başvurmadan uygulamak, aklî ilimlerden ziyade, naklî ilimlerle ilgilenmek şeklinde ifade edilmiştir. Ehl-i hadis, nas’ların anlaşılmasında hadisleri merkeze alarak onun otoritesini iyice pekiştirmiştir.⁵

Ehl-i re’y, hadisleri anlamaya çalışırken sadece Hz. Peygamber’in ne dediğine değil, bu sözüyle ne demek istediğine, neyi gerçekleştirmek istediğine de bakmışlar ve mümkün olduğunca bu esası tespit etmeye önem vermişlerdir. Hadisleri

⁴ M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re’y”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 520-524; Abdullah Aydın, “Ehl-i Hadîs” **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 508-512.

⁵ Uğur Erman, “Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re’y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta’dil İlmine, Dönemin Te’lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Siirt 2017, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, c. 9, s. 990-1010.

anlamada Kur'ân'ı, İslam'ın temel prensiplerini ve bir bütün olarak hadislerin çizmiş olduğu genel çerçeveyi esas almaya özen göstermişlerdir.⁶

Sahâbe döneminde ilk örneklerini veren, tâbiîn devrinde devam eden, Hicrî II. ve III. asırlarda ise bağımsız birer ekol haline gelen Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y ihtilafı İslam tarihi boyunca devam etmiştir. Ne var ki, bu çekişmede üstünlüğü çoğunlukla Ehl-i hadis elinde tutmuştur.

İslam dünyası XIX. y.y'da başta Ortadoğu olmak üzere, Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar siyasi ve kültürel olarak bir bunalım yaşanmıştır. Tam da bu sırada hadis tartışmaları yeniden alevlenmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Hindistan Mısır ve Suriye'de gerçekleşen entelektüel tartışmaların en önemlilerinden birisi de hadisler etrafında vuku bulmuştur. Buralarda hadis literatürü sıkça tartışılmıştır.

Hindistan'da Şah Veliyullah ed-Dehlevî (ö. 1176/1762), Seyyid Amir Ali (1849-1928), Sıddîk Hasan Han Kannucî (1832-1890) ve Mevlevî Çerağ Ali (1844-1898) gibi ilim adamları hadis tartışmalarının başlıca aktörleri olmuşlardır. Zikredilen ilim adamlarının arasında ufak farklılıklar olsada hadis ile ilgili genel görüşleri şöyledir: Hz. Peygamber'den 150 yıl sonra yazılan hadislerin güvenilirliği yoktur. Kütüb-i sitte'deki hadisler ile Hz. Peygambere atfedilen hadislerin ekseriyeti uydurmadır, bu hadisler ile amel etmek akla ve vicdana muhalif hareket etmektir.⁷ Hindistan'da başlayan hadis tartışmaları etkisini Pakistan, Suriye ve Mısır gibi İslam ülkelerinde de gösterdi. Tecdid ve İslamî uyanış hareketinin öncüsü kabul edilen Cemâleddin Afgânî (1838-1897), çağdaş Mısır'da ilk defa hadis tartışmalarını göndeme getiren ilim adamı olmuştur. Daha sonra öğrencisi Muhammed Abduh (1849-1905), hocasının yolunu takip ederek hadis literatürünün sahliliğini sorgulamış ve Buhârî ve Müslim'in sahlillerinde dahi olsa her hadisin sahliliğinin teyid edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu minvalde Muhammed Abduh, nakile karşılık akla öncelik vermiştir. Abduh'un talebesi olan Muhammed Reşîd Rızâ (1865-1935) da hadis tartışmalarına dâhil olmuş ve Kuran'dan sonra hadis'in ikinci

⁶ Ahmet Uyar, "Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehli Re'y Ekolleri)", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Kayseri 2004, Bilimname V, 2004/2, 29-44.

⁷ Mairambek Cusupov, "Hadis Taraftarlarının Teşekkülü", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Hadis Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, Bışkek 2013, s. 143-150; Enbiya Yıldırım, **Hadis Meseleleri**, Rağbet Yayınları, Sivas 2008, s. 57.

kaynak olduğuna göre, doğrusunun yanlışından ayrılması için ciddi bir teste tâbi tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Reşîd Rızâ'ya göre isnatları şüpheli, özellikle hiçbir şeye işaret etmeyen âhâd haberler ise, ictihad konusudur.⁸

Modern çağda hadis sahasında en hararetli tartışmayı başlatan kişi bir tıp doktoru olan Tevfik Sıdkî'dir (1881-1920). Reşîd Rızâ'nın kurduğu el-Menar dergisinde, sadece Kuran'la yetinmek gerektiğini ifade etmiş ve genel olarak hadisleri kabul etmemiştir. Tevfik Sıdkî, hadislerin Hz. Peygamber'den birkaç yüzyıl sonra kaydedildiğini ve günümüz insanları için değerini kaybettiğini iddia etmektedir. Mısırlı düşünür Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) de neredeyse Tevfik Sıdkî ile aynı fikirdedir. O'nun hadis literatürünü kabul etmemesinin sebebi de rivâyetlerin geç yazıya geçirilmesidir. Mısırlı bir yazar olan Mahmud Ebû Reyze (1889-1970) de taklitçiliğe karşı çıkmış ve hadislerin metinsel olarak tekrar teste tâbi tutulması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, Hz. Peygamberin ağzından çıktığı şekliyle nakledilip bize ulaşan hadislerin sayısı azdır. Ebû Reyze ayrıca Buhârî ve Muslim'in kitaplarının sahihliği konusunda önceki nesillerin icmasını reddetmiş ve bu eserlerde peygamber sözü olarak sunulanların çoğunluğunun uydurma olduğunu söylemiştir.⁹

Mısırlı bir ilim ve fikir adamı olan Muhammed Gazzâlî ise, hadis tartışmalarında ifrat ve tefritten uzak durup itidal yolunu tutmuştur. Modern tecdit ve ihya hareketinin öncüleri olan Muhammed Abduh, M. Reşîd Rızâ ve Hasan el-Bennâ'dan etkilenen Gazzâlî, modern hadis tartışmaları ve hadisleri değerlendirme konusunda da bu ilim adamlarının çizgisini takip etmiştir. Gazzâlî'ye göre mütevâtir hadisler kesin bilgi ifade eder, âhâd haberler ise zan ifade eder. İtikadi meseleler sadece Kur'an ve mütevâtir sünnetle sabit olur. Ancak mütevâtir haber ile sabit olan bir akidenin izahı için âhâd haberlerden yararlanılabilir. O'na göre hadis literatüründeki en büyük problem, hadislerin Kur'an ve bir biriyle çelişkili bilgiler içermesi, tarihi ve bilimsel gerçeklere aykırı olması ve dış kültürden gelen haberlerin Hz. Peygamberin sözü diye sunulmasıdır. Bu nedenlerden dolayı, rivâyetlerin tekrar değerlendirmeye tâbi tutulması ve sahihlerin sakimlerden ayrılması gerekmektedir.

⁸ Cusupov, "Hadis Taraftarlarının Teşekkülü", s. 143-150.

⁹ Cusupov, "Hadis Taraftarlarının Teşekkülü", s. 143-150; M. Yaşar Kandemir, Nüreddin İtr, "Ebû Reyze", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1994, c. 10, s. 214-215.

Bu düşünceleriyle Gazzâlî, kendilerinden çok ilham aldığı bilinen Reşîd Rızâ ve Muhammed Abduh gibi, tarihi Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y tartışmalarında Ehl-i re'y çizgisini devam ettirmiştir.¹⁰

Modern çağda Hindistan, Suriye ve Mısır dışında, kayda değer hadis tartışmalarının yaşandığı yerlerden biri de Pakistan olmuştur. Pakistan'da Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî (1903-1979) ve Fazlurrahman (1919-1988) gibi ilim ve fikir adamları, klasik hadis anlayışının dışına çıkmışlardır. Mevdûdî, hadiste sadece senet sorgulamasının yetersiz olduğunu, aynı zamanda metin tenkidinin de yapılması gerektiğini savunmuştur. O'na göre, bir hadis hangi kaynakta yer alırsa alsın, senedin sahih olması demek zorunlu olarak hadis de sahih olması sonucunu doğurmaz. Bazen sahih senedli bir hadis metin bakımından zayıf olabilir.¹¹ Fazlurrahman ise, Hz. Peygambere atfedilen onca hadis içinde az bir kısmının sahih olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte özellikle “yaşayan sünnete” vurgu yapmıştır. Ona göre günümüz müslümanlarının düşünce donukluğundan kurtulabilmesi, sünneti tekrar yaşayan sünnet anlayışına döndürmekle mümkündür.¹²

Hint alt kıtasında yaşanan hadis tartışmaları, çok sınırlı da olsa Türkiye'de de etkisini göstermiş ve ilmi çevrelerde hadis-sünnet polemikleri yaşanmıştır. Ülkemizdeki bu polemiklerde Hz. Peygamber'in (a.s) otoritesini tartışmaya açan Ahmet Akbulut olmuştur. Ahmet Akbulut, kendine özgü düşüncesi ile Hz. Peygamber'in özellikle bir insan olduğunu, peygamberin vahyin bir parçası değil, sadece Yüce Allah'tan aldığı vahyi insanlara tebliğ eden bir elçi olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda; M. Said Hatipoğlu ile birlikte, sünnetin, Hz. Peygamber'in kendi çevresinden elde ettiği bilgi birikiminin, akıl ve yaşam tecrübesinin ve bunlara dayanarak Kur'an'ı yorumlamasının bir neticesi olduğunu, dolayısıyla sünnette vahiy kaynaklı hiçbir şeyin olmadığını savunmuştur.¹³

¹⁰ Cusupov, “Hadis Taraftarlarının Teşekkülü”, s. 143-150; Muhammed İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 531-533

¹¹ İbrahim Hatiboğlu, “Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî'nin Dinamik Sünnet Yorumu”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, sy. 1, Bursa 2003, c. 12, s. 29-49; Cusupov, “Hadis Taraftarlarının Teşekkülü”, s. 143-150.

¹² Alparslan Açıkgenç, “Fazlurrahman” **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 12, s. 280-286; Cusupov, “Hadis Taraftarlarının Teşekkülü”, s. 143-150.

¹³ Ahmet Akbulut, **Nübüvvet Meselesi Üzerine**, Birleşik Yayınları, Ankara 1993, s. 59-63; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 405.

Netice itibariyle sahâbe döneminde yorum farkı şeklinde ortaya çıkan Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y ihtilafı, tarihte olduğu gibi günümüzde de devam etmekte ve hadis tartışmaları adı altında halen canlılığını korumaktadır. Bu tartışmalar, kimi zaman ilmi olmakla birlikte, çoğu zaman katı taassub ve hamasetten öteye geçmemektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED el-GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.1.HAYATI

Muhammed Gazzâlî (1917-1996), yirminci yüzyılda İslam dünyasına fikir ve düşünceleriyle damga vuran ilim adamlarından biridir. Kendisi, özellikle akademik çevreler tarafından “Muasır Gazzâlî” olarak anılmaktadır. Gazzâlî'nin “muasır” olarak tanıtılmasının sebebi, bazı çevreler tarafından Eş'arî kelâmcısı ve mutasavvıf olan, Hüccetü'l-İslam Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) ile karıştırılıyor olmasıdır. Esasen Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî onbirinci yüzyılda yaşamış ve İran asıllıdır. Muasır Muhammed Gazzâlî ise yirminci yüzyılda yaşamış ve aslen Mısırlıdır.

Muhammed Gazzâlî 22 Eylül 1917'de Mısır'ın kuzeyinde yer alan Buhayre vilayetinin Nekla'l-İneb köyünde doğdu.¹⁴ Babasının adı Ahmed Musa es-Saka'dır. Babası, tasavvuf ehline karşı derin saygısı olan bir kişiydi. Babasının bu hasletinden dolayı, rüyasında Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'den aldığı işaret üzerine oğluna Muhammed Gazzâlî ismini koyduğunu bizzat Gazzâlî söyler.¹⁵ Gazzâlî beş kardeşiyle birlikte mütedeyyin bir ailede çocukluğunu geçirdi.¹⁶

Gazzâlî, eğitim hayatına köyünde başladı ve klasik İlköğrenimle birlikte henüz 10 yaşındayken Kur'an hafızı oldu. İlk hadis derslerini de bizzat babası Ahmed es-Saka'dan aldı.¹⁷ Ailesinin Buhayre'ye yakın olan İskenderiye'ye göç

¹⁴ İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, *DİA*, c. 30, s. 531-533; Abdulhalim Uveys, “eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî; Târihuhû ve Cuhûduhû ve Ârâuhû”, Şam 2000, s. 27.

¹⁵ Taha Cabir el-Alvani, “Kıssatu Hayâtın”, *İslamiyyetü'l-Ma'rife, Çağdaş İslamî Düşünce Dergisi*, II/7, (1417/1997), s. 157.

¹⁶ Vikipedi, Muhammed el-Gazzâlî, 2020, <http://ar.m.wikipedia.org>, (09.07.2020).

¹⁷ Şahin Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzû li Suverî'l-Kur'âni'l-Kerîm İsimli Eserindeki Tefsir Metodu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Bilimname: Düşünce Platformu XXXIV, Kayseri 2017, s. 97-119.

etmesi üzerine Ezher'in ilköğretim kısmına girdi ve 1937'de lise kısmından mezun oldu.¹⁸

Muhammed Gazzâlî liseden mezun olduğunda artık fikri gelişim çağında olan 20 yaşında bir delikanlı idi. Bu sırada, tebliğ ve irşad faaliyeti için İskenderiye şehrinin Hürmüz Camisi'nde hatiplik yapan İhvân-ı Müslimîn hareketinin kurucusu ve lideri Hasan el-Bennâ (1906-1949) ile tanıştı. Hasan el-Bennâ'nın hitabetinden etkilenen Gazzâlî, İhvân-ı Müslimîn teşkilatının üyesi oldu. Ayrıca Gazzâlî, 1945 yılında Hasan el-Bennâ ile bir süre yazıştıktan sonra kendisi tarafından Edîbu'd-Da've (Dâva yazarı) olarak anılmaya başlandı. Ayrıca Gazzâlî, 1945 yılında Hasan el-Bennâ ile bir süre yazıştıktan sonra kendisi tarafından Edîbu'd-Da've (Dâva yazarı) olarak anılmaya başlandı.¹⁹

Gazzâlî, Hasan el-Bennâ ile ilk karşılaşmasını şu şekilde ifade eder: *“İskenderiye’de lise eğitimimin son yılında iken, alışkanlığım gereği derslerimi tekrar etmek için Abdurrahman b. Hürmüz Camisi’ne gidiyordum. Bir akşam hiç tanımadığım genç bir şahsın camide halka kısa bir şekilde vaaz verdiğini gördüm. Bu kişi, “Nerede olursan ol Allah’tan kork. Kötülükten sonra onu silecek bir iyilik yap ve İnsanlarla güzel ahlakla müamele et.”²⁰ hadisini yorumluyordu. Güçlü hitabeti ile kalbe tesir eden bir konuşma yaptı. O andan itibaren ona ilgim ve hayranlığım oluştu. İslâmî mücadele alanında o yiğit adamla birlikteliğim, 1949 yılında kendisi şehit edilene kadar devam etti.”²¹*

Hasan el-Bennâ'nın, Gazzâlî'nin hadis anlayışı üzerinde de etki bıraktığını söylemek mümkündür. Nitekim Gazzâlî'nin yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Hasan el-Bennâ ile tanıştıktan sonra ondan hiç ayrılmamıştır.

Buhayre'den İskenderiye'ye eğitim için göç eden Muhammed Gazzâlî, ortaöğretimini orada tamamladıktan sonra yükseköğrenim için Başkent Kahire'ye

¹⁸ Abdullah Abdulaziz ez-Zâmil, “eş-Şeyh Muhmmmed Gazâlî ve Eseruhû fi'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye”, Kuveyt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kuveyt 1999, s. 12-15.

¹⁹ Yusuf el-Kardavî, eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ Ariftuhû, Kahire 1999, s. 26-39; Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûi...”, s. 97-119.

²⁰ Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, es-Sünen, Birr, 55.

²¹ Vikipedi, “Muhammed el-Gazzâlî”, 2020, <http://ar.m.wikipedia.org>, (09.07.2020); Marife.org, “Muhammed el-Gazzâlî”, 2020, (09.07.2020).

taşındı. Gazzâlî 1941’de Ezher’in dört yıllık Usûlüddin Fakültesi’ni başarıyla bitirdi. Gazzâlî, Usûlüddin Fakültesi’nde iken evlendi ve neticede dokuz çocuk babası oldu.²² 1943’te aynı fakültenin Davet ve İrşad Bölümü’nde yüksek lisansını tamamladığında henüz 26 yaşındaydı.²³ Gazzâlî, Lisansüstü öğrenimini de başarıyla bitirdikten sonra Başkent Kahire’deki Atebetü’l-hadra Camisi’ne imam-hatip olarak tayin edildi. İlerleyen yıllarda başta Amr b. Âs ve el-Ezheri’ş-Şerîf Camileri olmak üzere birçok camide tebliğ ve irşat faaliyetlerine devam etti.²⁴

Gazzâlî’nin mânevî hayatına tesir eden ve kendisinde derin iz bırakan Hasan el-Bennâ’nın 12 Şubat 1949’da bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine, İhvan teşkilatı büyük bir sarsıntı geçirdi. Bu olaydan sonra cemaat üyelerinin büyük bir bölümü (özellikle lider kadro), dönemin İngiliz taraftarı Mısır hükümeti tarafından takibata uğrayıp tasfiye edilmeye çalışıldı.²⁵ İhvan Cemaati’ne mensup olanların tutuklandığı ve faaliyetlerinin yasa dışı sayıldığı bu dönemde, Yusuf el-Kardâvî ve Abdulhalim Uveys ile birlikte Muhammed Gazzâlî de tutuklanarak Sînâ yarımadasındaki Tûr Hapishanesi’nde yaklaşık bir yıl hapis tutuldu. Gazzâlî, fikir ve düşüncelerinden dolayı uğradığı bu haksızlığa rağmen özellikle gençlere sükûneti tavsiye etmiştir.²⁶

Hasan el-Bennâ’nın öldürülmesi üzerine, teşkilatta yerine kimin getirileceği konusunda tartışmalar başladı. Fakat el-Bennâ, teşkilatın temellerini sağlam atmıştı, artık cemaatin varlığı kişilerin varlığına bağlı değildi. İhvan hareketi, Hasan el-Bennâ’nın öldürülmesinden iki yıl sonra yeni liderini seçti. Ekim 1951’de Hasan el-Hudaybî’nin teşkilatın başına geçmesiyle İhvân-ı Müslimîn üyeleri arasındaki tartışmalar da son buldu.²⁷

²² Muhammed el-Gazzâlî, *Şahid Ale’l-Asr*, Daru’l-Faruk, Riyad 2010, s. 11.

²³ Yunus Mellâl, “*Menhecü’ş-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fî Teâmülihî Maa’l-Kur’ân*”, Cezayir Üniversitesi, Doktora Tezi, Cezayir 2010, s. 21-22.

²⁴ Mustafa Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî’nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 10, İstanbul 2004, s. 38-39.

²⁵ İbrahim el-Beyyûmî Gânim, “İhvân-ı Müslimîn” *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, c. 21, s. 583-586.

²⁶ Yusuf el-Kardavî, *eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ Ariftuhû*, Mansûra 1995, s. 14-18; Abdullah Hikmet Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, *İLAM Araştırma Dergisi* (Ocak-Haziran 1997), sy. 1, c. 2, s. 203-206.

²⁷ el-Beyyûmî Gânim, “İhvân-ı Müslimîn” *DİA*, İstanbul 2000, c. 21, s. 583-586.

Kendi ifadesiyle, Hasan el-Bennâ ile tanıştığı günden şehit edildiği ana kadar kendisinden hiç ayrılmayan Muhammed Gazzâlî,²⁸ İhvan hareketinin yeni seçilen lideri Hasan el-Hudaybî ve diğer lider kadrosuyla fikir ayrılığına düştü. Bu görüş ayrılığının neticesinde 1953'te teşkilattan ayrıldı. Gazzâlî, bundan böyle hiçbir siyasi ve dini gruba bağlı kalmadan İslâmî davet çalışmalarına devam etti. Bununla birlikte Gazzâlî, Mısır'da İslâmî bir parti kurma fikrini her zaman destekledi.²⁹

Muhammed Gazzâlî, 1952'deki Cemal Abdunasır darbersinden sonra Mısır Vakıflar Bakanlığına bağlı el-Ezheri'ş-Şerîf Camisi'nin vâizi ve diğer bütün camilerdeki tebliğ ve irşat faaliyetlerinden sorumlu camiler müfettişi, camiler müdür yardımcısı ve camiler müdürü olarak uzun süre görev yaptı. Ezher Camisi'ndeki uzun vaizlik görevinin ardından Kahire'deki Amr b. As Camisi'ne hatip ve vaiz olarak tayin edildi.³⁰

Gazzâlî'nin fiili mücadele dönemi Abdunnasır'ın darbeyle iktidara gelmesiyle başladı. Cemal Abdunasır'ın yönetime el koymasından sonra Gazzâlî için zor günler başladı. Özellikle Abdunnasır ve Enver Sedat gibi darbeyle işbaşına gelen yöneticilerin bulunduğu bir dönemde, konuştukları ve yazdıklarıyla vakur bir İslâmî tavır sergileyen Gazzâlî'nin üzerindeki siyasi baskılar gün geçtikçe artmaya başladı. Bu baskıların doğal bir neticesi olarak da Amr b. Âs Camisi'ndeki kürsüsü elinden alındı ve Vakıflar Bakanlığındaki görevlerinden istifaya zorlanıp neticede görevinden el çektirildi.³¹

Muhammed Gazzâlî'nin söylediğine göre, Seyyid Kutub (1906-1966) hakkındaki bir tahkikat sırasında İhvân-ı Müslimîn aleyhinde ifade vermesi yönündeki bir dayatmayı reddetmesi yüzünden tutuklanarak 1965 yılında ikinci sefer Tur Hapishanesi'nde bir yıla yakın hapis tutuldu.³²

Gazzâlî'nin 1943-1974 yılları arasındaki hayatı Mısır toplumunda siyasi çalkantıların yaşandığı bir dönemde oldukça hareketli ve aksiyon içerisinde geçti. O

²⁸ Vikipedi, "Muhammed el-Gazzâlî", 2020, <http://ar.m.wikipedia.org>, (09.07.2020).

²⁹ el-Kardavî, *eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû*, s. 40.

³⁰ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", *DİA*, c. 30, s. 531-533; Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûi...", s. 97-119.

³¹ Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûi...", s. 100.

³² İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", *DİA*, c. 30, s. 531-533.

dönemde Mısır, siyasi istikrarsızlık nedeniyle askeri darbelere sahne oluyordu. Dönemin darbeye yönetime el koyan Abdunnasır hükümeti bütün dini grupları sindirmeye, İhvan herketini ise yok etmeyi planlıyordu.³³ Aslında darbeye örtülü destek veren ve darbenin başarıya ulaşmasında en önemli unsurlardan birisi İhvân-ı Müslimîn teşkilatı olmuştu.³⁴

Gazzâlî, 1968-1973 yıllarında ramazan ayında tebliğ ve irşad faaliyeti için Küveyt, Katar, Sudan ve Fas'a seyahatlerde bulundu. Bu ülkelerde bir yandan ders verirken bir yandan da radyo ve televizyon programlarıyla İslâmî da'vet hizmeti için geniş halk kitlelerine sesini duyurmaya çalıştı. Küveyt'teki ikameti esnasında bir kısım eserlerini yayımlama fırsatı buldu. 1971'de Davet ve İrşad Dairesi Başkanlığı'na getirilen Gazzâlî, 1974'te Muhammed Ebû Zehra (ö. 1974) ile birlikte medeni kanundaki tadilat çalışmalarına karşı çıktığı için bu görevinden alındı; ayrıca Kahire'de Amr b. As Camisi'nde vaizlik yapması da yasaklandı.³⁵

Enver Sedat rejimiyle ters düştüğü için siyasi baskılar sonucu Mısır'ı terk etmeye zorlanan Gazzâlî, 1977 yılında Suudi Arabistan'a giderek buradaki üniversitelerde ve özellikle Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi statüsünde hocalık yaptı. Bir süre sonra Katar'a geçerek Katar Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı.³⁶

Suudi Arabistan'da sürgün hayatı yaşayan Gazzâlî, Enver Sedat'ın ölümünden sonra 1981'de Mısır'da Vakıflar bakan yardımcılığı görevine getirildi. Gazzâlî, 1982-1985 yılları arasında Katar'daki üniversitede misafir hoca olarak vazife yaptı. 1985-1989 yıllarında Cezayir'deki Emir Abdülkadir Üniversitesi'nin hem kurucusu hem de akademik kurul başkanı olarak beş yıl boyunca görev yaptı.³⁷ Gazzâlî burada Yusuf el-Kardâvî ve Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî (1929-2013) gibi ilim adamlarıyla birlikte çalıştı. Hayatının son yıllarında Mısır'a dönerek başkent Kahire'deki el-Meclisü'l-İlmî li'l-Ma'hedi'l-Âlemî li'l-Fikri'l-İslâmî adlı müessesenin başkanlığını üstlendi.

³³ el-Beyyûmî Gânim, "İhvân-ı Müslimîn" **DİA**, TDV Yayınları, c. 21, s. 583-586.

³⁴ Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzû...", s. 100.

³⁵ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533.

³⁶ Mellâl, "**Menhecü's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî...**", s. 29-30.

³⁷ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533.

Bütün hayatını ilim, irşad ve İslâmî da'vet faaliyetlerine adanmış Muhammed Gazzâlî, 1970'lerden itibaren şöhreti İslam dünyasında yayılmaya başladığında körfez ülkelerinden Kuzey Afrika'ya kadar birçok Müslüman ülkeyi ziyaret edip, buralarda islâmî da'vetle ilgili pek çok toplantıya katılıp sayısız konferans verdi. İslami davet için ziyaret ettiği ülkeler arasında Amerika Birleşik Devletleri de yer almaktadır. Gazzâlî, Suudi Arabistan'ın başkenti Riyad'da İslâmî da'vetle ilgili katıldığı bir konferans sırasında kalp krizi geçirerek 9 Mart 1996 tarihinde 79 yaşında iken vefat etti. Yaşamını adadığı değerler uğrunda ölen Gazzâlî, vasiyeti gereği Medine'deki Cennetü'l-baki' Mezarlığı'na defnedildi.³⁸

Gazzâlî, İslâmî da'vetçi kimliğinden kaynaklanıyor olsa gerek “*Şahsen ben amelî-fikhî meselelerde Hanefî mezhebine tâbi oluyorum. Ama ben diğer müctehid imamlara da aynı şekilde hürmet ediyorum. İtikâdî meselelerde ise selef-i sâlihîn yolundayım*” diyerek, İslam ümmeti arasında ihtilaf ve çekişmelere neden olan mezhep taassubunu hayatı boyunca reddetmiştir.³⁹ Mısır'ın başkenti Kahire'de 1993 yılında Gazzâlî ile bir mülâkatta bulunan Zekeriya Güler, Gazzâlî'yi evinde ziyaret ettiğini, evinin lüks ve görkemli bir apartman dairesi olduğunu, Mercedes marka otomobiline şoförlük yapan görevlinin, aynı zamanda onun sekreteri olarak ta çalıştığını, buna rağmen Gazzâlî'nin gayet mütevazî ve vakur bir kişiliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰

Mısırlı yazar Mustafa eş-Şek'a'nın da ifade ettiği gibi, Gazzâlî çok az kişiye nasip olan birçok erdemi kendisinde barındıran bir kişiliğe sahiptir.⁴¹ Gazzâlî aynı zamanda hem fakih, hem müfessir, hem hadisçi, hem yazar, hem hatip, hem düşünür, hem de şair vasıflarıyla İslam toplumuna hizmet etmeye çalışmıştır. Bunun yanında, hayatında hapis ve sürgün gibi olumsuzluklara rağmen; hiçbir şart ve koşulda ilim, irşad ve islâmî davetten geri durmayan Muhammed Gazzâlî, geride altmışın üzerinde

³⁸ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûî...”, s. 101; İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533.

³⁹ Zekeriya Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, **Hadis Tetkikleri Dergisi, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Konya 2005, sy. 1, c. 3, s. 159-165.

⁴⁰ Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s. 159.

⁴¹ Mustafa eş-Şek'a, **el-Hayâtü'l-Ülâ**, Daru's-Şuruk, (thk.), Mustafa eş-Şek'a, Kahire 1997, s. 5.

yazılı eser, yüzlerce makale ve şiddetten uzak ama tavizsiz ve onurlu bir yaşam bırakmıştır.⁴²

Yukarıda belirttiğimiz gibi Gazzâlî dik duruşlu bir kişiliğe sahip olmakla birlikte, hayatının hangi döneminde olursa olsun bir hakikatle karşılaştığı zaman katı tutumlu olmamış ve o hakikate göre duruş sergilemiştir. Bu noktada Gazzâlî'nin kimi sahâbilerle ilgili tutumunu ve bir anısı paylaşmak istiyoruz:

Gazzâlî, Hz. Ali'ye karşı muhalefetleri ile tanınan bazı sahâbileri eleştirmekten nasıl vazgeçtiği hikayesini şöyle anlatıyor: Bir gün yakın dostum olan Bâkûrî, beni evine davet etti. Oturur oturmaz bana: Ya Şeyh! Amr b. Âs (ö. 43/664) ile aranda ne (derdin) var? dedi. O'na dedim ki: Vallahi Cuma günü Amr b. Âs Camisi'nde hutbe okumak dışında aramızda bir şey yoktur. Bâkûrî bana dedi ki: bunu bırak ve gördüğüm rüyayı dinle. İstersen daha sonra rüyamı tevil edebilirsin. Sonra Bâkûrî şöyle dedi: "Rüyamda gördüm ki: Ben bu evimde olduğum sırada biri, "Vali geldi vali geldi"! diye sesleniyordu. Vali kimdir diye sorduğumda, Amr b. Âs diye cevap verdiler. Amr b. Âs içeri girdi ve ben ona bakıp ayağa kalktım. Amr b. Âs dedi ki: Şeyh Gazzâlî'ye de ki: beni ayıplayıp eleştirmesini bağışladım, çünkü o benim mescidimi tamir etti." Gazzâlî diyor ki: buna karşılık ben hıçkırarak ağladım ve anladım ki bu rüya, bazen açıkça dile getirdiğim nefsimde olan bir şeye işaret ediyor. Nefsimde taşıdığım bu duygu şuydu: Hz. Ali'nin karşıtı olan ve onunla savaşıp sahâbîleri sevmiyordum. Bunlar özellikle Muaviye ve Amr b. Âs idi. Kendimi toparladığımda Bâkûrî'ye şöyle dedim: Sahâbîleri ayıplayıp eleştirmekten vazgeçip tevbe ettiğimi huzurunda ilan ediyorum. Rasûlullah ile dostluğu olanlara, Yüce Allah ve elçisi için saygı göstermek gerekir. Bize düşen ve yakışan budur. Başarısızlığımızın ve gerilememizin sorumluluğunu onların üstüne atmak bize yakışmaz. Amr b. Âs olmasaydı ne olacağımı nerden bileyim? Amr b. Âs Mısır'ı İslam ile fethetmiş olmasaydı şuan Müslüman olur muydum acaba?⁴³

⁴² Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 203-206.

⁴³ el-Alvânî, "Şeyhuna Muhammed el-Gazzâlî ve Safhatün min Hayatihi" İslâmiyyetü'l-ma'rife, II/7, (1417/1997), **Çağdaş İslâmî Düşünce Dergisi**, s. 11-12.

1.1.1. Eserleri

İslâmî ilimlerin hemen her alanında onlarca eser veren velûd âlimlerden birisi olan Gazzâlî, sahip olduğu ilmi birikim ve donanım sayesinde; bıkip usanmadan yüzlerce makale yazmış, ülkeden ülkeye dolaşıp konferanslar vermiş ve hayatı boyunca ilim meydanında kalemiyle mücadele etmiştir. Kitap ve makale yazmak Gazzâlî için adeta bir mücadele, bir cihad metodu olmuştur. Gazzâlî, hem hitabeti hem de kalemi güçlü olan nadir ilim adamlarından biridir.

Kaleme aldığı eserlerle İslam fikir ve kültür dünyasına yepyeni bir soluk getiren Gazzâlî, daha 23 yaşında genç bir delikanlı olduğu halde Ezher Üniversitesinde üçüncü sınıftayken Hasan el-Bennâ'nın daveti üzerine İhvan-ı Müslimîn dergisinde makale yazmaya başlamıştır.⁴⁴ Gazzâlî'nin yakın arkadaşlarından Yusuf el-Kardâvî, Gazzâlî'yi gençlik yıllarında haftalık İhvan-ı Müslimîn dergisinde sosyal adalet ve ekonomik düzenle ilgili muhalif yazılarından tanıdığını ve edebî üslubundan oldukça etkilendiğini ifade etmektedir.⁴⁵

Çok yönlü bir ilim ve fikir adamı olan Muhammed Gazzâlî özellikle davetçi kişiliğiyle tanınmıştır. Gazzâlî'nin düşünces merkezinde Kuran ve sünnet birlikte yer almaktadır. Gazzâlî, bütün eserlerini bu iki kaynak ekseninde kaleme almıştır. Konu ister İslami davet ve ahlak olsun, ister siyaset ve ekonomi olsun ya da sosyal adalet veya toplum düzeni olsun, Gazzâlî'nin çalışmalarının odağında sürekli Kuran ve sünnet bulunmaktadır.

Gazzâlî ile ilgili yazılan akademik çalışmalarda, yazdığı eser adedi ile ilgili farklı rakamlar verilmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde Muhammed el-Gazzâlî maddesini yazan Muhammed İmare, "İslam Daveti", "Siyaset ve Ekonomi" ve "Geleneksel İslami İlimler" başlıkları altında Gazzâlî'ye ait 20 eserin adını vermiştir.⁴⁶ İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri" isimli bir makale kaleme alan Mustafa Karataş ta Gazzâlî'nin 34 eserinin adını vermiştir.⁴⁷ Ülkemizde

⁴⁴ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 205.

⁴⁵ el-Kardavî, "eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû", s. 14-18.

⁴⁶ İmare, "Muhammed el-Gazzâlî", DİA, c. 30, s. 531-533.

⁴⁷ Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 40-42.

Gazzâlî ile ilgili nadir çalışmalardan biri olan “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)” isimli makalede Abdullah Hikmet Atan, Gazzâlî’ye ait en çok tanınan 20 eserin adını vermiştir.⁴⁸ Gazzâlî’ye ait eserlerle ilgili en detaylı bilgiyi ise bir tefsirci olan Şahin Güven vermiştir. Gazzâlî’nin “Nahve Tefsîrin Mevzûiyyîn li Suverî’l-Kur’âni’l-Kerîm” eserini Türkçe’ye çeviren Şahin Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru’l-Mevzû li Suverî’l Kur’âni’l-Kerîm” İsimli Eserindeki Tefsir Metodu” isimli makalesinde Gazzâlî’ye ait 55 esere yer vermiştir.⁴⁹

1.1.2. Gazzâlî’nin Hadis Sahasında Yazdığı “es-Sünnetü’n-Nebeviyye Beyne Ehli’l-Fıkh ve Ehli’l-Hadis” Adlı Eserin Tahlili

Bu bölümde, Gazzâlî’nin “Nebevi Sünnet” olarak ta bilinen kitabına çok fazla atıfta bulunmamızın bir gereği olarak eserin tanıtımından içeriğine, yazılış amacından İslam dünyasındaki etkilerine kadar eser üzerinde geniş ve teferruatlı bir şekilde duracağız. Gazzâlî’nin genel hadis anlayışını özetlediği ve kendisinin hadis görüşünü gerçek anlamda yansıttığı için, bu esere çalışmamızda ayrı bir parantez açtık.

Gazzâlî, Orjinal adı “es-Sünnetü’n-Nebeviyyetu Beyne Ehli’l-Fıkh ve Ehli’l-Hadis” olan eseri, 1984 yılında ömrünün ileri bir dönemi olan 67 yaşında iken kaleme almıştır. Aynı yıl içerisinde Mısır’ın başkenti Kahire’de Dârü’s-Şurûk tarafından basılan eserin Arapçası 205 sayfadır.

Mısır ve Arap dünyasında geniş bir yankı uyandırıp büyük tartışmlara neden olan Gazzâlî’nin bu eseri, Türkçe’ye Ali Özek kazandırmıştır. Eser Gazzâlî tarafından yazıldıktan sekiz yıl sonra ilk olarak 1992 (Ankara) yılında Ali Özek tarafından “Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet” ismiyle Türkçe’ye çevrilmiştir. Ülkemizde kısaca “Nebevi Sünnet” olarak bilinen eserin Türkçe çevirisi 296 sayfadır. Ali Özek’in tercüme ettiği bu eser, daha sonra değişik yer ve yıllarda tekrar tekrar basılmıştır. Ülkemizde eserin Türkçe çevirisine olan yoğun ilgi ve talepten dolayı 2020 itibariyle sekizinci baskısını yapmıştır.

⁴⁸ Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 205.

⁴⁹ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru’l-Mevzû...”, s. 101-102.

1.1.2.1. İçeriği

Türkçe çevirisi 296 sayfadan oluşan kitabın 242 sayfası Gazzâlî'nin yazdığı bölüm iken son 54 sayfası ise Gazzâlî'nin de katıldığı “Sünnet Üzerine Bir Açık Oturum”un metin halinde kitaba eklenmesinden ibarettir.

Gazzâlî, kalemi göçlü edebî bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, kitapta akademik bir dil kullanmayı tercih etmemiştir. Bunun bir sonucu olarak kitapta dipnot ve kaynakça kullanmamıştır. Bu durum eserle ilgili akademik çalışma yapan araştırmacıların işini zorlaştırmaktadır. Eser buna rağmen okuyucunun teveccühünü kazanmıştır. Kitabın çok okunmasının en büyük nedenlerinden biri, belki de Gazzâlî'nin bu eseri, herkesin anlayabileceği doğal bir üslupla yazmasından kaynaklanmaktadır. Eserin içeriğiyle ilgili şunu ifade etmekte fayda vardır: Gazzâlî, eserde yer yer hadislerle irtibatlı fikhî meselelere de yer verip konuyla alakalı kanaatini belirtmiştir.⁵⁰

Gazzâlî, eserde birçok hadis rivâyetini ele almasına rağmen, hadislerin yer aldığı kaynağı ya hiç belirtmemiş ya da cilt ve sayfa numarası gibi bilgilere temas etmeden sadece hadisin yer aldığı kaynağı belirtmekle yetinmiştir. Bu da kitapta göze çarpan önemli eksiklerden biridir. Fakat bu durumun Gazzâlî'nin eserine gölge düşürmeyeceği kanaatindeyiz. Nitekim Gazzâlî'nin diğer eserlerine bakıldığında, eserlerinde yer alan hadislerin neredeyse hepsinin Kütüb-i sitte⁵¹ ile Kütüb-i tis'a⁵² gibi en muteber hadis kaynaklarında rivâyet edildiği açıkça görülmektedir.⁵³ Ayrıca Gazzâlî eserde dile getirdiği hadislerin kaynağını çok nadir vermesine rağmen, sürekli Buhârî, Müslim ve İmam Malik gibi otorite sayılan hadis imamlarına atıfta bulunmaktadır.⁵⁴ Bunun dışında, Gazzâlî bu kitabı bir hadis usûlü eseri tarzında ele almamakla birlikte, eserde sık sık hadis ıstılahlarına (kavram) atıfta bulunmaktadır.

Gazzâlî, kitabı sahih hadis kaynaklarında yer alan hadisler ışığında, 9 bölüm halinde ele alıp İslâm toplumunun göncel sorunları ile birlikte değerlendirmiştir. Bu

⁵⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 32-34.

⁵¹ “Sahîh-i Buhârî”, “Sahîh-i Müslim”, “Sünen-i Tirmizî”, “Sünen-i Nesâî”, “Sünen-i Ebû Dâvûd” ve “Sünen-i İbn-i Mâce”.

⁵² Kütüb-i sitte'ye ilaveten, İmam Malik'in “el-Muvattâ'ı”, İbn-i Hanbel'in “el-Müsne'di” ve “Sünen-i Darimî”.

⁵³ bkz, “el-İslâm ve'l-Evzâ'u'l-İktisâdiyye”, “Fıkhu's-Sîre” ve *Huluku'l-Müslim*”.

⁵⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 32-34, 76.

bölümler: Re'y ve Rivayetin Örnekleri; Kadınlar Dünyası; Şarkı-Türkü (Müzik); Âdetler ve İbadetler Arasında Din; Şeytan Çarpmasının Hakikati ve Tedavisi; Fıkhu'l-Kitab; Fitnelere Dair Hadisler; Vasıtalar ve Gayeler; Kader ve Cebr'dir.

1.1.2.2. Eseri Yazma Amacı

Gazzâlî'nin bu kitabı yazmasındaki temel amacı, hadislerin Müslüman toplumunu şekillendirmesindeki rolünü tespit etmek ve hadislerin sakimini sahihinden ayırdetmek için bir yöntem belirlemektir. Gazzâlî bu hedefe yönelik amacını şu şekilde açıklamaktadır: *“Benim amacım, Sünnet'i kendisine katılmış fazlalıklardan temizlemektir! Yine benim amacım; cumartesi günü ilim tahsiline başlayan, Pazar günü ilimi öğretmeye koyulan, pazartesi günü üstad kesilen, salı günü ise büyük imamlara meydan okuyarak: “onlar insandı biz de insanız” diyen iddiacılardan İslam kültürünü korumaktır!”*⁵⁵ Bu tavrıyla Gazzâlî, Hadis tahrifine karşı tepki ve tutumunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Gazzâlî ayrıca, hadis sahasında gösterdiği çabayla İslam toplumuna yol gösterip rehberlik ettiğini ifade etmektedir. Bu amacını da şöyle izah etmektedir: *“Bu kitap, İslam'a davet sahasında pek çok deneyimlerin hasılasıdır. Bu eser vasıtasıyla ben gafletten uyananlara yol göstermek, ihlas ile çalışanlara yardım etmek istedim. Bütün niyetim gücümün yettiği ölçüde yanlışlıkları ıslah etmektir.”*⁵⁶

1.1.2.3. Hadis Tartışmalarına Katkısı ve Eleştirilere Cevabı

Muhammed Gazzâlî'nin yazdığı bu eser, yayınlanır yayınlanmaz Mısır ve Arap dünyasında geniş bir yankı uyandırıp büyük tartışmlara neden oldu. Çünkü Gazzâlî, bu kitapta İslam ümmetinin çözülüşünü, öncelikle tarihi süreç içerisinde edindiği alışkanlıklardaki yanlışlıklarda ve muharref kültürün, “din”in kaynağını örterek zihinleri bulandırmasına bağlamaktadır.⁵⁷

Gazzâlî, bu eser nedeniyle hakarete varan eleştirilere maruz kalmakla birlikte, çok olumlu ve tasvip edici tepkilerle de karşılaşmıştır. Gazzâlî, kitabının altıncı baskısının önsüzünde olumsuz eleştirilere kulak asmadığını ve bu eleştirilere

⁵⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 19.

⁵⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 20.

⁵⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 7.

hoşgörüyle karşılık verdiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: “Nice peygamberlere de hakaret edilmemiş miydi? Onların takipçileri de teselliye sabır ve hoşgörüde bulmamışlar mıydı? “Allah oğul sahibidir”, “Peygamber kahindir” dediler! Allah da Peygamber de kurtulamamışken insanların dilinden, ben nasıl kurtulurum?”⁵⁸

Gazzâlî, hakarete varan eleştirilere müsamaha göstermekle birlikte, kendisine yöneltilen suçlamaları kesin bir dille reddetmektedir. O, kendisinin “Sünnet düşmanı” olduğu ithamına karşılık, “Ben ilan ediyor ve diyorum ki; Allah ve Rasûlü bana her şeyden sevgilidir. İslam’a olan bağlılığım hergün yenileniyor, hiç azalmıyor.”⁵⁹ Ayrıca Gazzâlî, kimi rivâyetleri tenkid ederken; Kur’an’a, sahîh sünnete, akıl ilkelerine ve tarihi hakikatlere ters düşen hadisleri reddettiğini doğrulamakla birlikte, bu yüzden sünnet inkârcısı olmadığını ve selef imamlarının da böyle hareket ettiğini ifade etmektedir.

Gazzâlî, Allah ve Rasûlü’nün yolunda olduğunu belirtmekle birlikte, aynı zamanda Selefin ve Cumhurun takipçisi olduğunu da şöyle ifade etmektedir: “Pekiştirerek söylüyorum ki, gerçekte ben fakihlerin ve İslam’dan söz edenlerin çoğunluğu ile beraberim. Ayrı bir mezhep sahibi değilim. Bilakis ben İslam cemaatine samimiyetle bağlı olan ve onun hedeflerini korumaya çalışan bir kimseyim.”⁶⁰ “Ben raşid halifelerin ve halefiyle selefiyle kendilerine tabi olunan imamların ve güvenilir âlimlerin önderlik ettiği müminlerden müteşekkil büyük İslam kâfîlesi ile beraberim.”⁶¹

Gazzâlî, haksız eleştirilerin olumsuz bir etki yapmadığını, eserin okuyucu tarafından teveccühle karşılandığını ve müslüman okuyucunun eserinden ne derece istifade ettiklerini şöyle dile gedirmektedir: “Bu kitap beş ay içerisinde peşpeşe beş baskı yaptı. Bu ise Müslüman okuyucunun faydalı ilme ve nezih araştırmaya ne denli susadığına işaret etmektedir.”⁶² Gazzâlî, aynı zamanda İslam’ın kabuğunu öğrenen ve içini ihmal edenleri eleştirerek bu kitap vesilesiyle vehmi selefilik adına mezheb fikhına savaş açan bazı şeyh ve âlimleri uyarmaktadır.

⁵⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 18.

⁵⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 18-19.

⁶⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 19.

⁶¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 17.

⁶² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 18.

1.1.2.4. Telif Ettiği Eserler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Gazzâlî'nin bazı eserleri verdiği seminer, konferans ve makalelerin derlemesinden oluşan; bazıları da müstakil çalışması olan 60'ın üzerinde eseri mevcuttur.⁶³ Bu arada yaptığımız araştırmaya göre müellifin toplamda 13 eseri Türkçeye çevrilmiştir. Bu durum, Gazzâlî'nin ilmi kişiliğinin ülkemizdeki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Türkçeye çevirilen eserleriyle birlikte Gazzâlî'nin 68 eserinin ismi, basım yeri, tarihi ve sayfa adedi tespit edebildiğimiz kadarıyla aşağıda alfabetik düzene göre verilmiştir.

1. **Akîdetü'l-Müslim.** Bu eser ilk olarak Doha'da İdaretu İhyâi't-Türâsi'l-İslam tarafından 1983 yılında yayımlanmıştır. Ayrıca 1987 (Dimaşk) ve 1990 (İskenderiyye) yıllarında tekrar basılmıştır. Eser 275 sayfadır.⁶⁴

2. **Âlemiyyetü'r-Risâle Beyne'n-Nazariyye Ve't-Tatbîk.** Gazzâlî'nin İslam davetçilerini yönlendirmeye yönelik verdiği bir uluslararası konferanstan derlenen bu eser 1980 yılında Medîne'de Câmiatü'l-İslâmiyye tarafından neşredilmiştir.⁶⁵

3. **Bid'at, İslâm'a Yabancılaşma.** Bu eser, Hamza Tekin tarafından Türkçeye tercüme edilerek 2010 (İstanbul) yılında yayımlanmıştır. Eser 287 sayfadır.

4. **Ceddid Hayatek.** 1989 yılında Kahire'de Darü'd-Da've tarafından basılan bu eser 232 sayfadır. Eser, Hüseyin Murat Arısal tarafından Türkçeye tercüme edilerek "Hayatını Yenile" ismiyle 2017 (İstanbul) yılında yayımlanmış olup 246 sayfadır.⁶⁶

5. **Cihadu'd-Da've beyne Aczi'd-dâhil ve Keydi'l-haric.** 1991 (Dimaşk) yılında Darü'l-Kalem tarafından neşredilen bu eser 192 sayfadır. Eser Hamza Tekin tarafından Türkçeye tercüme edilerek "Müslümanların Gerilemesi ve Düşmanların

⁶³ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 205.

⁶⁴ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 205; Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri" s. 39.

⁶⁵ el-Alvânî, "Kıssatu Hayatin", s. 245.

⁶⁶ el-Alvânî, "Kıssatu Hayatin", s. 237; Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûl...", s. 102.

Hileleri Arasında Davet Cihadı ” ismiyle 2019 (İstanbul) yılında yayımlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi 224 sayfadır.⁶⁷

6. **Difâ’ ani’l-Akîde ve’s-Şerîa Zıdde Metâini’l-Müsteşrikîn.** Bu eser 1988 yılında Darü’l-Kütübi’l-İslâmiyye tarafından beşinci defa basılmış olup 261 sayfadır. Eser bir Müsteşrikin İslam dinine yönelttiği ithamlara karşı reddiye olarak yazılmıştır.⁶⁸

7. **Düstûru’l-Vahdeti’s-Sekâfiyye beyne’l-Müslimîn.** Bu kitap 1987 yılında Darü’l-Kalem tarafından neşredilmiş olup 239 sayfadır. Eser Gazzâlî’nin, Hasan el-Bennâ’nın İslam için mücadele veren müslümanlarda anlayış birliğinin esaslarını belirlemek üzere kaleme aldığı “el-Usûlü’l-Işrîn” adlı kitabına yazdığı bir şerhtir. Bu eser, Hamza Tekin tarafından Türkçeye tercüme edilerek “İslam Kültür Birliğinin Esasları” ismiyle 1999 (Ankara) yılında yayımlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi 276 sayfadır.⁶⁹

8. **el-Cânibu’l-Âtî mine’l-İslâm.** Eser 1990 yılında Darü’d-Da’ve tarafından neşredilmiştir. Bu eser 299 sayfadır. Gazzâlî’nin Tasavvuf, Tarikat ve Mezheplere temas ettiği bu eser, Oktay Yılmaz tarafından Türkçeye tercüme edilerek “İslam’ın Manevi Boyutu” ismiyle 1999 (İstanbul) yılında yayımlanmış olup 272 sayfadır.⁷⁰

9. **ed-Da’vetü’l-İslâmiyye Testakbilü’l-Karni’l-Hamse Aşer.** Bu eser Zâtü’s-Selâsil tarafından 1980 yılında yayımlanmıştır. Daha sonra 1990 yılında Mektebetü Vehbe tarafından üçüncü defa yayımlanan eser 235 sayfadır.⁷¹

10. **el-Fesâdu’s-Siyâsî fî Müctemeâti’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye.** Bu eser en-Nahda tarafından Mısır’da basılmıştır. Eser 142 sayfadır.

⁶⁷ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 253.

⁶⁸ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 245.

⁶⁹ Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 205; Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî’nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 39; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 249.

⁷⁰ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 244-245.; Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru’l-Mevzû...”, s. 102.

⁷¹ Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî’nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 41; Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 206; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 247.

11. **el-Ğazvu's-Sekafî Yemteddü fî Ferâğına.** Bu eser Daru's-Şuruk tarafından 1985 yılında Kahire'de, aynı yıl Amman'da da Müessesetü's-Şark tarafından yayımlanmıştır. Eser 424 sayfadır.⁷²

12. **el-Hakkü'l-Mürr.** Değişik yer ve yıllarda bu isimde Gazzâlî'ye ait beş cüz yayımlanmıştır. Örneğin cüzlerden bir tanesi 1993 yılında Kahire'de Darü's-Şuruk tarafından, diğer biri ise Beyrut'ta Darü'l-Cil tarafından 1994 yılında yayımlanmıştır.⁷³

13. **el-Hayâtü'l-Üla.** Bu eser Daru's-Şuruk tarafından 1997 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Eseri Mısırlı yazar Mustafa eş-Şek'a tahkik etmiştir. Gazzâlînin değişik konularla ilgili şiirlerini içeren divan türü bu eser 166 sayfadır.

14. **el-İlel ve'l-Edviye.** Bu eser ilk olarak Doha'da 1984 yılında basılmıştır. Daha sonra sırasıyla Darü'l-Kalem tarafından 1988 (Dimaşk) yılında, Darü'd-Da've tarafından ise 1991 (Kahire) yılında tekrar yayımlanmış olup 283 sayfadır.⁷⁴

15. **el-İslâm ve'l-Evzâ'u'l-İktisâdiyye.** Bu kitap Gazzâlî'nin kaleme aldığı ilk mustakil eser olması hasebiyle önem arz etmektedir. İlk defa 1947 (Kahire)'de basılan eser 1987 yılında yedinci baskısını yapmıştır. "İslam ve Ekonomik Konular" anlamına gelen kitapta adından da anlaşılacağı üzere, Gazzâlî eserde İslam bağlamında ekonomik konuları işlemiştir. Eser 214 sayfadır.⁷⁵

16. **el-İslâm fî Vechi'z-Zahfi'l-Ahmer.** Bu eser Kuveyt'te Mektebetü'l-Emel tarafından 1966 yılında basılmıştır. Eser 209 sayfadır.⁷⁶

17. **el-İslâmü'l-Müfterâ Aleyhi beyne's-Şüyûiyyîn ve'r-Re'si Mâliyyîn.** Bu kitap 1950 ve 1960 yıllarında Kahire'de yayımlanmıştır. Mısır'ın 1944-1949 yılları arasında yaşadığı siyasi azınlıklar iktidarı döneminde kaleme alınmış olup

⁷² el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 254.

⁷³ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 253-254.

⁷⁴ Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûî...", s. 101; el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 254.

⁷⁵ Gazzâlî, **el-İslâm ve'l-Evzâ'u'l-İktisâdiyye**, Kahire 1947; el-Kardavî, "**eş-Şeyh el-Gazâlî Kemâ Ariftuhû**", Doha 1994, s. 10-11; el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 231.

⁷⁶ Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 40; Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 206.

Gazzâlî'nin bazı dergilerde yayımlanan makalelerinden meydana gelmektedir. Eser 178 sayfadır.

18. **el-İslâm ve'l-İstibdâdü's-Siyasî**. Bu eser 1984 yılında Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından Kahire'de yayımlanmış olup 227 sayfadır. Müellifin 1951'de Tur Hapishanesi'nde iken hazırladığı, bir kısmı dergilerde yayımlanmış konferanslarının derlenmesinden oluşmaktadır.

19. **el-İslam ve'l-Menahicü'l-İştirakiyye**. Bu eser 1966 yılında Kahire'de Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye tarafından basılmış olup 183 sayfadır. Gazzâlî tarafından Cemal Abdünnasır döneminde Mısır'daki sosyalist ideolojiye reddiye mahiyetinde kaleme alınmıştır.

20. **el-İslam ve't-Tâkâtü'l-Muattale**. Bu Eser 1983 (Kahire) yılında Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından basılmış olup 176 sayfadır.⁷⁷

21. **el-İsti'mar: Ahkâd ve Atma'**. Bu eser ilk olarak 1957 yılında Kahire'de yayımlanmıştır. Daha sonra 1983 yılında Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından üçüncü defa basılmıştır. Eser 253 sayfadır.⁷⁸

22. **el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerîm**. Bu eser Daru's-Şuruk tarafından 1989 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Eser 211 sayfadır. Gazzâlî'nin Cezayir'de önce seminer olarak verdiği dersler daha sonra "el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerîm" ismiyle yayınlanmış olup bu eser meydana getirilmiştir.⁷⁹

23. **el-Mer'e fi'l-İslâm**. Bu kitap Ahbaru'l-Yevm el-İslamiyye tarafından yayımlanmıştır. 120 sayfadan oluşan eserin ilk bölümünü Muhammed Gazzâlî, ikinci bölümünü Muhammed Seyyid Tanatavî, üçüncü bölümü ise Ahmed Ömer Haşim kaleme almıştır.

24. **el-Üsratü'l-Müslime ve't-Tehaddiyâtü'l-Asr**.

⁷⁷ Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 40; el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 242.

⁷⁸ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 239-240.

⁷⁹ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 206; Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzû...", s. 103-104.

25. **el-Yehûd el-Mu'teddûn ve Devletühüm İsrâîl**, Bu eser, ilk olarak Gazzâlî'nin vefatından 18 yıl sonra 2002 yılında basılmıştır. 2019 yılında Darü'l-Kalem tarafından Dimaşk'ta tekrar basılan eser 336 sayfadır.

26. **er-Radâatü's-Sekâfiyye li't-Tıfli'l-Müslim**.

27. **es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadis**. Bu eser ilk olarak 1984 yılında Darü's-Şuruk tarafından Kahire'de yayımlanmış olup 205 sayfadır. Eser, Ali Özek tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet” ismiyle 1992 (Ankara), 2006 (İstanbul) yıllarında yayınlanmıştır.⁸⁰ Eserin Türkçe çevirisi 296 sayfadır. Bu esere olan yoğun talepten dolayı, 2020 yılında Ekin Yayınları tarafından 8. baskısı yapılmıştır. Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden bu esere daha önce detaylıca değindiğimiz için burada sadece esere ait temel bilgiler vermekle yetiniyoruz.

28. **es-Sekâfetü'l-İslâmiyye**. Gazzâlî bu eseri, Abdurrahman Habneke el-Meydânî ile birlikte ortak yazmıştır. Eser, 1980 yılında Cidde'de Camietü'l-Melik Abdulaziz tarafından yayımlanmıştır.⁸¹

29. **et-Taassub ve't-Tesamuh beyne'l-Mesihîyye ve'l-İslam**. Bu kitap 1989 yılında Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye tarafından Kahire'de yayımlanmıştır. Eser 239 sayfadır. el-Gazzâlî, bu eseri Mısırlı bir Hristiyan yazarın İslam'a yönelik itham ve iftiralarına cevap mahiyetinde kaleme almıştır.⁸²

30. **et-Tarîk min Hûna**. Bu eser ilk olarak 1985 (Kahire) yılında neşredilmiştir. Daha sonra 1992 (Kahire) yılında Daru's-Şuruk tarafından, 1994 (Kuveyt) yılında ise Vezâretü'l-Evkaf ve's-Şuûn tarafından tekrar basımı yapılan eser 152 sayfadır.⁸³

⁸⁰ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûî...”, s. 101-102; Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 40-42; İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533.

⁸¹ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 238.

⁸² İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533; Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 40.

⁸³ Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 41; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 253.

31. **Ezmetü's-Şûra fî Müctemeâtî'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye.** Bu kitap 1990 yılında Daru's-Şuruk tarafından Kahire'de basılmıştır. Eser 212 sayfadır.⁸⁴

32. **Fennü'z-Zikri ve'd-Duâ İnde Hâtemi'l-Enbiyâ.** Bu eser ilk olarak 1980 (Lübnan-Beyrut) yılında el-Mektebetü'l-Asriyye tarafından neşredilmiştir. Daha sonra aynı yıl Darü'l-İ'tisam tarafından tekrar basılmış olan eser 179 sayfadır. Bu eser, Hamza Tekin tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Hz. Peygamberin Dua ve Zikirlerini Anlamada Yöntem” adıyla 2019 (İstanbul) yılında yayımlanmış olup 240 sayfadır.⁸⁵

33. **Fıkhu's-Sîre.** Gazzâlî'nin büyük bir kısmını Medine'de, bir kısmını da Mekke'de kaleme aldığı bu eser; Kahire'de 1976 ve 1987 yıllarında Darü'l-Kütübi'l-Hadise tarafından, Dımaşk'ta ise Darü'l-Kalem tarafından 1989 yılında neşredilmiştir. Ayrıca Nâsiruddin el-Elbânî tarafından tahkik ve tahrir edilen eser 478 sayfadır. Bu eser, Resul Tosun tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Fıkhu's-Sîre: Rasûlullah'ın Hayatı” ismiyle 1987, 1991 ve 2000 (İstanbul) yıllarında tekrar tekrar yayımlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi 470 sayfadır.⁸⁶

34. **Fî Mevkibi'd-Da've.** 1957 yılında Darü'l-Kütübi'l-Arabiyye tarafından Kahire'de yayımlanan bu eser 262 sayfadır. Müellif eserde İslam da'vetinin metotlarına işaret etmekte ve yanlış metotlar uygulayan grupları eleştirmektedir.⁸⁷

35. **Hakîkatü'l-Kavmiyyeti'l-Arabiyye.** Eser ilk olarak 1977 yılında Kahire'de Darü'l-Kütübi'l-Hadise tarafından neşredilmiştir. Bilahere 1993 (Kahire) yılında Darü'r-Ravde tarafından tekrar basılan eser 272 sayfadır.⁸⁸

⁸⁴ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 248.

⁸⁵ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûî...”, s. 101; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 248-249.

⁸⁶ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 235-236; Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûî...”, s. 101-102; Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 40-42; İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533.

⁸⁷ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 254.

İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 244.

⁸⁸ Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 41; Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 206.

36. **Hasâdu'l-Ğurûr**. Eser ilk olarak 1979 (Kahire) yılında Daru's-Şuruk tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra 1988 yılında Darü'l-Kalem tarafından tekrar basımı yapılan eser 207 sayfadır.⁸⁹

37. **Hâza Dînunâ**. Eser ilk olarak 1985 (Kahire) yılında Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra 1987 (Kahire) yılında Daru's-Şuruk tarafından tekrar basılan eser 268 sayfadır.⁹⁰

38. **Hukûku'l-İnsan Beyne Teâlîmi'l-İslam ve İ'lânî'l-Ümemi'l-Müttehîde**. 1960'lı yıllarda yazılan bu eser 1993 (İskenderiye) yılında Darü'd-Da've tarafından neşredilmiş olup 266 sayfadır. Eserde özgürlük, eşitlik ve adalet gibi konular İslam dini bağlamında işlenmiştir.⁹¹

39. **Hulukû'l-Müslim**. 1987 yılında Darü'l-Kalem tarafından Dımaşk'ta, 1989 yılında ise Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından Kahire'de neşredilen bu eser 230 sayfadır. Eser, Abdurrahman Candan tarafından Türkçeye tercüme edilerek "Müslümanın Ahlakı" adıyla 2004 (İstanbul) yılında yayınlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi 301 sayfadır.⁹²

40. **Hutabü's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî fî Şuûni'd-Dîn ve'l-Hayat**. Kutub Abdulhamid Kutub'un, el-Gazzâlî'nin farklı camilerde verdiği hutbelerden derlediği eser ilk olarak 1980 (Kahire) yılında Darü'l-İ'tisâm tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1987 yılında Kahire'de tekrar basılan eser 608 sayfadır.⁹³

41. **Hümûmü Dâiye**. İslam davetçilerini yönlendirmek amacıyla kaleme alınan bu eser, ilk olarak 1982 (Kahire) yılında en-Nahda tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1985 yılında Darü'l-Beşir tarafından tekrar basılan eser 138 sayfadır.⁹⁴

⁸⁹ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 246.

⁹⁰ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 243-244.

⁹¹ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 243; Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 41.

⁹² Güven, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûi...", s. 101; el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 235.

⁹³ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 243.

⁹⁴ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533; el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtın", s. 250.

42. **Kadâya'l-Mer'e beyne Tekâlidî'r-Râkide ve'l-Vâfide.** Bu eser ilk olarak 1990 yılında Daru's-Şuruk tarafından neşredilmiştir. Daha sonra sırasıyla 1992 ve 1994 yıllarında tekrar basılmıştır. Eser 221 sayfadır.⁹⁵

43. **Kazâifu'l-Hakk.** Eser ilk olarak 1980 (Kuveyt) yılında Zaâtü's-Selâsil tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1991 (Dimaşk) yılında Daru'l-Kalem tarafından tekrar basılan eser 304 sayfadır.⁹⁶

44. **Keyfe Nefhemü'l-İslam.** 1983 (Kahire) yılında Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından neşredilen bu eser 218 sayfadır. Eser, A. Metin Osmanoğlu tarafından Türkçeye tercüme edilerek “İslâm'ı Nasıl Anlamalıyız?” adıyla 2005 yılında (İstanbul) yayınlanmış olup 228 sayfadır.⁹⁷

45. **Keyfe Neteâmel Mea'l-Kur'ân.** Bu eser 1992 (Kahire) yılında el-Ma'hedü'l-Alemî tarafından, 1993 yılında ise Darü'l-Vefa (Mansûre) tarafından yayımlanmıştır. Eser Emrullah İşler tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Kur'ân-ı Anlamada Yöntem” adıyla 2002 ve 2017 (İstanbul) yıllarında yayınlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi 358 sayfadır.⁹⁸

46. **Kifâhu Dînin.** Bu eser 1991 (Kahire) yılında Mektebetü Vehbe tarafından beşinci defa neşredilmiştir. Eser 256 sayfadır.⁹⁹

47. **Künûzün mine's-Sünne.** Bu eser Kahire'de en-Nahda tarafından basılmış olup basım yılı belirtilmemiştir. Eser 199 sayfadır.

48. **Leyse Mine'l-İslâm.** İlk olarak Daru's-Şuruk tarafından Kahire'de neşredilen, eser, 1991 yılında Kahire'de altıncı defa basılmıştır. Eser 262 sayfadır.¹⁰⁰

⁹⁵ Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 41; Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 206; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 255.

⁹⁶ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 247.

⁹⁷ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûi...”, s. 101; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 239.

⁹⁸ Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 40-42; İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533; Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru'l-Mevzûi...”, s. 101-102, el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 256.

⁹⁹ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 241-242.

¹⁰⁰ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 238.

49. **Maallâh Dirasât fi'd-Da'veti'd-Duât.** Eser ilk olarak 1989 (Dımaşk) yılında Darü'l-Kalem tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1992 yılında Kahire'de de basılmıştır. İslam da'vetçilerine özel kaleme alınan bu eser 422 sayfadır.¹⁰¹

50. **Ma'reketü'l-Mushaf fi'l-Âlemi'l-İslâmî.** Eser ikinci baskıyla 1971 (Kahire) yılında Darü'l-Kütübi'l-Hadîse tarafından yayımlanmış olup 262 sayfadır.¹⁰²

51. **Mietü Süâlin ani'l-İslâm.** İki cilt halinde olan bu eser 1984 (Kahire) yılında Darü Sabit tarafından yayımlanmış olup 481 sayfadır. Gazzâlî bu eseri, İslam dünyasının değişik yerlerinde sorulan yüz önemli soruya cevap ve reddiye mahiyetinde kaleme almıştır.¹⁰³

52. **Min hûna Na'lem.** 1965 (Kahire) yılında Darü'l-Kütübi'l-Hadîse tarafından yayınlanmış olan eser 143 sayfadır. Gazzâlî, bu eseri daha önce arkadaşı olan Halid Muhammed Halid'in "Min hûna Nebde" adlı eserine reddiye olarak yazmıştır.¹⁰⁴

53. **Min Meâlimi'l-Hakk: fi Kifâhne'l-İslâmiyyi'l-Hadîs.** 1984 (Kahire) yılında Darü'l-İ'tisam tarafından neşredilen bu eser 200 sayfadır.¹⁰⁵

54. **Min Makâlâti's-Şeyh el-Ğazâlî: el-Cüz'ü'l-Evvel.**

55. **Min Makâlâti's-Şeyh el-Ğazâlî: el-Cüz'ü's-Sânî.**

56. **Min Makâlâti's-Şeyh el-Ğazâlî: el-Cüz'ü's-Sâlis.**

57. **Muslim's character.** Kuveyt, International Islamic Federation of Student Organizations, 1992, 240 sayfa.

58. **Müstakbelü'l-İslâm Hârice Ardihî.** Bu eser 1984 (Beyrut) yılında hem Darü's-Şuruk tarafından hem de Amman'da Müessesetü's-Şark tarafından neşredilmiştir. Eser 202 sayfadır.¹⁰⁶

¹⁰¹ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 240.

¹⁰² el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 251.

¹⁰³ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 241.

¹⁰⁴ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 233.

¹⁰⁵ el-Alvânî, "Kıssatu Hayâtin", s. 238.

59. **Müşkilât fî Tarîki'l-Hayâtî'l-İslâmiyye.** Bu eser ilk olarak 1989 (Kahire) yılında Darü'l-Beşir tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra 1996 (Beyrut) yılında Darü's-Şuruk tarafından tekrar basımı yapılan eser 134 sayfadır.¹⁰⁷

60. **Nahve Tefsîrin Mevzûiyyin li Suverî'l-Kur'âni'l-Kerîm.** Kur'an-ı Kerîm'in konulu tefsiri olan bu eser, 1996 yılında Kahire'de Dârü's-Şuruk tarafından yayımlanmış olup 552 sayfadır. Bu eser, Şahin Güven ve Ekrem Demir tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Kur'ân'ın Konulu Tefsiri” adıyla 2003 (İstanbul) yılında yayınlanmıştır. Bu eser, Gazzâlî'nin bizzat kaleme aldığı son çalışması olması açısından da önem arz etmektedir. Eserin Türkçe çevirisi 912 sayfadır.¹⁰⁸

61. **Nazârat fî'l-Kur'an.** Eser İlk olarak 1960 yılında Kahire'de basılmıştır. Daha sonra yine Kahire'de Darü'l-Kütübi'l-İslâmiyye tarafından 1986 yılında altıncı defa yayınlanmıştır. Eser 232 sayfadır.¹⁰⁹

62. **Nazratün Alâ Vakiine'l-İslâmî fî Matlei'l-Karnî'l Hamis Aşer el-Hicrî.** Bu eser 1983 (Kahire) yılında Darü Sâbit tarafından neşredilmiştir.¹¹⁰

63. **Rekâizü'l-Îman beyne'l-Akl ve'l-Kalb.** Bu eser ilk olarak 1967 (Kuveyt) yılında Mektebetü'l-Emel tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1979 (Kahire) yılında Darü'l-İ'tisam tarafından tekrar basılan eser 288 sayfadır.¹¹¹

64. **Sayhatu't-Tahzîr min Duâtî't-Tensîr.** Bu eser ilk olarak 1991 (Kahire) yılında Darü's-Sahve tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1992 yılında en-Nahda tarafından tekrar basılan eser 136 sayfadır.¹¹²

65. **Sirru Teahhuri'l-Arab ve'l-Müslimîn.** Bu eser, ilk olarak 1985 yılında en-Nahda tarafından, daha sonra ise 1987 (Kahire) yılında Daru Reyan tarafından neşredilmiştir. Eser 133 sayfadır.¹¹³

¹⁰⁶ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 251-252.

¹⁰⁷ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 250.

¹⁰⁸ Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 40.

¹⁰⁹ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 240.

¹¹⁰ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 243.

¹¹¹ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 246.

¹¹² el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 257.

¹¹³ el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtin”, s. 252.

66. **Te’emmülât fi’l-Dîn ve’l-Hayât.** Muhammed Gazzâlî’nin Mecelletü’l-İhvâni’l-Müslimîn ve Ceridetü’l-İhvâni’l-Müslimîn gibi gazete ve dergilerde çıkan makalelerinden oluşan bu eser, 1992 (İskenderiyye) yılında yayınlanmıştır. Eser 157 sayfadır.

67. **Türâsüna’l-Fikrî fî Mîzânîş-Şer’ ve’l-Akl.** Bu eser ilk olarak 1991 (Beyrut) yılında Darü’s-Şuruk tarafından neşredilmiştir. Daha sonra 1994 ve 1996 yıllarında tekrar basılan eser 202 sayfadır. Bu eser, Harun Ünal tarafından Türkçeye tercüme edilerek “Düşünce Mirasımız/Eleştirel Bir Yaklaşım” adıyla 2006 (İstanbul) yılında yayınlanmıştır. Eserin Türkçe çevirisi 360 sayfadır.¹¹⁴

68. **Zalâmun mine’l-Ğarb.** 1965 yılında Kahire’de Darü’l-Kütübi’l-Hadîse tarafından neşredilen bu eser 256 sayfadır. Gazzâlî bu eseri, Mısır’da doğmuş fakat Batı zihniyetine sahip olduklarını söylediği “Mısır’lı Müsteşriklere” reddiye olarak yazmıştır.¹¹⁵

Gazzâlî’nin zikrettiğimiz eserleri dışında, birçok yazı ve makaleleri bazı dergilerde ve özellikle Arap dünyasının kadın sorunlarını dile getiren “Seyyidetî” dergisinde hala yayımlanmaktadır. Ülkemizde Muhammed Gazzâlî ile ilgili makale tarzı yazılan akademik çalışmaların, Gazzâlî’nin eserlerine ait detaylı, tertipli ve doyurucu bir bilgi vermediklerinden dolayı müellifin eserlerine geniş yer verdik.

Etkisi sadece memleketi Mısır ile sınırlı kalmayıp, hem düşünceleri ve ıslahatçı kişiliği, hem de yazdığı eserlerle bütün Ortadoğu ve İslam ülkelerini etkileyen Gazzâlî’nin bugüne kadar onüç eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Ayrıca “Fıkhu’s-Sîre”, “Huluku’l-Müslim”, “es-Sünnetü’n-Nebeviyye Beyne Ehli’l-Fıkh ve Ehli’l-Hadîs” ve “Türâsüna’l-Fikrî fî Mîzânîş-Şer’i ve’l-Akl” gibi belli başlı eserleri, değişik dillerde tercüme edilmiştir.

¹¹⁴ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru’l-Mevzûl...”, s. 102; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtın”, s. 256.

¹¹⁵ Güven, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996) ve et-Tefsîru’l-Mevzûl...”, s. 102; el-Alvânî, “Kıssatu Hayâtın”, s. 237.

1.1.3. Hocaları

Gazzâlî ilk eğitimini ve ilk hadis derslerini bizzat babası Ahmed es-Saka'dan almıştır. Mısır'da İslamî ilimler ve Fen Bilimleri alanında ilköğretimden yüksekokula kadar örgün eğitim veren Ezher okullarında eğitimine devam eden Gazzâlî, lise döneminde İbrahim el-Garbâvî ile Abdülâziz Bilal'den; üniversite ve yüksekokul yıllarında ise Abdülâzîm ez-Zürkânî (ö. 1948), Mahmûd Şeltût (1893-1963), Muhammed Ebû Zehra (1898-1974) ve Muhammed Yûsuf Mûsâ (1899-1963) gibi Ezher'in önemli âlimlerinden ilim tahsil edip dersler almıştır.¹¹⁶

1.1.3.1. Etkilendiği İlim Adamları

Gazzâlî'nin, Kur'an'ın Sünnet'ten önce geldiği ve âhâd hadisler yerine Kur'an'ın îma ettikleriyle amel etmenin daha doğru olacağı görüşüyle İbn Teymiyye'den (ö. 1254), dini konularda akılla nakil arasındaki dengenin sağlanması ve aklın nakil için bir esas teşkil etmesi şeklindeki temel görüşüyle Cemaleddîn Afgânî (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) ve öğrencisi Muhammed Reşîd Rızâ'dan (1865-1935), davetçi kişiliği ve İslam'ın mânevî boyutuna verdiği önem açısından Hasan el-Bennâ'dan (1906-1949) etkilendiğini söyleyebiliriz. Gazzâlî'nin ayrıca, Nâsiruddîn el-Elbânî (1914-1999) ile Abdullah Sıddîk el-Ğumârî'nin (1910-1993) hadis ilmi sahasındaki çalışmaları ve telifleriyle hadis metodlarından etkilendiğini söylemek mümkündür.¹¹⁷

İslam düşüncesinde ilk defa modern ihya ve tecdid medresesi fikrini ortaya atan düşünür olarak kabul edilen Gazzâlî, bu medresenin mensupları arasında Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve 14. hicrî asrın müceddidi olarak kabul ettiği Hasan el-Benna'yı da zikretmiştir. Bu durum, adı geçen ilim ve fikir adamlarının Gazzâlî'nin kendi fikir dünyası ve ilmî kişiliğindeki etkisini ortaya koymaktadır.¹¹⁸ Ayrıca, Muhammed Gazzâlî ile birlikte Seyyid Kutub'un (1906-1966) da aralarında olduğu, Abdülkâdir Üdeh (1907-1954) ve Mustafa es-Sibâî'den (1915-1964) oluşan ilim ve fikir adamları grubu özellikle Hasan el-Bennâ'nın islam'da sosyal adalet öğretisinden etkilenmiştir.

¹¹⁶ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533.

¹¹⁷ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533; Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 51-52.

¹¹⁸ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 204.

Bütün bunların yanında, Gazzâlî'nin yakın dostu olan Yusuf el-Kardâvî'nin Gazzâlî'nin düşünce yapısıyla ilgili tespiti dikkate değerdir. el-Kardâvî bu konuda şöyle demektedir: “*Gazzâlî'nin düşüncelerini ilmi sezgiciliği, akıl, şair bir ruh ve sanatkar bir kişilik süsler.*”¹¹⁹ Gazzâlî'nin, “*İslâm'ın takva sahibi bir kalp ve zeki bir akıl*”dan ibaret olduğunu söylemesi de bizlere onun düşünce yapısıyla ilgili fikir vermektedir.

1.1.3.2. Etkilediği İlim Adamları

Daha önce de zikrettiğimiz gibi, sahip olduğu ilmi birikim ve donanım vesilesiyle, memleketi Mısır ve İslam dünyasına damgasını vurup şöhreti her tarafa yayılan Gazzâlî, birçok Müslüman âlimi de etkisi altında bırakmıştır. Bunda Gazzâlî'nin özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Müslüman ülkelerinde verdiği seminer ve konferansların yanısıra, bu ülkelerde bir süre ikamet etmesinin de elbette payı vardır.

Gazzâlî'nin etkilediği, uluslararası düzeyde tanınan ilim adamlarından birkaçı şunlardır: Ahmed Assâl (1928-2010), Muhammed 'İmare, Abdulhalim Uveys (1943-2011), Cemaleddîn Atiyye ve Yusuf el-Kardâvî.¹²⁰ Gazzâlî'nin etkilediği ilim adamları, kendilerini Gazzâlî hakkında eser telif etmeye sevk etmiştir. Bu ilim adamlarından; Abdulhalim Uveys, “eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî; Târihuhû ve Cuhûduhû ve Ârâuhû” adlı eseri, Yusuf el-Kardâvî, “eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû” adlı eseri ve Muhammed İmare de “eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî” adlı eseri kaleme almıştır.

1.1.3.3. Görev Yaptığı Makamlar

Davetçi ve İlmî kişiliğiyle geniş bir şöhret kazanan Muhammed el-Gazzâlî'nin üniversite ve kurumlardaki üyelikleri:

1. Ezher Üniversitesi'nde “Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye”
2. Ürdün'de “el-Mecmau'l-Melikî li-Buhûsi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye”

¹¹⁹ el-Kardâvî, “eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû”, s. yk.

¹²⁰ el-Kardâvî, “eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû”, s. 4-5.

3. Washington’da “el-Ma’hed el-Âlî li’l-Fikri’l-İslam”
4. Küveyt’te “el-Hey’etü’l-Hayriyye el-İslâmiyye el-Âlemiyye”
5. Kahire’de “el-Meclisü’l-İlmî li’l-Ma’hedi’l-Âlemî li’l-Fikri’l-İslâmî”¹²¹

1.1.3.4. Aldığı Ulusal ve Uluslararası Ödüller

Gazzâlî, ayrıca bazı kurum ve kuruluşlar tarafından çeşitli ödüllere layık görülmüştür. Gazzâlî’nin aldığı ödüller:

1. “Visâmü’l-Esîr” ödülü (Cezayir 1988).
2. “Milletlerarası Kral Faysal” ödülü (Suudi Arabistan 1989).
3. “İmtiyaz” ödülü (Pakistan 1991).
4. “Devlet Takdir” ve “Yılın Düşünürü” ödülleri (Mısır 1991).¹²²

1.2. GAZZÂLÎ’NİN TEBLİĞ VE DAVET HAYATI

1.2.1. Mücadeleci Kişiliği

Gazzâlî’nin en belirgin özelliklerinden birisi mücadeleci kişiliğidir. Gazzâlî’nin mücadele tarzı kuru bir başkaldırı olmadığı gibi şiddetten de uzaktır. Gazzâlî, siyasi ve kültürel olarak yozlaşan Mısır ve İslam toplumu için bir ıslahat düşüncesi çerçevesinde hem hitabeti hem de kalemiyle mücadele vermiştir.

Muhammed Gazzâlî bıkip usanmadan gençlik yıllarından vefat edene kadar ömrünün yakalşık 50 yılını tebliğ ve irşad hizmetine adamıştır. O, mücadeleci bir tebliğ adamı olmuştur. İslâm’î tebliğ adeta onun kişiliği ile bütünleşmiştir.¹²³

Gazzâlî, dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın müslümanların bireysel ve toplumsal sorunlarıyla ilgilenen ve çözüm önerileri sunan ıslahatçı bir âlim olmuştur. Sadece Mısır toplumunun problemleriyle değil, bütün ümmetin derdiyle ilgili kafa yoran Gazzâlî, Afgan işgalinden Bosna-Hersek katliamına ve Arap-İsrail savaşlarına

¹²¹ İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533.

¹²² İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533.

¹²³ Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 204.

kadar hemen her konuda yazılar yazmış, konferanslar vermiş ve ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Müslümanların bireysel ve toplumsal sorunlarını gerek hutbelerinde gerekse eserleri ve konferansları aracılığıyla gündeme taşımıştır.¹²⁴

Gazzâlî, mücadeleci ve ıslahatçı duyarlılığıyla, bir yandan Batı hayranlığı ve taklitçiliğini destekleyen çevrelere, öte yandan Mısır'daki İngiltere sömürgeciliğine karşı tavır almış; Filistin sorunu konusunda İhvân-ı Müslimîn'e destek vermiş ve Mescid-i Aksâ konusunda Müslümanlara uyarıda bulunup Mescid-i Aksâ'nın bir Filistin dâvası değil, Kur'ânî bir dâva olduğunu ifade etmiştir. Tek kurtuluş çaresinin İslam'ın temel değerlerine dönmek olduğunu savunan Gazzâlî, bu konuda İslam davetçisine büyük görevler düştüğünü belirtmiştir.¹²⁵

Yeri gelmişken şu durumu ifade etmekte yarar vardır: İslam topraklarında olup bitenlere ilgisiz kalmayan Gazzâlî, uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olmasına rağmen, Mısır'ın da dâhil olduğu Arap-İsrail savaşlarında Yahudiler'le yapılan barış görüşmelerine şiddetle karşı çıkmıştır. Ona göre bu selam (barış) değil, istisla (teslim olmak)dır.¹²⁶

Muhammed Gazzâlî, islam dünyasındaki yozlaşmanın başlıca sebeplerini mezhep kavgaları, siyasi bunalımlar, yöneticilerin ihmal, gaflet ve Batı taklitçiliği, ilim adamlarının faydasız tartışmalarla vakit geçirip gereken ictihadı yapmamaları, müslümanlar arasındaki çıkar çatışmaları, toplumun Batı hayat tarzına yönelmesi ve ilim ve teknik bakımından geri kalması gibi hususlarda görmektedir. Gazzâlî, Mısır'a islam vatanının bir parçası olarak bakarken modern dönemde kin, düşmanlık ve ırkçılık üzerine kurulan milliyetçilik anlayışını reddetmektedir.¹²⁷

Birlikte yaşama kültürü ve Dinler arası diyalogun kaçınılmaz olduğunu belirten Gazzâlî, bu vakıayı reddetmediğini, ancak bir hedef belirlenerek bunun sınırlarının çizilmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte, İslam'ın diğer dinler ve Batı'dan gelen sosyalist, komünist vb. ideolojiler önünde üstünlüğünü savunmuştur.

¹²⁴ Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 39; Güler, "Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-", s.101.

¹²⁵ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533; Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 204.

¹²⁶ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 204.

¹²⁷ İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533

Bu tür ideolojilerden müslüman milletlerin korunması ve kurtarılması yönünde irşad faaliyetlerini sürdürmenin zarureti de vurgulamıştır.¹²⁸

Aksiyoner bir kişiliğe sahip olan Gazzâlî, şiddetten uzak durmasına karşın, hiçbir zaman pasif duruşu benimsememiş ve hayatı boyunca tecdit ve ıslahat için hitabeti ve kalemiyle mücadele etmiştir. Komünistlerin kendisiyle alay etmeleri üzerine söylediği “*Bu düşünen baş, şu sarığın altında var olduğu sürece, zulüm ve zorbalığa karşı savaşıyor*” sözü O’nun cesur, kararlı ve mücadeleci kişiliğinin göstergesidir.¹²⁹

Gazzâlî, telif ettiği onlarca eser ve yüzlerce makalesi ile kaleminin ne kadar kuvvetli olduğunu ıspatlamıştır. Fakat onun hitabeti de kalemi kadar kuvvetlidir. Gazzâlî, kaleme aldığı eserler yanında siyasi, kültürel ve sosyal hayata yönelik güncel konularda, sesini başta dergi ve gazeteler olmak üzere, yayın organlarında sıkça duyuran sayılı İslam düşünürlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Dönemin dergi ve gazeteleri fikirlerine ve kendisiyle yapılan mülakatlara uzun uzun yer vermişlerdir. Gazzâlî, İslamî tebliğ ve davet amacıyla cami kürsülerinde verdiği hutbelerin yanında, kitle iletişim araçlarından da yararlanarak radyo ve televizyon programlarıyla geniş halk kitlelerine sesini duyurmaktan çekinmemiştir.¹³⁰

1.2.2. Tecdit ve Islahat Fikri

Gazzâlî, Mısır ve İslam toplumunun fikri bunalımdan kurtulma yollarını aramış ve kaleme aldığı eserlerle İslam ümmetine yön verip rehberlik etmeye gayret göstermiştir. Bu doğrultuda Gazzâlî, güçlü hitabeti ve edebi kişiliği sayesinde, geri kalmış bütün islam toplumu için bir ıslah ve tecdit projesi geliştirmiştir.

Aklın taklitçilikten korunması, ictihad ve tecdîdin önünün açılması gerektiğini savunan Gazzâlî’nin eserlerinde ihyacı kimliğini görmek rahatlıkla mümkündür. İlmi kişiliğinde taklitçiliğin yeri olmayan Gazzâlî, tebliğ görevinin de taklitten arındırılması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir: “*Biz Amerika’ya veya*

¹²⁸ İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533; Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 204.

¹²⁹ Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 204.

¹³⁰ Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 205.

Avustralya'ya boş taklitleri tebliğ etmekle mükellef değiliz, biz sadece İslam'ı tebliğ ile mükellefiz o kadar."¹³¹

Tevhîdin evrensel bir varlık kanunu ve hayat düzeni olduğunu belirten Gazzâlî, insan onur ve kişiliğnin Allah'tan başka varlıklara kul olmaktan arındırılmasına bağlı olduğunu belirtmiştir.¹³² Gazzâlî, tebliğ ve davetin İslami bir vazife olduğunu belirtmekle birlikte, din ve inanç hürriyetini savunmakta ve iman binasının kişisel ikna oluş yoluyla gerçekleşebileceğini söylemektedir.¹³³

Gazzâlî, İslam düşüncesinde ilk defa modern ihya ve tecdit medresesi fikrini ortaya atan düşünür olarak kabul edilmiştir. Kendisi bu medresenin mensupları arasında Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Hasan el-Benna'yı da zikretmektedir.¹³⁴ Bu kişiler aynı zamanda Gazzâlî'nin modern hadis tartışmaları ve hadisleri değerlendirme konusunda kendilerinden etkilendiği âlimlerdir. Daha önce de zikredildiği gibi Gazzâlî, Hasan el-Benna'ya yirminci yüzyılın mücedidi gözüyle bakmaktadır.

Gazzâlî, ıslah ve tecdit fikrini hayata geçirmek için, el-Müslimûn dergisinde el-Hakku'l-Murr (Acı Gerçek) köşesinde, güncel problemlere İslamî çözümler üretmeye çalışmıştır. Bu dergi, Suudi Arabistan'da haftalık olarak yayımlanmıştır. Gazzâlî, el-Müslimûn dergisinde yayımlanan makalelerini daha sonra kitap haline getirmiştir.

Gazzâlî, Müslüman toplumun mübtela olduğu zihinsel problemlere şu şekilde temas etmektedir: *"Günümüz müslümanları abdest, namaz, hac gibi meselelerle uğraşırken idare, ekonomi ve finans gibi konularda Batı'nın gerisinde kalmıştır."*¹³⁵ Bu minvalde Gazzâlî, camileri ibadet mahalli olması yanında islam kültür üniversitesi olarak da nitelendirmiştir. Bu düşünceleriyle Gazzâlî, müslümanların uhrevî boyutu ağır basan ibadetlere odaklanırken, dünya için gerekli ilerlemeyi ihmal

¹³¹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 71.

¹³² İmâre, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, c. 30, s. 531-533; Karataş, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", s. 38.

¹³³ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 153.

¹³⁴ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 204.

¹³⁵ Atan, "Muhammed Gazzâlî (1917-1996)", s. 204.

ettiklerini kastetmeye çalışmıştır. O, bu konularda şark kafasıyla ve katı düşünenleri “bedevî” olarak nitelendirmiştir.¹³⁶

Bunun yanında Gazzâlî, Müslüman toplumun içinde olduğu bunalımla ilgili şöyle bir tespitte bulunur: “Eski-yeni tarih boyunca zalim ve baskıcı yöneticiler, kendilerine dokunmayan köklü ilmî ihtilaflar karşısında hep sevinmişlerdir. Şek/şüphe abdesti bozar mı, bozmaz mı, âhirette Allah’ı görmek mümkün mü, mümtenî mi; imamın kıraati cemaat için yeterli mi, değil mi? zalim idareciler halkın bu gibi tartışmalara dalıp hiç çıkmamalarını isterler.”¹³⁷ Gazzâlî, bu durumun yanlış olduğunu ve ümmet için bir tecdit ve ıslah hareketinin zarûrî olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.

Gazzâlî, İslam ümmetinin pençesinde olduğu zihni donukluk hastalığının teşhisini koyduktan sonra tedavi ve kurtuluş reçetesini şu şekilde açıklamaktadır: “İslâm dünyası, ictimâî, siyasî ve askerî yönden hezimete uğratılmış, İslam’ın birçok değeri hakaret ve zillete maruz bırakılmıştır. Şüphesiz bu hezimet, hakaret ve zillet ortamından kurtulabilmenin yegâne yolu sahih din anlayışına sahip olmak ve ona davet etmekle mümkündür.”¹³⁸

Geniş bir kültür yelpazesine sahip olan Gazzâlî, İslam’ı savunmak ve yaymak gayesiyle tabii ilimlerdeki keşifleri dikkate alarak islam toplumunun problemlerine sürekli çözüm aramaya çalışmıştır. Gazzâlî, aynı zanamda müslümanların çevrelerinde olup bitenlere ilgisiz ve tepkisiz kalmalarına sitem etmektedir.¹³⁹

Hristiyan âleminin kimi tezatlarını tenkid eden Gazzâlî, bir makalesinde “Ben Vatikan’ın kürtaj konusundaki tavizsiz tutumuna karşılık homoseksüellik ve zina hususundaki suskunluğunu anlayabilmiş değilim” demektedir.¹⁴⁰ Gazzâlî, aynı

¹³⁶ İmâre, “Muhammed el-Gazzâlî”, **DİA**, c. 30, s. 531-533; Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 204.

¹³⁷ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 6-9, 13-15.

¹³⁸ Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s. 162-163.

¹³⁹ Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 204.

¹⁴⁰ Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s. 162-163.

zamanda Hristiyan Avrupa'yı, Yüce Allah'ı bir cisim olarak ve sayıyla telakki etmelerini de eleştirmektedir.¹⁴¹

Gerektiğinde bir müslüman olarak öz eleştiri yapmaktan da çekimeyen Gazzâlî, Bazı yazılarında İslam'ın sosyal-siyasî yapısını işlerken “Şûra” fikrini savunmuştur. Ona göre şûra önemli bir İslami prensiptir. Ancak şu ana kadar gerçekleşmesi için gerekli olan usuller belirlenememiştir.¹⁴²

Gazzâlî, müslüman toplumun ana meselelerini bir kenara itip teferruatla uğraşmalarını emperyalizmin oyunu olarak tanımlarken kendisini de bu noktada şöyle konumlandırır: “İslâm'ın kabuğunu tanıyıp özünü unutan selefilik nâm cereyan uğruna mezhep fikhına savaş açan şeyhler dirâyetten kopuk mücerret rivâyetle yetinenler için ibret dersleri olmalıdır. Her zaman şu hususu vurgularım: Ben İslâm'ın en büyük kâfilesi ile beraberim. Bu kâfile, hulefâ-i râşidîn, tâbi olunan imamlar ve selef-halef güvenilir âlimlerin takip ve teşvik ettikleri kâfiledir.”¹⁴³

1.2.3. Emperyalizm ve Sömürgeciliğe Karşı Tavrı

Gazzâlî, hem İslam topraklarında hem de başka coğrafyalarda sömürgeciliği hoş görmemiş ve kabul etmemiştir. Bu itibarla emperyal güçlerin, kaynaklarını sömürmek için kurmak istedikleri sünî devletleri eleştirmiştir. Gazzâlî bu konudaki tavrını şu şekilde ortaya koymuştur: “Hint kıtasındaki Sihler de kendilerine bir devlet kurmaya çalışıyorlar. Sih devleti de nedir? Öncekiler ve sonrakiler nezdinde insani değeri nedir? Elbette hiçbir şey!”¹⁴⁴ Buna karşın Gazzâlî, İslamî fetihleri bir sömürü girişimi değil, tam aksine bir kurtuluş vesilesi olarak görür. Bu gerçeği de şöyle açıklamıştır: “İlk fetih günlerinde İranlılara hitaben bir bedevi şöyle demişti: Biz insanları kullara kulluktan, sadece Allah'a kulluk etmeye çıkaralım diye (buralara) geldik!”¹⁴⁵

¹⁴¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 111.

¹⁴² Atan, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, s. 205.

¹⁴³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 19; Karataş, “Çağdaş Yazar Muhammed Gazzâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri”, s. 43-44; Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s.164.

¹⁴⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 13.

¹⁴⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 13.

¹⁴⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 15.

Gazzâlî, Emperyalizm ve Sömürgeciliğe Karşı başarılı olmanın metoduyla ilgili şöyle bir tespitte bulunmaktadır: “*Şayet yönetim şekilleri daha doğru, hürriyet ve adalet unsurları daha kuvvetli olsaydı, bizi sürükleyip götüren, neredeyse varlığımızı ve görevimizi ortadan kaldıracak dereceye varan Emperyalizmin pençesine düşmezdik.*”¹⁴⁶

Hint Kıtası’nın İngiltere tarafından ticari bir şirket vasıtasıyla fethedildiğini belirten Gazzâlî, İslam beldelerinin de çeşitli yönlerden tehdit altında olduğunu ve emperyalistlerin Doğudan ve Batı’dan İslam’a hücum ettiklerini ifade etmektedir.

1.2.4. Cihad ve Şura Prensibleri

Tebliğci ve davetçi kişiliğiyle ön plana çıkan Gazzâlî, yeri geldiğinde bir mücahid gibi tavır sergilemiştir. Daha önce de zikredildiği gibi Gazzâlî, Mısır’daki İngiltere sömürgeciliğine karşı tavır almış, Filistin sorunu konusunda İhvân-ı Müslimîn’e destek vermiş, Afgan işgalinden Bosna-Hersek katliamına ve Arap-İsrail savaşlarına kadar, kaleme aldığı eserler ve okuduğu hutbelerle cihad saflarındaki yerini almıştır.

Gazzâlî’ye göre iman bir temel, cihad ise onun bekçisidir. İmanın varlığını koruyabilmesi için cihada ihtiyacı vardır. Bununla birlikte Gazzâlî’nin düşünce yapısında cihad bir amaç değil bir araçtır.

Gazzâlî, İslam toplumunun cihad meydanındaki durumunu ise şu şekilde özetlemektedir: “*Uluslararası entrikalar savaştan İslam’ı safdışı etti ve Arapları dinsiz olarak savaşma durumunda bıraktılar. Sonra İslam yeniden savaş alanına döndü ve bir anda mükavemet ateşini tutuşturan, dosta ve düşmana kurtuluşun sadece İslam’da olduğunu hatırlatan yeni bir uyanma ve silkinme ortaya çıktı.*”¹⁴⁷

Gazzâlî aynı zamanda, Müslümanların ümmet birliğini bozan ve emperyal güçlerin eliyle ırklara dayalı ulus devletlerin kurulmasını eleştirmektedir. Bu durumu

¹⁴⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 14.

¹⁴⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 13.

da şöyle dile getirmektedir: “Dinden uzak olarak orada-burada Arap devletleri kuruluyorsa ne oluyor?”¹⁴⁸

İslamî yönetimin vazgeçilmez bir unsuru olan şûrâ prensibi ile ilgili düşüncelerini ifade eden Gazzâlî, hem diğer yönetim şekillerinin eksikliklerini hem de İslamî yönetimin nasıl olması gerektiğini şöyle izah etmektedir: “Şûrâ İslâm’ın büyük bir prensibidir. Lakin şûrânın gerçekleşmesi için gerekli olan vesileler ile onun unsurları belirlenmemiştir. Çünkü toplumların farklılığı ve medeni düzeyleri böyle olmasını gerektirir.”¹⁴⁹ Bununla birlikte Gazzâlî, Hz. Peygamber ve dört halife devrinde, şûrâ prensibinin yürürlükte olduğunu şöyle ifade eder: “Hilafet devletinde şûrâ çeşitli şekillerde ortaya çıktı. Hangi modeli tutacağımız önemli değildir. Önemli olan şûrâyı koruyacak, onu gerçek anlamıyla hayatta tutacak teminatları ve şekilleri tam olarak yerine getirmemizdir. Böylece diktatör kimse kalmaz ve siyasi putlar ölür.”¹⁵⁰

Gazzâlî aynı zamanda modern yönetim sistemlerinin olumlu ve olumsuz taraflarını da şu şekilde dile getirir: “Siyasi muhalefetin devletin genel nizamında bir cüz sayılması, modern demokrasinin özelliklerindendir. Gerek iktidardaki lider olsun gerek muhalefetteki lider olsun ikisinden hiçbirisi hürmete diğerlerinden daha müstahak değildir! Gerçek şu ki bu görüş ilk hilafet asrının bilinen yönlerine çok yakındır. Yeni demokrasinin taat-fisk, iman ve küfür sahalarına geniş özgürlükler tanınması açısından ciddi ayıpları vardır. Fakat bu ayıplar Anayasa’nın başına ‘Devletin dini İslam’dır. Kanunların yegâne kaynağı şeriattır. Ona muhalefet eden cezayı hak eder’ denilmekle kamufle edilir.”¹⁵¹

Gazzâlî, özellikle hukuksuzluğun İslam ile örtbas edilmesine şiddetle karşı çıkmakta ve bu konuda şöyle demektedir: “Şüphesiz ki burada hak adına halkı katletmek, hürriyet adına hürriyeti yok etmek isteyen kimseler söz konusudur. Tarihin

¹⁴⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 13.

¹⁴⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 193.

¹⁵⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 193.

¹⁵¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 194-195.

mezbelesinde bu kabilden alçak liderler vardır. Yine burada dünyaya tamah edip ahireti bırakan Allah'ın lanetini hak etmiş din adamları söz konusudur!¹⁵²

Gazzâlî, aynı zamanda müslüman toplumun şûrâ prensibinden yoksun yönetim sistemlerini; “Müslümanlar halk istemediği halde yöneticilik yapmak, yöneticiliğin nimetlerinden istifade etmek ve seçimlerde hile yapmak konusunda oldukça mahirdirler”¹⁵³ sözüyle eleştirmektedir.

1.2.5. Bazı Konularda İslam Toplumunu Eleştirmesi

Din ve mezheb taassubunu hoş görmeyen ve müthiş bir eleştiri kültürüne sahip olan Gazzâlî, yeri geldiğinde kendisini de içine katarak müslüman toplumu eleştirmekten geri durmamıştır. Gazzâlî, müslümanların âdet ve geleneklerini din yerine koymalarını şu şekilde eleştirmektedir: “Esas kötülük biz müslümanlarda. Şahsi görüşlerimizi, âdet ve geleneklerimizi, dinin esaslarına katarak, bunu da din ve Allah'tan bir hidayet talakki ederek Allah yolundan alıkoyuyoruz.”¹⁵⁴ Gazzâlî, aynı zamanda İslam'ın evrenselliğini vurgulamak için, İslam'ın belirli bir ırk ve millete mahsus bölgesel bir din olmadığını belirtmektedir.¹⁵⁵

Gazzâlî'ye göre İslam'ın geleceği, tamamen müslümanların geleceğine bağlıdır. Yani İslam'ın gelişimi kendisine mensup olan müslümanların gelişimiyle paralellik göstermektedir. Gazzâlî, “Bugün inkarcılar; maharetli hilekarlar, zeki uzmanlar olurlarken, müminler saf ve aldanan kimseler oluyorlar. Hâl böyle olunca İslâm'ın geleceği yeryüzünde kesin olarak zaafla karşılaşacaktır”¹⁵⁶ demekle şunu kastetmektedir: Şayet İslam toplumu geri kalır ve gelişme kaydetip ilerlemezse buna paralal olarak İslam dini de zaafa uğrayacaktır.

Gazzâlî, müslümanların yönetim ve iktidar konularında da iyi bir sınav veremediklerini, taklitçilik hastalığı ve bilgisizlikten kaynaklı olarak sonuçta başarısız olduklarını şöyle dile getirmektedir: “Müslüman Doğu, tarihinin düşüş dönemlerinde bile, Batı demokrasilerinin örneklerini vermiştir. Bu konuda cahiliyye

¹⁵² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 196.

¹⁵³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 71.

¹⁵⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 79.

¹⁵⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 109.

¹⁵⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 196.

mirasları Müslüman Doğu'yu yere serdi. Sefih sömürgecilik taklitleri onu aldattı. Sonra ne oldu? Korkunç seçim aldatmacılığı devri başladı ve siyasi putlar güya halkın iktidarı adı altında yolunu buldu. Şayet eleştirmenler ve araştırmacılardan oluşan bir heyet tarihin mezbesini ziyaret etse, şan ve şeref sahibi olmak ve şehirlere ismini vermek için binlerce insanı öldüren Arap ve Müslüman liderlerden birçoğunu orada bulacaktır.”¹⁵⁷

Neticede Gazzâlî, müslümanların içinde bulunduğu bunalım, problemleri çözememe ve geri kalmalarını, dâhili ve harici kötü niyetli olanların müdahalelerine bağlamaktadır. O, “İslam kendi hakikatlerini bozan iç düşmanların saldırısına uğradığı gibi, kolunu kanadını budayan dış düşmanların da saldırısına uğramıştır. Muhtemelen iç düşman, dış düşmandan daha kötü tesire sahiptir”¹⁵⁸ diyerek İslam kalesini içten fethetmek isteyenlere karşı, müslüman toplumun ilerlemesi için düşünce ve tefekkürün önemini vurgulamaktadır.

Gazzâlî, İslam toplumunu gerçek gündemlerinden koparan dış mihraklara karşı uyarmasına karşın, İslam toplumu için asıl tehlikenin içerden ve aynı zamanda okumuş ve dindar kesimlerden geldiğini savunmaktadır.¹⁵⁹

Gazzâlî, İslam ümmetinin toplumsal yozlaşma noktasına nasıl geldiğini ve İslam toplumunun Kur'an ve sünnetten kopuş sürecini şöyle dile getirmektedir: “Müslümanlar Kur'an'ı bırakıp hadislere yöneldiler... Sonra hadisleri bırakıp İmamların sözlerine yöneldiler... Sonra İmamların sözlerini bırakıp taklitçilerin yoluna yöneldiler... Sonra taklitçilerin yolunu bırakıp şuursuz cahillerin yolunu tuttular. İslamî tefekkürün gelişimi bu hal üzere İslam ve Müslümanlar üzerinde bir vebal olarak kaldı.”¹⁶⁰

Bazı yönlerden (özellikle fikri donukluk ve taklitçilik) müslüman toplumu eleştiren Gazzâlî, İslam'ın yüceliğini ise şöyle ifeda etmektedir: “İslam selim fıtrat

¹⁵⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 193.

¹⁵⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 228.

¹⁵⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 19.

¹⁶⁰ Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, s. 46.

dinidir. Bedeni yükselten, ona yücelik ve güzellik veren herşey bu dinde matlûbdur."¹⁶¹

1.2.6. İslam Toplumuna Kurtuluş Reçetesi Sunması

Gazzâlî, İslam toplumunun mübtela olduğu fikri donukluk, toplumsal buhran ve sorunları çözememe gibi hastalıkların teşhisini koymuş ve sahip olduğu ilmi birikim ve donanım sayesinde de kendince tedavi yöntemleri sunmuştur. Gazzâlî, İslam toplumunun ancak Kur'an ve Sahih Sünnet'e dönerek fikri donukluktan kurtulabileceğini, onlara şu şekilde seslenerek ifade etmektedir: *"Kendilerine gelmeleri ve şu iki hususa önem vermeleri için dini cemaatlerin değerli liderlerine ve Selefîn mirasçılarına sesleniyorum. İki önemli arzum var: Birincisi; Kur'an-ı Kerim'in ayetleri üzerinde düşünmeyi ve araştırmayı çoğaltmak, ikincisi: Hadis-i şeriflerle Kur'an'ın yakın ve uzak delaletleri arasındaki bağlantıları tesbit etmek.*"¹⁶²

Gazzâlî'ye göre, Şüphe abdesti bozar mı bozmaz mı? Ahirette Allah'ı görmek mümkün mü, değil mi? İmam'ın kıraati cemaat için yeterli mi, değil mi?¹⁶³ Kadına dokunmak abdesti bozar mı bozmaz mı?¹⁶⁴ Hz. Mûsâ ölüm meleğinin gözünü çıkardı mı? ve sirke helâl mi haram mı?¹⁶⁵ gibi sorular, İslam ümmetini dinin yüce hakikatlerinden uzaklaştırmak için sömürge bürolarında üretilmiştir.

Gazzâlî, İslam toplumunun bu tür taklitçilik hastalığı ve zihinsel donukluktan kurtulmanın yolunu şöyle sorgulamaktadır: *"Gerçek şu ki, dünyaya hükmeden medeniyet hatalarla ve yanlış yönelişlerle doludur ve bu durum, daha iyi bir alternatif olmadığı müddetçe yeryüzündeki hâkimiyetini devam ettirecektir. Bu daha iyi alternatif, kısa bir gömlek ile çember bir sakal mıdır? Yoksa daha zeki bir akıl, daha temiz bir kalp, daha güzel bir ahlak, daha düzgün bir huy ve daha doğru bir gidişat mıdır?"*¹⁶⁶

Gazzâlî aynı zamanda müslüman toplumun fer'i konularda boğulup aslî konularla ilgilenmemesini yadırgamakta ve İslâmî uyanış için şöyle bir öneride

¹⁶¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 133.

¹⁶² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 20.

¹⁶³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 14.

¹⁶⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 15.

¹⁶⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 259.

¹⁶⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 20.

bulunmaktadır: “Uzun bir süre âleme yol gösteren kültür mirasımızın mutlaka bağlarından kurtulup ayağa kalkması, görevini yenilemesi ve yeryüzünü temizlemesi gerekir.”¹⁶⁷

1.3. MUHAMMED GAZZÂLÎ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.3.1. Tefsir (Kur’an İlimleri)

Gazzâlî’nin ilmi kişiliği Kur’an ve sünnetten bağımsız değildir. Aydın bir kişiliğe sahip olan Gazzâlî’nin düşünce yapısının merkezinde Kur’ân-ı Kerîm ve Sünnet yer almaktadır. Gazzâlî, her şeyden önce müslüman bir fikir ve düşünce adamıdır.

Daha önce de zikrettiğimiz gibi Zekeriya Güler 1993 yılında Gazzâlî ile bir mülâkat yapmıştı. Zekeriya Güler’in aktardığı bilgiler, bizi Gazzâlî’nin düşünce yapısı ile ilgili aydınlatmaktadır. Gazzâlî, yapılan mülâkatta şu iki şeye önem gösterilmesi gerektiğini tembih etmektedir: a) “*Kur’ân-ı Kerîm’in âyetlerini çok tefekkür etmek*”, b) “*Hadislerle Kur’an’ın yakın ve uzak delâletlerinin arasındaki münasebetleri kurmak. Bu iki şey birlikte olmadan İslâmî bir araştırmanın mükemmel olması mümkün değildir.*”¹⁶⁸

Aydın bir kişiliğe sahip olan Gazzâlî, yazdığı bütün eserlerinde Kur’ân merkezli çalışmalar yapmış, Kur’ân âyetleriyle yaşanan hayat arasında irtibatlar kurmuş ve Kur’ân’dan hareketle konuları işlemiştir. Nitekim Muhammed Gazzâlî’nin hayatı, eserleri ve fikirleri üzerine çalışma yapmış ve bu alanda bir eser de yazmış olan Abdulhalim Uveys, Gazzâlî’nin kişilik ve şahsiyetini oluşturan anahtar kelimenin “Kur’ân” olduğunu ifade etmektedir.¹⁶⁹ Hatta Gazzâlî, Kur’an İlimlerine verdiği öneme binaen şöyle demektedir: “*Kur’an bilimlerini incelemeyen ve onları çokça araştırmayanın Sünnet’te çalışması caiz değildir, çünkü Kur’an İslam’ın ilk anayasası (kaynağı)dır.*”¹⁷⁰

Muhammed Gazzâlî’nin yazdığı “Nazârat fi’l-Kur’an”, “el-Mehâviru’l-Hamse li’l-Kur’âni’l-Kerîm”, “Keyfe Neteâmel Mea’l-Kur’ân”, “Ma’reketü’l-

¹⁶⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 13.

¹⁶⁸ Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s. 164.

¹⁶⁹ Uveys, “*eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî; Târihuhû ve Cuhûduhû ve Ârâuhû*”, s. 27.

¹⁷⁰ Gazzâlî, *Fıkhu’s-Sîre*, Kahire 1976, s. 38.

Mushaf fi'l-Âlemi'l-İslâm” ile en son kaleme aldığı eser olan “Nahve Tefsîrin Mevzûiyyin li Suveri'l-Kur'âni'l-Kerîm” adlı eserleri de Gazzâlî'nin ilmi hayatının odağında Kur'ânın olduğu düşüncesini doğrulamaktadır. Esasen Gazzâlî'nin “*Kur'an hayat kitabıdır*” sözü, kendisinin hem teorik hem de pratik olarak Kur'an'a yaklaşımını özetlemektedir.

Gazzâlî sadece yazdığı eserlerle Kur'ân'a odaklanmamış, aynı zamanda verdiği hutbelerde Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Tevbe, Vâkıâ, Fetih, Nûr ve Mümtahine gibi sûrelerinin tefsirini işlemiştir. Gazzâlî'nin yakın dostu olan Yusuf el-Kardâvî'nin tespit ve değerlendirmelerine göre, Gazzâlî'nin hutbeleri genelde Konulu Tefsir çerçevesinde dönüp dolaşmaktadır.¹⁷¹ Ayrıca el-Kardâvî, Gazzâlî'nin Kur'ân ile ilişkisini şöyle dile getirmektedir: “*O, tam bir Kur'ân adamıydı. Sürekli Kur'ân okur ve âyetleri üzerinde tefekkür ederdi. O, çok iyi bir Kur'ân hafızıydı. Onun Kur'ân'ı okumak için eline Mushaf'ı aldığına hiç şahit olmadım. Zira onun Mushaf'ı, göğsündeki kalbiydi.*”¹⁷²

Gazzâlî'nin düşünce yapısının teşekkülünde hadis-sünnet ikinci sırada yer almaktadır. Fakat Gazzâlî'nin sünnet anlayışı taklitçilikten uzak ve yine Kur'an'a dayanmaktadır. Gazzâlî, hadislerin Kur'an ekseninde değerlendirilmesi gerektiği ve ancak bu sayede sağlıklı bir hadis-sünnet anlayışının inşa edilebileceğini şu sözlerle ifade etmektedir: *Ben sadece Kur'an'a dayanmakla kalmıyor, gerek kendimde gerekse içinde yaşadığım toplumda Kur'an'a dayanan bir akidenin inşasına gayret ediyorum.*”¹⁷³ Ayrıca Gazzâlî hadisleri değerlendirirken Kur'an ve Akl-ı selim'e çokça başvurur. Başka bir deyişle Gazzâlî, hadisleri değerlendirmede Kur'an'a arz metodundan aktif bir şekilde yararlanmaktadır.

1.3.2. Hadis

Gazzâlî, Kur'ân ilimleri kadar olmasa da hayatının belli bir bölümünü hadis araştırmalarına ayırmış ve bu alanda birkaç müstakil eser de yazmıştır. Esasen Gazzâlî, hayatının hiçbir döneminde hadis ve sünnetten kopuk yaşamamıştır. Bu

¹⁷¹ el-Kardavî, eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû, s. 52.

¹⁷² el-Kardavî, Nazarât fî Tûrâsi's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî, s. 20.

¹⁷³ Gazzâlî, Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet, s. 34.

itibarla Gazzâlî, yaptığı hadis araştırmaları ile modern hadis tartışmaları arasındaki yerini de almıştır.

Hadis ve sünnetin Gazzâlî'nin düşünce yapısındaki yerini bizzat kendisi şöyle ifade eder: *“Sünnet dinde ikinci esas (er-ruknu's-sânî) ve teşrîde Kur'an'ı takip eden ilk kaynaktır. Aslında sünnet, Resulullâh'ın te'yîd-i ilâhî ve beyân-ı rabbânî ile Kur'an'dan istinbat ettikleri demektir. Sahih hadis, adâlet ve zabt sahibi bir râvinin, senedin sonuna kadar, yine kendisi gibi bir râviden, şâzlık ve illetten uzak olarak yaptığı rivâyet demektir. Mütevâtir hadis kesin bilgi, âhâd haber ise zan ifade eder. İslâm akidesi ile ilgili bir meselenin sadece âhâd habere dayanması ve onun üzerine hüküm bina edilmesi doğru olmaz.*¹⁷⁴

Gazzâlî'nin kaleme aldığı bütün eserlerde hadis ve sünnete dair izlere rastlamak mümkündür. Zira ona göre hadis, dinin ikinci kaynağı (er-Rüknü's-sânî) dır. Bununla birlikte özellikle “Fıkhu's-Sîre” ve “es-Sünnetü'n-Nebeviyyetu Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadis” adlı eserleri Gazzâlî'nin hadis görüş ve anlayışını gerçek anlamda yansıtmaktadır. Gazzâlî'nin hadis yaklaşımı ve hadis anlayışı tezimizin ana konusunu teşkil ettiğinden ve ilerde genişçe konu üzerinde duracağımızdan şimdilik bu kadarıyla yetiniyoruz.

1.3.3. Fıkıh

Gazzâlî'ye ait mustakil bir fıkıh ve fıkıh usûlü kitabı olmamakla birlikte, eserlerinin çoğunda fikhî hükümlere değinip bu disiplin hakkındaki görüşünü beyan etmektedir. Hatta kaleme aldığı ilk eser olan “el-İslâm ve'l-Evzâ'u'l-İktisâdiyye” adlı kitabında mülkiyet hakları ile ilgili fikhî görüşünü teferruatlı bir şekilde dile getirmiştir.¹⁷⁵

Gazzâlî, eserlerinde fıkıh ilmine ve bu ilmin mutahassısı olan fakihlere ayrı bir parantez açıp onları fazlasıyla methetmektedir. Nitekim “es-Sünnetü'n-Nebeviyyetu Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadis” adlı eserindeki kimi yerlerde muhaddisleri eleştirirken fıkıh ehlini takdir etmekten geri durmamıştır. Bu kısımda fazla uzatmamak kaydıyla Gazzâlî'nin birkaç fikhî görüşüne yer vermek istiyoruz.

¹⁷⁴ Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s. 161.

¹⁷⁵ el-Kardavî, *eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû*, s. 190.

1. Gazzâlî'ye göre, İslam fıkının ana kaynakları Kur'an ve sünnettir. Bu doğrultuda Kur'an öncelikli kaynak iken, hadis-sünnet te Kur'an'ın amelî (yaşanan) şeklidir. Kur'ansız hadis olamayacağı gibi, Kur'ansız fıkıh ta olamaz. Dolayısıyla ele alınan fikhî hükümlerin asli kaynağı Kur'andır.¹⁷⁶

2. Kat'î bir nas (Kur'an ve mütevâtir sünnet) ile çelişmediği sürece, insanlara bir fayda sağlayan veya onlardan bir zararı gideren "Mesâlih-i mürsel"e itibar edilmelidir. Bu görüş, aynı zamanda dört mezheb imamının da görüşüdür.¹⁷⁷ Gazzâlî, Mesâlih-i mürsel'e başvurmak için birtakım şartlar öne sürmektedir. Bunlar: Her şeyden önce Mesâlih-i mürsele açık ve sahih bir nassa (Kur'an ve mütevâtir sünnet) muhalefet etmeyecek, nassın olmadığı yerde Mesâlih-i mürsele geçerli olacak ve ümmetin yararı ve maslahatı için içtihad edilecek.¹⁷⁸

Gazzâlî, Mesâlih-i mürsele ve Kıyas'ın İslam fıkında büyük bir yer kapladığını ifade etmektedir. Bu minvalde Gazzâlî, Hz. Ömer'in (r.a) Mesâlih-i mürsel'e başvurarak, tek bir kişiyi öldüren bir topluluğun kısas olarak hepsinin öldürülmesi gerektiğine, aynı zamanda İran topraklarından elde edilen ganimetlerin humusunu (1/5), o toprakları fetheden askerlere değil, yerli halka bırakıp onları haraç ve cizyeye bağladığını ifade etmektedir. Aynı şekilde Hz. Ali (r.a) de Kur'an ve sünnet'te yer almamasına rağmen, Mesâlih-i mürsel'e müracaat ederek içki içene seksen değnek (kırbaç) vurulmasına hükmetmiştir. Zira Hz. Ali, bu konuda şöyle bir içtihatla bulunmaktadır: içki içen saçmalar, saçmalayan da iftira atar ve iftira atmanın cezası seksen değnektir.¹⁷⁹

3. Gazzâlî, zekât konusunda muhaddislere muhalefet ederek, kâr elde edilen bütün ürün ve mallardan zekât verilmesi gerektiğini ifade etmektedir. O, ziraat ürünlerinden zekâtın sadece buğday, arpa, üzüm ve hurmadan verilmesi gerektiğini ifade edenleri şu şekilde eleştirmektedir: Kur'an-ı Kerîm'de "Ey iman edenler! Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü

¹⁷⁶ Gazzâlî, **Düşünce Mirasımız**, s. 298-299.

¹⁷⁷ Zekiyyüddîn Şâban, **Usûlü'l-Fıkıh**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (çev.), İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1996, s. 171.

¹⁷⁸ el-Kardâvî, , **Nazârat fî Tûrâsî's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî**, s. 10.

¹⁷⁹ el-Kardâvî, **eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû**, s. 199-200.

*gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcadın*¹⁸⁰, *“Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar”*¹⁸¹ ve *“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcadın”*¹⁸² âyetlerine rağmen, hadislerle uğraşan bir genç, okuduğu hadislerde aslını bulamadığı için insanlar arasında ticaret mallarından zekât verilmeyeceğini ilan etti. Halbuki okuduğu hadisin aslı yoktur. Buna ilaveten ziraat ürünlerinden zekâtın sadece buğday, arpa, üzüm ve hurmadan verilmesi gerektiğini ifade etti. Sanki dünya sadece Necd, Tihame ve Hicaz’dan ibaret!¹⁸³

Konunun başında zikrettiğimiz gibi, Kur’ansız fıkıhın olamayacağını belirten Gazzâlî, zekât konusunda da öncelikli kaynağın aslı olmayan rivâyetlerin değil, sübûtu ve delâleti kat’i (kesin) olan Kur’an âyetleri olduğunu ifade etmektedir. Nitekim sahâbeden İbn Mes’ûd (ö. 32/652-53) ve İbn Abbas (ö. 68/687-88), tabiînlerden Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) ve kimi selef âlimleri, el-Mâlû’l-müstefâd (kâr elde edilen) bütün ürün ve mallardan zekât verilmesi gerektiği yönünde görüş beyan etmişlerdir.

Gazzâlî’nin fıkıh ilmine dair görüşleri elbetteki yukarıda saydıklarımızdan ibaret değildir. Kendisinin fûrûu fıkıh’a dair müstakil bir eseri olmamasına rağmen, Mekâsidü’ş-şerîa ile ilgili görüşlerini eserlerine yaymıştır. Dileyen bu eserlerine müracaat edip herhangi bir fıkhi konu ile ilgili görüşünü inceleyebilir.

1.3.4. Tasavvuf

Birinci bölümün başında, Gazzâlî’nin babası Ahmed es-Saka’nın bir tasavvuf müntesibi olduğunu ve rüyasında Hüccetü’l-İslâm İmam Gazzâlî’den (ö. 505/1111) aldığı ilhamla oğluna Muhammed Gazzâlî adını verdiğinden söz etmiştik.

Tebliğ hayatının başında ilk yazdığı eserlerde tasavvuf ve mutasavvıflara karşı olan Gazzâlî, hayatının ileriki dönemlerinde ise; nefis tezkiyesi, Allah’a hakkıyla tevekkül eden, Allah’ın azâbından korkan fakat rahmetinden ümit

¹⁸⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 2/254.

¹⁸¹ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 2/3.

¹⁸² Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 2/267.

¹⁸³ Gazzâlî, Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet, s. 39-40.

kesmeyen ve Allah yolunda çarpan bir kalp için, tasavvufun zarûrî olduğunun farkına varmıştır. Bu noktada, özellikle Tur hapishanesinde tutuklu bulunduğu sırada bazı İhvan üyeleriyle düzenli bir şekilde okudukları İbn Kayyım'ın “Medâricü's-sâlikîn beyne menâzili iyyâke na‘budu ve iyyâke nestaîn ” adlı eseri onun için bir dönüm noktası ve büyük bir fırsat olmuştur.¹⁸⁴

Gazzâlî eserlerinde, “İstedığımız tasavvuf” başlığı altında şöyle bir tesbitte bulunmaktadır: “*Tasavvuf tefekkürde hurafelerden, ibadetlerde bid'atlardan ve terbiye ve sülukta çirkin şeylerden arındırılıp temizlendiğinde; başka ilimlerin vermediği faydayı sağlar.*” Bu sadedde Gazzâlî şöyle devam eder: “*Eğer tasavvuf mirasını korur; İbn Kayyım (ö. 751/1350), İbn Cevzî (ö. 597/1201), İmam Gazzâlî, Ataullah el-İskenderî (ö. 709/1309) ve diğerlerinin çabalarının değerini hakkıyla bilirsek ahlak, terbiye ve davranış alanında büyük bir başarı ve zaferle çıkarız. Dahası insanlık bilgisinin yarısını faydalı ve güzel İslamî bir kalıba dökebiliriz.*”¹⁸⁵

Gazzâlî, sağlıklı bir tasavvuf anlayışı için ilim ehlinin insanlara rehberlik etmesi gerektiğine şöyle temas etmektedir: “*Birçok akıl hocası tasavvufu bir bilim olarak görmeyi reddetti ve kitlelerin, iyi eğitimi ve sağlıklı liderliği olmayan şeyhleri takip etmesine izin verdi. Ne var ki, bu aciz şeyhler kitleleri yönetmekte; saflığını, hoşgörüsünü ve nezaketini kaybeden katı hukukçulardan daha yetenekliydi. Bu reddetme durumu ne zamana kadar devam eder? Ve bundan ne kazandık?*”¹⁸⁶

Gazzâlî'ye göre şeriatın özü olan akıl ile tasavvuf ve tarikatın özü olan kalp birbirini tamamlar mahiyettedir. O, bu durumu şöyle dile getirmektedir: “*Din, kalp ile ilgilsini kaybettiğinde özünü de kaybeder. Kalp ve ahlak ilmi İslam tasavvufunda düşüncelerini ve aşamalarını buldu. Önemli olan onları şeriat öğretileriyle kontrol etmek ve titrek duyguların sınırsızca harekete geçmesini önlemektir.*”

Gazzâlî'nin tasavvufa dair düşüncelerine birçok eserinde rastlamak mümkün olmakla birlikte, özellikle “Rekâizü'l-İman beyne'l-Aakl ve'l-Kalb” ve “el-Cânibu'l-Âtıfî mine'l-İslâm” adlı eserlerinde tasavvufa olan ihtiyaçtan, tasavvufun olumlu ve

¹⁸⁴ el-Kardavî, *eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû*, s. 247-250.

¹⁸⁵ Gazzâlî, *el-İlel ve'l-Edviye*, Doha 1984, s. 181-188.

¹⁸⁶ Gazzâlî, *el-İlel ve'l-Edviye*, s. 181-188.

olmsuz yönleri ve kimi tasavvuf kavramını (vahdet-i vücûd gibi) eleştirmesine kadar detaylı bilgi yer almaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED el-GAZZÂLÎ'NİN HADİS USÛLÜ ANLAYIŞI

2.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1.1. Hadis ve Sünnet ve Kavramları

Hadis, lugat olarak kadimin (eski) zıddı olan cedit (yeni) anlamına gelmektedir. Kelime itibariyle hadisin “söz” ve “haber” anlamlarına da geldiği söylenmiştir. Hadis ve usûl âlimleri arasında birtakım tanım farklılıkları olmakla birlikte, bir hadis ıstılahı (kavram) olarak, Hz. Peygamber’e izâfe edilen bütün söz, fiil ve takrirler (onay) hadis denir. Sahâbe ve tabiînin söz, fiil ve takrirleri de Hz. Peygambere zaman itibariyle yakınlıkları dikkate alınarak ve birçok fikir ve uygulamayı ondan almış olmaları ihtimaline binaen, âlimlerin çoğu tarafından hadis tanımına dâhil edilmiştir.¹⁸⁷

Sünnet, lugat olarak yol, gidişat, âdet ve yaşam biçimi gibi anlamlara gelmektedir. Hadis âlimleri, ıstılahi anlamda sünneti de aynı hadis gibi, Hz. Peygamber’e nisbet edilen bütün söz, fiil ve takrirler (onay) olarak tanımlamışlardır. Fıkıh ve usûl âlimlerine göre, “sünnet” kavramı başlangıçta yalnızca Hz. Peygamber’e ait uygulamaları, “hadis” ise Hz. Peygamber’in sözlerini ifade etmek için kullanılıyordu. Bu bağlamda sünnet, Hz. Peygamber’in yaşam biçimini, hadis ise uygulamayla ilgili olsun ya da olmasın Hz. Peygamberle ilgili aktarılan rivâyetleri ifade etmektedir¹⁸⁸ “Sünnet” ve “hadis” kelimeleri hadisin bir ilim dalına dönüşmesi sürecinde zamanla birbirinin yerine kullanılan eş anlamlı iki kavram haline gelmiştir. Böylece Hz. Peygamber’den aktarılan bütün söz, fiil ve takrirlerin tümü sünnet veya hadis olarak isimlendirilmektedir.

¹⁸⁷ Talat Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, s. 29-28; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s.19; es-Salih, **Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları**, s. 3-4.

¹⁸⁸ Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, s. 17-18.

İslam tarihinde birçok muhaddis, kaleme aldığı eserde sünnet ile hadis arasındaki kavramsal farka değinip atıfta bulunmuşlardır. Muhammed Gazzâlî de bu geleneğe uymuştur. Nitekim Gazzâlî, hadis üzerine yazdığı eseri kısaca “nebevî sünnet” olarak isimlendirmiştir. Zira Gazzâlî’nin bu eserdeki “Hadis ehli” tabirinden kasdı “Rivâyet ehli”dir.

2.1.2. Haber ve Eser Kavramları

Haber kelimesi “duyurmak” ve “aktarmak” gibi anlamlara gelmektedir. Hadis ıstılahı olarak birkaç manada kullanılmıştır. Bazı âlimler haberi Hz. Peygamber’e nisbet edilen merfû’, sahâbe ve tabiînden nekledilen mevkûf ve maktû’ rivâyetler diye tanımlamıştır. Kimi âlimlere göre ise, hadis ile haber arasında umumiyet hususiyet ilişkisi vardır. Hadis yalnız Hz. Peygamber’e nisbet edilen merfû’, haber ise hem Hz. Peygamber’e izafe edilen merfû’, hem de sahâbe ve tabiînden nekledilen mevkûf ve maktû’ rivâyetlerdir. Bu durumda her haber aynı zamanda hadistir, fakat her hadis haber değildir. Yaygın görüşe göre ise haber hadisin müradifi (eş anlamlı) dir.¹⁸⁹

Eser kelimesi alamet, iz ve kalıntı gibi anlamlara gelmektedir. Hadis ıstılahı olarak, hadis âlimleri tarafından hadis ve haberle aynı anlamda kullanılmıştır. İmam Nevevî’nin (ö. 676/1277), “*haber ister merfû, ister mevkûf, ister maktû olsun hadisçiler nezdinde hepsi de eserdir*” sözü bu yaygın görüşü doğrulamaktadır. Ayrıca Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) talebeleri olan İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805), Hz. Peygamber, sahâbe ve tabiîne ait rivâyetleri topladıkları kitaplarına “el-Âsâr” adını vermişlerdir. Bunun dışında, hadis alanında büyük bir otorite ve hadis hafızı kabul edilen İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) de hadis usûlü sahasında kaleme aldığı “Nuhbetü’l-Fiker fî Mustalahi Ehli’l-Eser” kitabının adını “eser” kavramıyla dile getirmeyi tercih etmiştir.¹⁹⁰ Bununla birlikte, “haber” ve “eser” kavramlarını dah çok sahâbe ve tabiîn sözleri için, “hadis” kavramını ise Hz. Peygamber’in sözleri için kullananlar da olmuştur.

¹⁸⁹ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 24; Talat Koçyiğit, **Hadis İstılahları**, A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 101.

¹⁹⁰ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 25.

Burada Gazzâlî'nin hadis, sünnet, haber ve eser kavramlarını nasıl tanımlayıp onlara yüklediği anlam ile ilgili şu bilgiyi vermekte fayda vardır: Eserleri incelendiğinde Gazzâlî'nin de klasik anlayışa uyarak, Hz. Peygamber'in bütün söz, fiil ve takrirleri için hadis, sünnet, haber ve eser kavramlarını birlikte kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte Gazzâlî, bu kavramların sözlük ve terimsel anlamlarına yoğunlaşmaktan ziyade, hadislerin fıkına (Hadisleri anlamaya) ağırlık verdiği anlaşılmaktadır.

2.2. HADİS VE SÜNNETİN BİLGİ DEĞERİ

Hadis ve sünnetin bilgi değeri denilince, akla ilk gelen husus sünnetin mahiyeti ve kaynak değeridir. Bu noktada, sünnetin vahiy kaynaklı olup olmadığı hususu tespit edildiğinde, Hz. Peygamber'in konumundan vahiy sünnet-hadis ilişkisine; sünnetin sübût ve delâletinden sünnetin bağlayıcılığına kadar birçok konu açıklığa ve aydınlığa kavuşmaktadır.

Hadis ve sünnet ile ilgili düşüncelerini açık bir şekilde dile getiren Gazzâlî'nin, hadis ve sünnetin bilgi değeri hakkındaki düşüncesini eserlerinde bulmak mümkündür. Özetle Gazzâlî, sahih hadis ve sünnetin, aynı Kur'an gibi vahye dayandığını ifade etmektedir. Zira Gazzâlî'ye göre, Hz. Peygamber Kur'an'ın yaşayan halidir. Bu noktada, aşağıdaki başlıkların muhtevası Gazzâlî'nin hadis ve sünnetin mahiyeti hakkındaki düşüncesini aydınlatmaktadır.

2.2.1. Gazzâlî'nin Hz. Peygamber Tasavvuru (Beşer ve Peygamber Olarak)

Gazzâlî, Hz. Peygamber'i (a.s) Kur'an'ın emir ve yasaklarını hayatında tatbik ederek ibadet, ahlak, cihad ve muamele hususunda dünyada yapıyeni bir medeniyet kuran canlı bir Kur'an olarak tarif etmektedir.¹⁹¹

Gazzâlî, Kehf sûresinin son âyetini¹⁹² tefsir edercesine Hz. Peygamber'in insani konumundan, bir beşer oluşunu; aynı zamanda nebevî konumundan, ilâhî vahye de mazhar oluşunu veciz bir şekilde şöyle dile getirir: *“O da bir beşer idi; bir kulun oturduğu gibi oturur, bir insanın yiyip içtiği gibi o da yer ve içerdi. Ancak*

¹⁹¹ Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, s. 36-38.

¹⁹² *Kur'an-ı Kerîm* Kehf, 18/110.

*onun azalarından çıkan şualar gözleri kamaştırır, imparatorları, kayser ve kisraları önünde diz çöktürürdü.”*¹⁹³

Gazzâlî’ye göre, Hz. Peygamber önceki peygamberlerin mirasını devralmış ve Hz. Muhammed (a.s) dâhil hiçbir peygamber bir mimar, bir mühendis veya bir doktor olarak gönderilmediği gibi, bir sanatkar veya insanlara fen ve ziraatı öğretmek için de gönderilmemiştir. Bilakis, peygamberlerin Allah tarafından gönderiliş amacı, onlara ibadet ve ahlakı öğretmek, birey ve toplumu ıslah etmektir. O’na göre Hz. Peygamber’in başlıca görevleri şunlardır: 1. Vahiy okumak ve Müslümanların takip edecekleri yolu duyurmak ya da amel edecekleri çerçevenin sınırlarını belirlemek. 2. Ümmetin güzel melekelerini geliştirmek ve kötü huy ve iç gödülerine engel olmak suretiyle ümmeti terbiye etmek. 3. Kitab’ın (Kur’an) birey, toplum ve devlet için bir nizam olarak getirdiği tafsîli hükümleri anlatmak.¹⁹⁴ Yine ona göre, Hz. Muhammed önceki peygamberlerden devraldığı mirasla bu vazifeleri ifa ederek, insanlığı dünyevi felsefeler ve beşeri sistemlere muhtaç olmaktan korumuştur.

Gazzâlî, Hz. Peygamber’in olağanüstü güçlere sahip olmadığını bizzat kedisinin belirttiğini ve Yüce Allah’ın kendisini gönderiliş amacının dışında tanıtmadığını şu şekilde ifade eder: *“İslam peygamberi hiçbir zaman kendisini, insanlığa mağfiret bağışlayan ve onlara bereket yağdıran bir “Papa” olarak sunmadı.”*¹⁹⁵ Gazzâlî, Hz. Peygamber’in yiyen-içen, doyan-acıkan, bazen sağlıklı olup bazen hastalanan, yorulan-istirahat eden ve özülüp sevinmesi yönünden özel bir hayatının olduğunu ve bir beşer olduğunu; Allah’ın dinini tebliğ etmesi, müminleri eğitmesi, müşriklerle mücadele etmesi ve tevhid davasına sahip çıkması ise, onun nebevî bir hayatının ve Yüce Allah’tan vahiy alan bir peygamber olduğunu göstermektedir.¹⁹⁶

Gazzâlî’nin Hz. Peygamber (a.s) ile ilgili yukardaki ifadelerden anlaşılıyor ki; O, vahiy alması cihetinden sıradan bir beşer olmadığı gibi, aynı zamanda vahiy alması onu beşer olmaktan uzaklaştırmamaktadır. Nitekim konunun başında işaret ettiğimiz âyet-i kerîmede Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *“De ki: “Ben, yalnızca*

¹⁹³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevî Sünnet*, s. 102.

¹⁹⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevî Sünnet*, s. 154.

¹⁹⁵ Gazzâlî, *Fıkhu’s-Sîre*, s. 23.

¹⁹⁶ Gazzâlî, *Fıkhu’s-Sîre*, s. 47.

sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor.”¹⁹⁷

2.2.2. Vahiy Sünnet/Hadis İlişkisi

Sünnetin vahiy kaynaklı, yani vahiy mahsulü olup olmadığı tarih boyunca tartışılan bir konu olmuştur. İlk dönem âlimleri arasında böyle bir tartışma söz konusu değilken, sünnetin vahy-i metlûv ve vahy-i gayri metlûv şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutulması, hadisleri resmi olarak ilk defa tedvin eden (derleyen, bir araya getiren) kişi olarak bilinen İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742) tarafından yapılmıştır.¹⁹⁸ İmam Şafîî (ö. 204/820) de fıkıh usûlü sahasında yazılan ilk eser olan er-Risâle adlı eserinde sünneti vahiy kaynaklı göstermeye özen göstermiştir.¹⁹⁹ Daha sonraki dönemlerde, Ebû Davûd’un Süneni’ni şerheden el-Hattâbî (ö. 388/998) ile Endülüs âlimlerinden ve Zahirî Mezhebi’nin en büyük temsilcilerinden olan İbn Hazm (ö. 456/1064) ve büyük Eş’arî kelâmcısı ve Şafîî fakihî Ebû Hamid Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) de vahyin bir okunan (vahy-i metlûv), bir de rivâyet edilen (vahy-i gayri metlûv) şeklindeki tasnifini ufak farklarla da olsa savunmuşlardır.²⁰⁰

Vahiy sünnet-hadis ilişkisinde asıl tartışma, sünnetin tamamının mı yoksa bir kısmının mı vahiy olduğuyla ilgilidir. Buna göre, Sünnet’in vahiy mahsulü olup olmadığı konusunda başlıca üç görüş bulunmaktadır: 1. Sünnet’in tamamı vahiy mahsulüdür. 2. Sünnet’in bir kısmı vahiy mahsulüdür, diğer kısmı Hz. Peygamber’in icthadları ve beşeri davranışları kabilindendir. 3. Sünnet’te vahiy mahsulü olan hiçbir şey yoktur.²⁰¹ Bu görüşlerden, sünnet’in tamamının vahiy mahsulü olduğu tezi âlimler arasında en çok taraftar bulan görüştür.²⁰²

Muasır âlimlerden olan Gazzâlî de Rasûlullah’ın, “*Dikkat edin! Bana bu Kur’an ve onunla beraber onun benzeri (sünnet) verildi*”²⁰³ hadisine dikkatleri çekerek sünnet’in vahiy mahsulü olduğu görüşüne katılmaktadır. Gazzâlî, bununla da

¹⁹⁷ Kur’ân-ı Kerîm Kehf, 18/110.

¹⁹⁸ Bünyamin Erul, “Vahy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, İslamiyat (2000), sy. 1, s. 161-184.

¹⁹⁹ eş-Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, **er-Risâle**, (thk.), Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1940, s. 92-93.

²⁰⁰ Erul, “Vahy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mülâhazalar...”, s. 161-184.

²⁰¹ Kırbaçoğlu, **İsam Düşüncesinde Sünnet**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.

²⁰² Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 401.

²⁰³ Ebû Dâvûd, Kitabu’s-Sünne, 41.

kalmayarak bu konudaki görüşünü şu sözlerle pekiştirmektedir: “*Sünnet tenzil’den bir tenzil hikmet dolu Zikr’in (Kur’an’ın) nurunun bir yansımasıdır.*”²⁰⁴ Gazzâlî buna ilaveten Hz. Peygamber’in aynı vahiy gibi kanun koyucu (şâri’) vasfını şu şekilde ifade etmektedir: “*Allah haram kıldığı şeyleri, Kitab ve Peygamber’in lisanıyla beyan etmiştir.*”²⁰⁵ Burada Gazzâlî, Sünnet’in de aynı Kur’an gibi kat’i nas olduğunu ve kesin bilgi ifade ettiğini anlatmaya çalışmaktadır.

Netice itibariyle Gazzâlî’ye göre; Hz. Peygamber’in (a.s) hem sosyal, siyasi ve askeri alanda hem de ibadet, itikad ve ahlaki alanda koyduğu sünnetleri kıyamete kadar kalacak Risâlet’in ayrılmaz bir parçasıdır.²⁰⁶ Bu da Gazzâlî’nin vahiy sünnet-hadis ilişkisi ve sünnetin bilgi değeri hakkındaki düşüncesini açıkça ortaya koymaktadır.

Kanaatimize göre, Gazzâlî’nin; Hz. Peygamber’in bütün sünnetinin vahiy kaynaklı olduğu, hatta siyasi ve askeri gibi dinin dışında kalan alanlardaki davranışlarının bile risâletin bir parçası olduğu görüşü isabetli değildir.

Şayet Hz. Peygamber’in bütün söz ve davranışları vahye dayalı olsaydı, peygamberin yaptığı bazı beşeri hataları Yüce Allah tarafından ikaz edilmez ve düzeltilmezdi.²⁰⁷ Nitekim Yüce Allah’ın, Hz. Peygamberin beşeri tasarrufunu uyardığıyla ilgili şu örnek verilebilir: Bedir savaşından sonra İslam ordusu tarafından esir alınan müşrikler, Hz. Peygamberin ashâb ile istişare ettikten sonra ya fidye verme ya da her birinin on Müslümana okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılmaları kararı verildi. Fakat Rasûlullah’ın bu kararı, “*Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz*”²⁰⁸ ilâhi ikaz ile karşılık buldu. Hz. Peygamber’in tasarruflarının tamamı vahiy kaynaklı olsaydı hiç şüphesiz Yüce Allah tarafından uyarıya maruz kalmazdı.

Aynı zamanda, Rasûlullah’ın kimi uygulamalarının sahâbe tarafından sorgulanması, buna binaen Rasûlullah’ın fikrini değiştirmesi de kendisinin bir beşer olduğu, içtihatlarında yanılabilirliğini ve dolayısıyla her söylediğinin vahiy mahsûlü

²⁰⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 237.

²⁰⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 97.

²⁰⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 237.

²⁰⁷ *Kur’ân-ı Kerîm*, Enfal, 8/67; Abese, 80/1-5.

²⁰⁸ *Kur’ân-ı Kerîm*, Enfal, 8/67

olmadığını göstermektedir. Bu duruma da şu örnek verilebilir: Hz. Peygamber, Bedir savaşı hazırlıkları sırasında ilk önce karargâhını Bedir kuyularına en yakın yerde kurmak istedi. Bunun üzerine ashâbtan Hubâb b. Münzir (ö. 20/641 [?]), bu yerin vahiyle mi yoksa kendi re'yi ile mi seçildiğini Rasûlullah'a sordu. Hz. Peygamber'in, kendi görüşü olduğunu beyan etmesi üzerine Hubâb b. Münzir, müşriklerin su yolunu kapatacak stratejik olarak daha uygun bir yer teklif etti. Hz. Peygamber, Hubâb b. Münzir'den gelen bu öneri üzerine ilk karargâh kurduğu yerden vazgeçti.²⁰⁹ Şayet Hz. Peygamber'in bütün söz ve kararları vahiy mahsulü olsaydı ilk kararını değiştirmesi mümkün olmazdı.

2.2.3. Gazzâlî'nin İslam Dininin Ana Kaynaklarına Bakışı

Her konuda olduğu gibi bu konuda da Cemaat-i kübra (büyük çoğunluk) ve cumhûrla birlikte olduğunu ifade eden Gazzâlî, kendisine yöneltilen suçlamaların tam aksine Kur'anla birlikte, sünnetin vazgeçilmez bir kaynak olduğunu şöyle dile getirir. *“Sünnet dinin ikinci yarısıdır. Hiç kimse Sünnet'in dinden olmadığını söyleyemez.”*²¹⁰ Nitekim Gazzâlî, hadis ve sünnet olmadan, Kur'an'ın nazari felsefeler gibi olacağını açıklamaktadır.

Gazzâlî, farz-vacip, helal-haram, mubah ve mustahap gibi şer'i hükümlerin tespitinde esas alınacak kaynakların Kur'an ve sünnet olduğuyla ilgili icmâ'nın sabit olduğunu, mütevâtir sünnet'in subût ve delâlet yönünden Kur'an gibi olduğunu, bunun aksini iddia edenin ise dinden sapıp helakı hak ettiğini savunmaktadır.

Gazzâlî, neredeyse bütün dini hükümlerde Kur'anla birlikte sünnetin de esas alınması gerektiğini ve sünnetin yabana atılacak bir kaynak olmadığını şöyle belirtir: *“Hayatta yapıp yapmayacağımız, emredeceğimiz ya da emretmeyeceğimiz hususları belirlerken esas alacağımız sağlam kaynaklar, Allah'ın Kitabı ile Hz. Peygamberin sünnetidir. Yoksa dini ilimler sahasında uçuşan söylentiler değil.”*²¹¹ O'na göre, İslam

²⁰⁹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk.) Mustafa es-Sekkâ, Kahire 1995, c. 1, s. 620.

²¹⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 26.

²¹¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 112.

kültürü Kur'an ve sünnete dayanmakta ve su nasıl oksijen ve hidrojen diye bilinen iki elementten oluşuyorsa, İslam dini de Kur'an ve sünnetten oluşmaktadır.²¹²

Gazzâlî, ayrıca Kitap (Kur'an) ile sünneti kaynak olması yönünden birbirinden ayıranları eleştirip şöyle demektedir: *“Biz hem Kur'an'a, hem de sünnete birlikte inanırız. Kitabın asıl, yani birinci temel kaynak, sünnetin de fer'i, yani ikinci dereceden bir kaynak olduğuna inanırız. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in kesin olarak gelen hadislerine de inanırız. Bu kesinlik ancak hadisin hem sened hem de metin bakımından olması halinde geçerlidir.”*²¹³

2.2.4. “Sübût ve Delâlet” Yönünden Kur'an ve Sünnet'in Durumu

Kur'an-ı Kerîm'in Yüce Allah tarafından korunduğu, tek harfinin değişmediği ve değiştirilemediği âlimlerin ittifak ettiği bir husustur. Kur'an, vahyin nazil olduğu Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar tevâtür yoluyla bizlere ulaşmıştır. Kur'an'ın Allah tarafından korunduğu yine Kur'an'a dayanmakla²¹⁴ birlikte, bunun yanında daha Hz. Peygamber hayattayken hepsinin yazıya geçirilmesi, vefatından iki yıl gibi kısa bir süre sonra da Mushaf (iki kapak arasında) haline getirilmesi ve tevâtür yoluyla nesilden nesile aktarılması gibi nedenler de mevcuttur. Bu yönüyle Kur'an'ın sübûtunda hiçbir şüphe yoktur. Kur'an'ın hükümlere delâleti ise, bazen kat'i bazen zannî olabilir. Bu da, Kur'an'ın lafızlarında ihtimaliliğin bulunup bulunmayışına (birden fazla manaya açık olup olmayışına) bağlıdır.²¹⁵

Mütevâtir sünnetin hükmü de Kur'an gibidir. Yani sübût ve Hz. Peygamber'e aidiyeti hususunda hiçbir şüphe barındırmaz. Gazzâlî, bu konuda şöyle demektedir: *“Sünnetlerin yakın (mütevâtir) derecesine ulaşmış olanların durumu Kur'an-ı Kerîm gibidir.”*²¹⁶ Mütevâtir sünnetin hükümlere delâleti ise, bazen kat'i bazen zannî olabilir. Bu da, mütevâtir sünnetin lafızlarında ihtimaliliğin bulunup bulunmayışına (birden fazla manaya açık olup olmayışına) bağlıdır. Bu durumda, Kur'an ile amel etmek farz olup onu inkar edenin kafir olacağı gibi, Mütevâtir sünnet ile amel etmek

²¹² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 171.

²¹³ Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, s. 298-299.

²¹⁴ *Kur'an-ı Kerîm*, Hicr, 15/9.

²¹⁵ Şâban, *Usûlü'l-Fıkıh*, s. 63.

²¹⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 86.

de farz olup onu inkar eden de kafir olur.²¹⁷ Hadislerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan âhâd haberler ise, hem sübût hem de delâlet yönünden yakın (kesinlik) değil, zannî (ihtimali) liği ifade etmektedir.

Gazzâlî, Kur'an'ın Allah tarafından korunduğunu, onda herhangi bir şüphenin yeri olmadığını, bir benzerini meydana getirmede insanlar ve cinlerin acze düştüğünü ve onda herhangi bir tahrifin söz konusu olmadığını açıkça ifade etmektedir. Sünnetin de mütevâtir kısmının Kur'an gibi olduğunu, ancak zayıf hadislerle, sahih hadisin manasına tahrifin karışmış olduğunu ifade etmektedir.²¹⁸

2.2.5. Sünnet'in Bağlayıcılığı ve Sünnet'e Tâbi Olmanın Gerekliliği

Gazzâlî'nin Sünnet inkarcısı olduğu iddiasına karşılık, O'nun Sünnet'e tâbi olmanın gerekliği konusunda inkar edilemeyecek derecede çok sayıda hadis-sünnet savunması vardır. Şimdi bunların sadece birkaçına değinmek istiyoruz. Gazzâlî, herşeyden önce Yüce Allah'ın rıza ve sevgisini kazanmanın yolunun, Allah'ın Kur'an'da²¹⁹ ifade ettiği gibi Hz. Muhammed'e (a.s) tâbi olmaktan geçtiğini belirtmektedir. Bu yönüyle Gazzâlî, sünnet'e tabî olmanın Kur'anî bir emir olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, Hz. Peygamber'i yaşayan Kur'an olarak tarif etmenin yanında, onun ahlakının da müminler için bağlayıcı olduğunu şöyle ifade etmektedir: *"Hiç şüphesiz onun sözleri, fiilleri, takrirleri, ahlakı, hüküm verdikleri ve hayatının bütün yönleri müminler için dinde bir esas ve kanun sayılır."*²²⁰

Hz. Peygamber'e itaat etmenin dini bir vecibe olduğunu açık bir şekilde dile getiren Gazzâlî, Müslümanların da bu konuda hemfikir olduklarına dair şöyle bir tespitte bulunmaktadır: *"Hz. Muhammed'in kendileri için en güzel örnek, ilk lider ve Kur'an-ı Kerim'deki hidayet ve nurun en güzel canlı şekli olduğunda Müslümanlar arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır."*²²¹

Gazzâlî, hadislerin Kur'an çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte, aynı zamanda Kur'an'ın da hadis-sünnet olmadan

²¹⁷ Şâban, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 75-76.

²¹⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 172.

²¹⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Al-i-İmran, 3/31.

²²⁰ Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, 37.

²²¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 85-86.

anlaşılamayacağını şu sözlerle ifade etmektedir: “Eğer amelî ve kavî sünnet olmamış olsaydı, Kur’an hayal âleminde sabit nazari felsefelere benzerdi.”²²² Bilindiği üzere; farz namazların başlama ve bitiş vakitlerinin tayini, hac menâsikinin edâ şekli, hangi mal türünden ne miktarda zekât çıkarılacağı vb. konular tamamen kavî ve amelî sünnetle sabit olmuştur. Nitekim Gazzâlî, “Hadislere ihtiyacımız yok, Kur’an bize yeter” tezini savunanları, büyük bir yanılmanın içerisinde olduklarını ve meseleyi karıştırdıklarını beyan ederek onları şiddetle kınamaktadır. Ona göre; sünneti korumak Kur’an’ı korumak anlamına gelmekte, başka bir deyişle sünnetin yok olması Kur’an’ın ve dolayısıyla dinin yok olması anlamına gelmektedir.²²³

Anlaşılan şu ki; Gazzâlî’yi hadis-sünneti inkar etmekle itham edenler, yüzeysel bilgilere dayanmaktadırlar. Bu ithamlarda bulunanlar Gazzâlî’nin eserlerini derinlemesine ve bütüncül bir şekilde incelediklerinde durumun hiçte iddia ettikleri gibi olmadığına gözleriyle müşahade edeceklerdir. Esasen Gazzâlî’nin eserleri incelendiğinde şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Gazzâlî’nin hadis-sünneti inkar ettiği bir yana dursun O, gerçek bir hadis ve sünnet mudafiidir.

2.3. SIHHAT DERESESİNE GÖRE HADİS TÜRLERİ

Hadislerin tarihi süreçte, sıhhati bakımından ilk önce sahih ve sakim (zayıf) diye ikiye, daha sonra da bu ikili taksime hasen hadis tabiri de eklenerek sahih, hasen ve zayıf diye üçe ayrıldığı bilinmektedir. Kaynaklarda hadislerin sahih, hasen ve zayıf diye üçlü bir taksime tabi tutulmasının İlk kez Ali b. Medîni (ö. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Tirmizî (ö. 279/892), ya da Hattâbî (ö. 388/998), tarafından kullanıldığı bilgileri yer almaktadır.²²⁴ Biz bu başlıkta sadece sahih ve sakim (zayıf) hadis türlerini ele alacağız.

2.3.1. Sahih Hadis’in Tanımı ve Kriterleri

Gazzâlî’nin sahih hadis tanımı, klasik anlayıştan farklılık arz etmektedir. O, cumhur-u ulema’nın sahih hadis tanımına katılmakla birlikte bir takım ilave şartlarda öne sürmektedir.

²²² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 171.

²²³ Gazzâlî, *Düstûru’l-Vahdeti’s-Sekâfiyye beyne’l-Müslimîn*, (çev.), Hamza Tekin, “İslam Kültür Birliğinin Esasları”, Ankara 1999. s. yk.

²²⁴ Veysel Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2013, s. 67-110.

Bilindiği üzere, ilk defa İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) sahih hadiste bulunması gereken kriterler diye ifade ettiği ve kendisinden sonra âdeta klasikleşen sahih hadis tanımı şöyledir: “Adâlet ve zapt sahibi olan râvilerin kendileri gibi adâlet ve zapt sahibi olan râvilerden muttasıl bir senedle rivâyet ettikleri şaz ve muallal olmayan hadislerle Sahih Hadis denir.”²²⁵ Gazzâlî, zikredilen bu şartlara katılmakla birlikte, sahih hadis için yeterli bulmamaktadır. O, yukarıdaki şartlara ilaveten sahih hadisin metninin Kur'an'a, mütevâtir sünnete, selim akıl ilkelerine, ilmi (bilimsel) verilere ve tarihi vakalarla uyumluluğunu da şart koşmaktadır.

Netice itibari ile Gazzâlî'ye göre, bir hadisin sahih olarak tanımlanabilmesi için şu şartlar gereklidir: 1. Râvinin âdil (takvâ ve vicdan sahibi) olması. 2. Râvinin zabıt (işittiğini olduğu gibi koruyan) biri olması. 3. Senedin muttasıl (kesintisiz) olması. 4. Hadisin şaz olmaması. 5. Hadisin illetli olmaması. 6. Hadisin metninin Kur'an âyetlerine ters düşmemesi. 7. Hadisin mütevâtir sünnete muarız olmaması. 8. Hadisin selim akıl ilkelerine uyması. 9. Hadisin ilmi (bilimsel) verilere muhalif olmaması. 10. Hadisin tarihi vakalarla çelişmemesi.²²⁶

Görüldüğü üzere Gazzâlî, sahih hadisin klasik beş kriterine, beş kriter daha eklemiştir ki; bunların bir kısmı hadisin senedi, bir kısmı ise hadisin metni ile alakalıdır. Nitekim Gazzâlî, sahih hadisin klasik tanımındaki şartların bile hepsinin senet ile ilgili olmadığını şu şekilde açıklamaktadır: “*Hadis âlimleri, hadis-i nebevi'nin kabulü için beş şart koşmuşlardır. Bu şartların üçü sened, ikisi metin ile alakalıdır.*”²²⁷ Bu şekilde Gazzâlî, hadisin sıhhatinde sened tenkidine verdiği önem kadar metin tenkidine de önem verdiğini belirtmekte ve hadiste metin tenkidinin yeni bir durum olmadığını vurgulamaktadır.

2.3.1.1. Sahih Hadis

Gazzâlî'ye göre hadisin sıhhatinde belirleyici unsur hangi kaynakta geçtiği değil, hadisin yukarıda zikredilen beş şarta haiz olmasıdır. Gazzâlî bu nedenden ötürü, Buhârî ve Müslim dahil hadis kaynaklarında yer alıp Kur'an'a, selim akıl

²²⁵ İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadis*, (thk.) Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1958, s. 21; Mehmet Bilen, “Sahih Hadisin Tanımı Üzerine”, *DÜİFD*, Diyarbakır 1999, s. 247-260.

²²⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 24-25; 247-282.

²²⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 24.

ilkelerine ve tarihi gerçeklere ters düşen rivâyetleri sahih kabul etmemiştir. Bu düşüncesiyle Gazzâlî, fikirleri neredeyse dogmatlaştırılan İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) gibi bir hadis otoritesine muhalefet etmektedir. Zira İbnü's-Salâh, “Mukaddimetu İbnu Salâh” diye bilinen “Ulûmü'l-Hadis” adlı eserinde, Buhârî ve Müslim tarafından ortak (muttafaqün aleyh) olarak rivâyet edilen hadislerin sıhhatinin zan değil, kesin olduğunu ve bunların yakîni bilgi ifade ettiğini ileri sürmektedir.²²⁸

Gazzâlî, iddia edildiği gibi karşılaştığı her hadisi reddetmemektedir. Sadece hadisin sahih hadis kaynaklarında yer alsa bile araştırma ve tetkike muhtaç olduğunu ifade etmektedir. O, bu konuda, “*biz tashihi (sahih addedilmesi) mümkün olan bir hadisi tazyife (zayıf addetmeye) can atan biri değiliz. Biz sadece Kur'an'ın yakın ve uzak delâletlerinden oluşan bir alan içerisinde muamele görmesinden yanayız*”²²⁹ diyerek sahih hadisin Kur'an ile çelişmezlik konusundaki tavrını açıkça ortaya koymuştur.

Ayrıca Gazzâlî, geçmiş âlimlerin sahih diye bilinen bir rivâyetin metninde herhangi bir vehim olması durumunda, rivâyeti şu şekilde te'vil ettiklerini belirtir: “*Bazı kimseler, sahih hadisin manası insanı vehme düşürdüğünde, o hadisin manasından bu vehmi gidermedikçe sahih hadisin rivâyetine dahi izin vermemişlerdir. “Hiç kimse ameli ile cennete giremez...”*”²³⁰ hadisi bunun bir örneğidir.”²³¹ Gazzâlî'ye göre bu rivâyet, Kur'ânî bağlamda problem içermektedir. Zira birçok Kur'ân âyeti, insanoğlunun dünyada yaptığı iyi işler karşılığında kendisine cennetin verileceğini ifade ediyor.²³² İlim ehli, Buhârî ve Müslim'in her ikisinin de rivâyet ettiği ve Kur'ân âyetleri ile çelişiyor gibi görünen bu hadisi şöyle te'vil etmektedirler: “*Hiç kimse amelini güvenip şımarmasın. Zira, kişi Yüce Allah'ın rahmeti ve mağfireti olmadan, sadece ameli ile cennete giremez.*” Yukarıdaki hadis, her ne kadar sahih hadis kaynaklarında yer alsa da, zahirde Kur'ân âyetlerine ters düştüğü için te'vile muhtaçtır. Şu halde; Allah'ın peygamberi, söyledikleriyle Allah'ın kitabına asla muhalefet etmez.

²²⁸ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman eş-Şehrezûrî, **Ulûmü'l-Hadis**, (thk.) Nureddin İtr, Dâru'l-Fikir, Dimaşk 1986, s. 12.

²²⁹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 31.

²³⁰ Buhârî, Rikak, 18; Müslim, Sifatü'l-Munâfikîn, 75.

²³¹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 172.

²³² **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara, 2/25; Nisa 4/57; Yunus, 10/9; Meryem, 19/60-61; Taha, 20/75-76; Hac, 22/14.

2.3.1.2. Hadisin Sıhhatinde Sened ve Metin Ayrımı

Hadisin sıhhati söz konusu olduğunda, Gazzâlî'nin üzerinde durduğu hususlardan biri de sened ve metin ayrımıdır. Özetle Gazzâlî'ye göre, bir hadisin sahih olabilmesi için hem senedinin hem de metnin sahih ve illetten berî olması lazımdır. Bu minvalde Gazzâlî, senedi muttasıl fakat metni illetli olan rivâyetleri reddetmiş ve geçmiş âlimlerin de bu şekilde hareket ettiklerini şöyle açıklamaktadır: *“İsalm âlimleri, senedi sahih, lâkin metni illetli olan ve bu illet sebebiyle sıhhat şartlarını tamamlamamış bulunan pek çok hadisi reddetmişlerdir.”*²³³ Bu noktada, M. Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) tarihi tespitine katılmamak mümkün değildir. O, bu hususta şöyle demektedir. *“Eğer rivâyetler isnad açısından olduğu gibi, metinlerin içeriği açısından da tenkid edilseler metinler birçok senedi iptal eder.”*²³⁴

Gazzâlî, sened yönünden sahih olan her hadisin metin yönünden de sahih kabul edilmesini doğru bulmadığını, *“Bugün gençler arasında yaygın olan ve çoğundan birtakım yanlış hükümler çıkartılan pek çok hadisin senedini kabul etsek bile metnini kabul etmemiz mümkün değildir.”*²³⁵ sözleriyle ifade etmektedir. O'na göre, hadisin senedi sahih olsa dahi, metnin ayrıca değerlendirilmeye tâbi tutulması gerekir. Aslında Gazzâlî'nin *“senedi sahih, metni ma'lûl (illetli) hadisin kıymeti nedir?”* sözü, konuyla ilgili görüşünü özetlemektedir.

Gazzâlî'nin, hadisin sıhhatinde sened ve metni birbirinden bağımsız olarak değerlendirme görüşünü daha önce de Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Nevevî (ö. 676/1277), Irâkî (ö. 806/1404), Sehâvî (ö. 902/1497), İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi hadis âlimleri; muasır âlimlerden ise, Mübârekpûrî (ö. 1935), Tâhir el-Cezâirî (ö. 1920), Şuayb Arnavut (ö. 2016), Nûreddîn İtr (ö. 2020), ve Ebû Â'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979) gibi hadis bilginleri dile getirmişlerdir.²³⁶

²³³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 46.

²³⁴ M. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, Kâhire 1959, c. 3, s. 141.

²³⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 49.

²³⁶ Sezai Engin, “Hadisin Tashihiinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şaz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy: 31, Sakarya 2015, s. 140-165.

Yukarıda isimleri zikredilen âlimlerin çoğu bir muhaddis olmakla birlikte, farklı dini ilimlerde de uzmanlıkları mevcuttur. Bu âlimlerin farklı alanlardaki (özellikle fıkıh) ihtisasları, hadisin metnindeki illeti tespit etmeyi kolaylaştırmaktadır. Gazzâlî, bu hakikate temas ederek şöyle demektedir: *“Fakihlerin metindeki gizli bir illeti keşfetmelerinden sonra, hadis bazen sened yönünden sahih, metin yönünden zayıf vasfını alır. Hadisin metnindeki şazz yönleri ve illetleri keşfetmek sadece hadis âlimlerine münhasır bir vazife değildir. Tefsir, usûl, kelam ve fıkıh âlimleri de bundan sorumludurlar.”*²³⁷

2.3.2. Zayıf Hadis

Zayıf Hadis; en basit tarifle, sahih ve hasen hadis şartlarından birini ve ya birkaçını taşımayan hadistir.²³⁸ Gazzâlî, hadis kaynaklarında birçok zayıf rivâyetin varlığına bir vakıa (realite) olarak bakmakta ve bu konuda şöyle demektedir: *“Bir yığın zayıf hadis, İslam kültür ufuklarını kara bulutlarla doldurmuş, bir o kadar da sahih hadisin manasına tahrif hâkim olmuş veya karışmıştır.”*²³⁹ Zayıf hadisler karşısında takınılması gereken tavır ise şu şekilde açıklamaktadır: *“Akıl ve nakil ile sabit olan dinin gerçeklerine, senedi zayıf yahut metni illetli hadisler istikamet veremez.”*²⁴⁰

Zayıf hadisin, hem subûtü hem de delâleti zannî olduğu için kesin bilgi değerine sahip değildir. Bu yüzden Gazzâlî, zayıf hadisi bir çeşit dini kalpazanlık olarak değerlendirip şöyle demektedir: *“Din sahasına zayıf hadislerle girenlerin durumu, pazara sahte parayla çıkan kimsenin durumu gibidir. Polis onu eli kelepçeli götürdüğünde, sadece kendisini ayıplaması gerekir.”*²⁴¹ Bu yönüyle Gazzâlî’yi, müteşeddî²⁴² bir hadisçi olarak değerlendirebiliriz. Nitekim Gazzâlî, senedleri zayıf olan rivâyetleri eserlerine almakla gevşek davranan muhaddisleri şöyle tenkid etmektedir: *Üzgün olduğumuzu belirtmeliyiz ki; Sünenleri derleyenlerin çoğu,*

²³⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 25.

²³⁸ İbnu’s-Salâh, *Ulûmü’l-Hadîs*, s. 41-98.

²³⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 172.

²⁴⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 212.

²⁴¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 78.

²⁴² “Râvileri cerh ve ta’dil ederken katı davranan ve en küçük kusurda hemen cerh yoluna giden âlim”. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2015, s. 232.

*senedleri zayıf olan rivâyetlerin kabulünde gevşek davrandılar ve bu gevşeklik, Sünnet sahasını anılmaya layık olmayan eserlerle sıkıştırdı.*²⁴³

Gazzâlî, hadis kaynaklarında zayıf rivâyetlerin varlığından söz etmekle birlikte, bu kaynaklarda yüce bir hazinenin olduğuna inandığını da belirtmiştir. Ayrıca Gazzâlî, hadislerin sahihini zayıflarından ayırabilme yeteneğini, hayat kitabı dediği Kur'an'ı sürekli okumaya bağlamaktadır. O, bu konuda şöyle demektedir: *“Kendimde hasıl olan meleke ile hadislerin zayıf olanlarından kaçınıp, sahih olanlarını kabul etmeye çalışıyorum. Bu öyle bir melekedir ki; Allah'ın Kitabı'nı sürekli okumak, bu kıymetli vahye sadık bir sevgi beslemek, değerli dört fakih ile onların ardından gelen zikir ehli ve fikir önderlerinin prensiplerini güzel bir şekilde öğrenmek bu meseleyi cilalayıp parlatmıştır.*”²⁴⁴

Esasen Kur'an, Gazzâlî için hadisin mihenk taşı durumundadır. O, karşılaştığı hadisleri ilk önce Kur'an süzgecinden geçirmiştir. Bu bağlamda şunu söyleyebiliriz: Gazzâlî, neredeyse hiçbir rivâyeti Kur'an'dan bağımsız ve Kur'an'ı dikkate almadan değerlendirmemiştir. O'na göre, senedi sahih de olsa Kur'an'a muhalif ve Kur'an'ın ruhuna ters düşen rivâyetlerin hiçbir değeri yoktur.

2.3.2.1. Zayıf Hadis ile Amel Etmek

Zayıf hadis ile amel etme konusunda da Gazzâlî, katı bir tutuma sahiptir. Bilindiği üzere, zayıf hadis zannî bilgiye dayanmaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi Gazzâlî, “dini meseleler zann ile sabit olmaz” prensibi gereği zayıf rivâyetlere itibar etmemektedir. Bu konudaki tavrını da *“Bizim yaptığımız, zayıf ve illetli hadisleri bir kenara atmaktan ibarettir. Nitekim biz, bizzat Kur'an'ın kendisini de esastan sapmış yorumlara ve farklı anlayışlara karşı savunuyoruz ki ilahi vahiy tertemiz ve pırıl pırıl kalsın!...”*²⁴⁵ diyerek izah etmiştir.

Gazzâlî, Zayıf hadislere bir nevi söylence olarak bakmakta ve insanların hayatlarını ilgilendiren temel meselelerde esas alınamıyacağını şöyle izah etmektedir: *“Zayıf hadislere itibar edenlere yaraşan, bu hadisleri akide ve şeriat*

²⁴³ Gazzâlî, *et-Tarîk min Hünâ*, Dâru'l Klem, Dımaşk 2019, s. 59.

²⁴⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 90.

²⁴⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 172.

sahasına girmeyen konularda zikretmeleridir. Zira insanların kanları, malları ve ırzları ilmi söylentilerden daha yücedir!’’²⁴⁶

Gazzâlî, ameli noktada zayıf hadislere hiçbir şekilde itibar etmemekle birlikte, “*zayıf hadislere ilgi göstermek, teferruat kabilinden meselelerde Allah’ın Kelâmı ile Hz. Peygamber’in Sünneti’ndeki kıymetli delillerin tayin etmiş olduğu hükümleri takviyede fazladan bir tenbih olması açısından mümkündür*”²⁴⁷ ifadesiyle zayıf hadislerden akide ve helal-haram dışında Kur’an ve sahih sünnet’te zaten yer alan bir hükmü güçlendirmede istifade edilebileceğini dile getirmektedir.

Bu görüşüyle Gazzâlî, Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) gibi muhaddislere ait olan; zayıf hadislerle ne helal-haram ne de amellerin fazileti konusunda amel etmek caiz değildir ile Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi muhaddislere ait olan; hakkında sahih hadis bulunmayan helal-haram, terğib-terhib ve kıssalar dahil bütün konularda, zayıf hadis ile amel etmek caizdir görüşleri arasında orta bir yol tutmuştur.²⁴⁸

Gazzâlî’nin zayıf hadis ile amel etmek konusundaki görüşünü şu şekilde özetleyebiliriz: Gazzâlî’ye göre zayıf hadislerin dini alanda (özellikle akaid ve helâl-haram) hiçbir bağlayıcılığı yoktur. O’na göre, zayıf hadislerden sadece fer’i konularda, hükmü zaten Kur’an ve sünnette yer alan ayet ve sahih hadisleri destekleyici olarak yararlanılabilir. Kaldı ki, Kur’an ve sünnetin zayıf rivâyetlere ihtiyacı yoktur.

2.3.2.2. Senetteki Kopukluktan Kaynaklanan Zayıf Hadisler

Hadis âlimleri, hadisin senedindeki zahirî kopukluklara isim verirken, râvînin seneddeki düşüş yerine ve düşen râvîlerin sayısına göre dört kavram kullanmışlardır. Bu isimler şunlardır: Munkatı’, Mursel, Muallak ve Mu’dal. Buna göre; kopukluğu hangi tarafta olursa olsun, isnadı muttasıl olmayan hadise munkatı’, senedinin son tarafından tabiînden sonra gelen sahâbe râvînin düşürüldüğü hadise mursel, senedinin

²⁴⁶ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 93.

²⁴⁷ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 93.

²⁴⁸ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 295-296.

başından peşpeşe bir veya daha çok râvînin ya da tamamının düşürüldüğü hadise muallak, isnadın herhangi bir yerinde peşpeşe iki veya daha çok râvînin düştüğü hadise mu'dal hadis denir.²⁴⁹

Gazzâlî, geçmiş muhaddislerin isnad konusunda gösterdikleri gayretin her türlü takdir ve övgüye şayan olduğunu belirttikten sonra, isnad sistemi aracılığıyla hadisler arasında mukayese ve tercihin mümkün olabileceğini ve bu sayede nakledilen hadislerin çeşitlerini bilmenin mümkün olabileceğini ifade etmektedir.²⁵⁰ Gazzâlî, eserlerinde senetteki kopukluktan kaynaklanan hadis türleri ile ilgili kavramsal detaya girmemekle birlikte, yeri geldiğinde bu kavramlara kısaca temas etmektedir.

2.3.2.2.1. Munkatı' Hadis

Kısaca, rivâyet zinciri kopuk ve hangi tarafta olursa olsun, isnadı muttasıl olmayan hadistir. Yani ister başında, ister sonunda, ister ortasında olsun senedinde kopukluk bulunan her hadis munkatı' demektir. Bu durumda mürsel, mu'dal, muallak, müdelles hadis türlerinin hepsi munkatı' kapsamına girmektedir.²⁵¹ Ne var ki; Ehl-i hadisten mutekaddimûn ve muteahhirûn âlimlerinin çoğu, munkatı' hadisi; etbâu tabîînin, tabîîyi atlayarak direkt sahâbîden rivâyet ettiği hadis olarak tarif etmişlerdir.²⁵²

Hadisin tashihinde metne çok vurgu yapan Gazzâlî, senedi de göz ardı ememekte ve hadisin sahih olabilmesi için râviler zincirinin kesintisiz olması gerektiğini belirtmektedir. O, rivâyet zincirinin neresinde olursa olsun senedi kopuk olan bir hadisin sıhhat derecesini kaybedeceğini ifade etmektedir.²⁵³ Dolayısıyla Gazzâlî, Munkatı' hadisi zayıf hadis kategorisinde değerlendirmektedir.

²⁴⁹ Mahmud Tahhân, *Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs*, (çev.), Cemal Ağırman, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010, s. 83-91.

²⁵⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 24-25.

²⁵¹ Tahhân, *Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs*, s. 91.

²⁵² Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teyşîr*, (nşr.), Abdülvehhâb Abdüllatîf, Kahire 1966, c. 1, s. 208.

²⁵³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 24.

2.3.2.2. Muallak Hadis

Senedinin başından peşpeşe bir veya daha çok râvînin ya da tamamının düşürüldüğü hadise, âlimler tarafından muallak hadis denildiğini ifade etmiştik. Gazzâlî, Senedi kopuk olduğu için “Muallak hadis reddedilir, onunla amel edilmez” kaidesi gereğince bu hadis türünü zayıf hadis kadegorisinde değerlendirmektedir.

Gazzâlî, “Muallak hadis reddedilir, onunla amel edilmez” kaidesinden Buhârî’nin Sahîhi’nde yer alan Muallak hadisleri istisna etmiştir. O, bunun nedenini şöyle açıklamaktadır: *“Buhârî’nin muallak olarak rivâyet ettiği hadislere itibar edilir; zira genelde bunların senedleri muttasıldır.”*²⁵⁴

Bilindiği üzere Buhârî’nin Sahîhi’ne has özelliklerden birisi de çok sayıda muallak hadis barındırmasıdır. Nitekim hadis âlimlerinin tesbitine göre el-Camiu’s-sahîh’te 1341 adet Muallak hadis bulunup büyük bir kısmı Sahîh’in diğer yerlerinde senedleriyle birlikte verilmiştir.²⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) de Buhârî’nin el-Câmiu’s-sahîh’indeki muallak hadislerin muttasıl rivâyetlerini tesbit etmiş, bunları el-Câmiu’s-sahîh’in en önemli şerhlerinden biri olan Fethu’l-bârî’nin ilgili yerlerinde ve bu şerhin Hedyü’s-sârî adlı mukaddimesinde zikretmiştir.²⁵⁶

Bu bilgiler Gazzâlî’nin, Buhârî’nin Sahîhi’nde yer alan “Muallak hadisler hakkındaki” görüşünün isabetli olduğunu göstermektedir. Gazzâlî’nin, farklı konularda Buhârî’yi eleştirdiğine dair bilgilere ise ilgili yerlerde değineceğiz.

2.3.2.3. Râviye Yöneltilen İthamlardan Kaynaklanan Zayıf Hadisler

Hadisin senedinde herhangi bir kopukluk söz konusu olduğu zaman hadis zayıf sayıldığı gibi, râviye yöneltilen ithamlardan kaynaklı olarak da hadis zayıf kabul edilmektedir. Râvinin adâlet ve zabt vasıflarını yitirmesi; yani güvenilirliğini kaybetmesi ile duyduğunu sağlam bir şekilde muhafaza edememesi, bir takım kavramlarla itham edilmesine sebep olur. Râvi’de tenkid noktalarından biri veya

²⁵⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 100.

²⁵⁵ Abdullah Aydın, “Muallak” *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, c. 30, s. 309-310.

²⁵⁶ İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut 1992, s. yk.

birkaçının bulunması sebebiyle zayıf kabul edilen hadis genellikle Münker, Metruk, Muallal ve Mevzû olarak isimlendirilir.

2.3.2.3.1. Münker Hadis

Hadis âlimleri münker hadisi çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Kanaatimize göre en yaygın tarifi İbn Hacer el-Askalânî'nin benimsediği tariftir. O, münker hadisi şöyle tanımlar: *“Münker hadis, zayıf olan bir râvînin, sika olan bir râvînin rivâyetine muhalif olarak rivâyet ettiği hadistir.”*²⁵⁷ Hadis ıstılahları (kavramları) ile ilgili manzum bir eser kaleme alan Ömer b. Muhammed el-Beykûnî (ö. 1080/1669) ise, Manzûmetü'l-Beykûniyye adlı eserinde şöyle demektedir: *“Münker hadis, adalet vasfını taşımayan bir râvînin (sikanın rivâyetine muhalefet ederek) rivâyetinde tek kaldığı hadistir.”*²⁵⁸

Gazzâlî, sahih hadis şartlarından adalet vasfını tanımlarken şöyle demektedir: *“Râvî temiz bir bilinçle birlikte sağlam bir ahlaka, Allah'tan korkan ve dinde tahrif yapmayı asla kabul etmeyen bir vicdana sahip ve malik olmalıdır.”* Gazzâlî'ye göre bu vasfı taşımayan bir râvînin rivâyeti merduddur. Gazzâlî ayrıca, şazz hadisi tarif ederken *“şazzın, sika (güvenilir) bir râvînin kendisinden daha güvenilir bir râviye muhalefet etmesidir”* demektedir ve şazz hadisi merdud olarak kabul etmektedir.²⁵⁹

Bilindiği üzere, şazz hadis sika bir râvînin kendisinden daha güvenilir bir râviye muhalefet etmesi, münker hadis ise, zayıf olan bir râvînin, sika olan bir râvînin rivâyetine muhalif olarak rivâyet ettiği hadistir. Şazz hadisi merdud olarak kabul eden Gazzâlî, daha aşağı derecede olan münker hadisi de reddetmektedir.

2.3.2.3.2. Metruk Hadis

Senedinde yalancılıkla itham edilmiş bir râvînin bulunduğu hadise metruk hadis denir.²⁶⁰ Gazzâlî, şarkı-türkü (müzik) ile ilgili rivâyetlere değinirken, bir rivâyetinde hadisin râvîleri arasında Ferec b. Fedâle'nin de olduğunu zikretmektedir. Gazzâlî, İbn Hazm'a (ö. 456/1064) atıfta bulunarak bu şahsın metruk (yalancılıkla

²⁵⁷ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 47.

²⁵⁸ Abdullah Sirâceddîn, **Şerhu'l-Manzûmetü'l-Beykûniyye**, Daru'l-Felah Yayınları, Halep 2009, s. 182.

²⁵⁹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 24.

²⁶⁰ Tahhân, **Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs**, s. 109.

itham edilmiş) olduğunu ve dolayısıyla rivâyetin zayıf olduğunu belirtmektedir.²⁶¹ Hatta muhaddislerin ifadesine göre, zayıf hadisler içerisinde zayıflık derecesi bakımından mevzû hadis'ten sonra metruk hadis gelmektedir.

2.3.2.3.3. Muallal Hadis

Muallal hadis, görünürde sâlim (kusursuz) gözükmesine rağmen, kendisinde sıhhatini zedeleyen gizli bir kusurun farkedildiği hadistir. İletli hadis konusu Gazzâlî'nin hadis sahasında en çok temas ettiği konulardan biridir. O, hadisteki illet konusuna şöyle değinir: *“İlet-i kadîha (gizli), muhakkik âlimlerin hadiste gördükleri bir kusur, bir yanlışlıktır ve bu sebepten dolayı onlar o hadisi reddederler.”*²⁶²

Gazzâlî de önceki âlimlerin muallal hadisin tanımında ifade ettikleri gibi, bu hadis türünde illetin (kusur) gizli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Gazzâlî, bu hadis türünde illetin senedde değil, metinde olduğunu ve hadisteki illetin tespitinde fakihlerin muhaddislerden daha yetkin olduğunu ifade etmektedir.²⁶³

Gazzâlî, senedi sahih olsa dahi hadisin Kur'an, tarihi bir hakikatler ve selim akıl ile çelişmesi durumunda muallal durumuna düşeceğini ve dolayısıyla zayıf hadis grubuna dâhil olacağını belirtmektedir. Nitekim Gazzâlî defalarca, senedi sahih fakat metni illetli hadisin sıhhat şartını kaybedeceğini ve bu vesileyle zayıf hadis olacağını ifade etmektedir.²⁶⁴ Gazzâlî, illetli hadis konusunda sorgulayıcı bir üslupla, *“hadis ilminde kadîh illet nedir? Akla ve sâlih mantığa ters düşmesi değil midir?”*²⁶⁵ diyerek muallal hadisin belirlenmesinde selim akıl ve mantığa özel vurguda bulunmuştur.

Ayrıca Gazzâlî, İmam Buhârî ve İmam Müslim'in sahihleri dâhil, en muteber hadis kaynaklarında yer alan ve senedi sahih kabul edilen hadislerdeki tespit ettiği illetten dolayı bazı rivâyelere itiraz edip onları reddetmiştir. Yeri geldiğinde bu rivâyetlere teferruatlı bir şekilde değineceğiz.

²⁶¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 98.

²⁶² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 24.

²⁶³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 47.

²⁶⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 46-47.

²⁶⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 256.

2.3.2.3.4. Mevzû Hadis

Hiz. Peygamber adına uydurulan ve ona nisbet edilen sözlere mevzû hadis denilmektedir. Aslında buna hadis değil uydurulmuş söz demek daha doğru olur. Bu nedenden ötürü bazı âlimler bunu zayıf hadis türlerinden biri olarak değil, müstakil bir tür olarak kabul etmektedirler.²⁶⁶

Hadis âlimleri, Buhârî ve Müslim'in müttefakün aleyh olarak rivâyet ettikleri; *"Kim yalan olduğunu bildiğı halde bir sözü, hadis diye benden naklederse, o yalancılardan biridir"*²⁶⁷ hadisine dayanarak mevzû hadisin zayıf hadislerin en şerlisi ve en kötüsü olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta Gazzâlî, Rasûlullah'ın bizzat yapmadığı bir şeyi ona nisbet etmenin küfür yolu olduğunu ifade etmektedir.

Gazzâlî de Hiz. Peygamber (a.s.)'in uyarısını dikkate alarak mevzû hadislerle başvuran kişileri şu şekilde eleştirmektedir: *"İslâm'ı yaşayan cemaatlerden isteğimiz, boş haberlere ve uydurma hadislere aldanmayıp uyanık olmalarıdır. Onlardan, sözünü ettiğimiz sahih yorumları da anlamalarını istiyoruz."*²⁶⁸ Gazzâlî'ye göre, İslam kültürü Kitap (Kur'an) ve Sünnet'ten ibarettir. Kur'an Allah'ın himayesiyle korunmuştur. Kur'an'ı tahrif etmekten ümitlerini kesen bazı kötü ve ard niyetli kişiler, uydurma hadisler aracılığıyla Sünnet'i bozmaya girişmişlerdir.

Gazzâlî aynı zamanda, mevzû rivâyetler hususunda tarihi bir vakıaya (realite) temas ederek bir öz eleştiri de bulunmaktadır. Çünkü klasik görüşe göre, mevzû hadisleri gayr-i müslimler İslam'a zarar vermek için uydurmuşlardır. Gazzâlî ise, durumun tamamen böyle olmadığını ve Rasûlullah'a çirkin iftiraların bazen içerden geldiğini şöyle izah etmektedir: *"Garânîk"²⁶⁹ olayını oryantalistler uydurmadılar ve fakat onu bizim aramızdan şuur ve takvadan yoksun kimseler üretti. Keza "Rasûlullah Zeyneb'e âşık oldu"²⁷⁰ yalanını da bizim âlimlerimiz ortaya koydu."*²⁷¹

²⁶⁶ Tahhân, **Teyşîru Mustalahi'l-Hadîs**, s. 104.

²⁶⁷ Buhârî, İlim, 38; Müslim, Mukaddime, 1.

²⁶⁸ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 78.

²⁶⁹ Mekke'de müşriklerce put anlamında kullanılan ve bazı rivâyetlere göre şeytanın Kur'an âyetleri (Necm/19-20) arasında göstermeye çalıştığı metinde geçen bir kelime.

²⁷⁰ Hiz. Peygamber'in halası Ümeyme bint Abdûlmutalib'in kızı Zeyneb bint Cahş'ın, Peygamber'in azatlı kölesi ve evlatlığı Zeyd b. Harise ile evliyken daha sonra ondan boşanıp Resûl-i Ekrem ile evlenmesiyle münafıkların çıkardığı yaygara olayı.

²⁷¹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 229.

Gazzâlî'nin ifade ettiği gibi, Garânîk hadisesine ilk olarak ilk devir siyer yazarlarından İbn İshak (ö. 151/768) eserinde yer vermiş, onu hicrî III. Asırda Vakidî (ö. 207/823) ve İbn Sa'd (ö. 230/845) takip etmiş ve nihayetinde Taberî (ö. 310/923) de onlara katılmıştır. Sahih hadisleri derleyen Buhârî ve Müslim gibi âlimler ise, Necm sûresiyle ilgili rivâyetlere değinirken, Resûl-i Ekrem'in şeytanın müdahalesiyle Garânîk metnini âyet diye okuduğuna dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedirler.²⁷² Gazzâlî Garânîk hadisinin, dönemin Zanadîka diye bilinen kişiler tarafından uydurulduğunu ifade etmektedir.

Gazzâlî'nin belirttiğine göre, bazan hadis râvisinin durumundan ve ruhsal halinden rivâyetin uydurma olduğu anlaşılabılır. Mesela, “un helvası hadisi” de buna bir örnektir: “*Un helvası bele kuvvet kazandırır.*” Bunu hadis diye uyduran kişi, un helvası yapıp satan Muhammed b. Haccac Mahâîdir.²⁷³

Gazzâlî'nin uydurma hadisler arasında saydığı ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ile İbn Hacer el-Askalânî'yi (ö. 852/1449) eleştirmesine neden olan rivâyet ise en ilginçidir. Ahmed b. Hanbel Enes b. Mâlik kanalıyla, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: “*Askalan, iki gelin güveyden biridir. Kıyamet gününde, bunlardan yetmiş bin kişiyi hesaba çekmeden kaldıracak, yine buradan elli bin kişiyi şehid olarak kaldıracak. Aziz ve Celil olan Allah'a heyetler halinde gelecekler. İçlerinde şehid safları... hepsinin kesik kafaları ellerinde olarak gelecekler. Şah damarlarından kanlar aka aka... Bunlar: “Ey Rabbimiz! Bize peygamberlerin aracılığıyla vaat ettiklerini de ikram et. Şüphesiz sen verdiğin sözden caymazsın” diyecekler. Yüce Allah da bunun üzerine, “Kulum doğru söyler. Onları beyaz ırmakta yıkayın. Oradan tertemiz arınmış bir şekilde ve bembeyaz olarak çıkacaklar. Böylece cennette diledikleri gibi serbestçe dolaşacaklar.*”²⁷⁴

Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde yer alan bu rivâyeti, aklî muhakeme metoduyla; Hz. Peygamber döneminde Askalânlılar'ın henüz İslâm'a girmediği gerekçesiyle eleştirmektedir. Gazzâlî, İbn Hacer'in hadiste büyük bir âlim, Buhârî'ye yazdığı Fethu'l-Bârî adlı şerhin de çok değeri bir eser olduğunu

²⁷² İsmail Cerrahoğlu, “Garânîk”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1996, c. 13, s. 361-366.

²⁷³ Gazzâlî, **Düşünce Mirasımız**, (çev.), Harun Ünal, İstanbul 2006, s. 251.

²⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, **el-Müsned**, c. 3, s. 225.

belirtmekle birlikte, Garânîk hadisinin sahihliğini bildirdiği ve bu tür uydurma haberlere yer vermekle büyük bir şer kapısını açtığını ifade etmektedir.²⁷⁵

Ebû Dâvûd'un Süneni'nde yer alan ve Gazzâlî'nin mevzû olarak telakki ettiği rivâyet ise "Garânîk" veya "Askalânîlâr" hadisinden aşağı kalır yanı yoktur. Sünen'de yer alan bilgilere göre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir *"Hac, umre ve Allah yolunda cihada gitmek dışında kimse denizde yolculuk yapmasın. Çünkü denizin altında ateş, ateşin altında da deniz vardır."*²⁷⁶ Gazzâlî, hiç tereddüt etmeden bu haberi reddetmektedir. Zira ona göre sünnetle ilgili kitaplarda bulunan bu ve benzeri uydurma hadisler ümmetin başına bela açmıştır.²⁷⁷

Gazzâlî mevzû hadisler konusunda, hadis çalışmaları ile tanınan Nâsiruddîn el-Elbânî (1914-1999) ve Abdullah Sıddîk el-Ğumârî'den (1910-1993) etkilenmiş ve onların ortak noktalarını kendisine ölçü olarak almıştır. Kendisi de bu durumu şu sözleriyle açıkça ifade etmektedir: *"Hadis ilimleri alanında çalışma yapan iki büyük zat olan Şeyh Elbânî ve Şeyh el-Ğumârî'nin görüşlerine katılıyorum. Bu iki zattan çok değerli bilgiler edinmiş bulunuyorum."*²⁷⁸

2.3.2.3.5. İsrâiliyat Rivâyetleri

İsrâiliyat, Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan terimdir. Bu bilgilerin genellikle, birer tâbîî olan Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ile Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) yoluyla İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilmektedir.²⁷⁹

Kur'an ve mütevâtir sünnet dışında hiçbir haberin (âhâd dâhil) kesin bilgi ifade etmediğini savunan Gazzâlî, İsrâiliyat rivâyetleri hususunda da son derece titiz davranmış, meseleyi ince eleyp sık dokumuştur. Gazzâlî, Necm sûresinde geçen *"Sonra (Muhammed'e) yaklaştı, (yere doğru) sarktı"*²⁸⁰ âyeti etrafındaki tartışmalara değinerek şöyle bir yorumda bulunmaktadır: *"Buhârî masum değildir. Buhârî,*

²⁷⁵ Gazzâlî, **Düşünce Mirasımız**, s. 254-255; Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 25.

²⁷⁶ Ebû Dâvûd, Cihad, 9.

²⁷⁷ Gazzâlî, **Kur'an'ı Anlamada Yöntem**, (çev.), Emrullah İşler, İstanbul 2002, s. 69-70.

²⁷⁸ Gazzâlî, **Düşünce Mirasımız**, s. 235.

²⁷⁹ İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2001, c. 23, s. 195-199.

²⁸⁰ **Kur'an-ı Kerîm**, Necm, 53/8.

“Allah (Peygambere) yaklaştı ve ona yakın olmak istedi...” gibi bir haberi rivâyet ederse masum olur mu? Allah hiç peygamberin yanına iner mi? Buhârî dahi söylese Allah’ın dünya semasına inmesi (fiziki anlamda) doğru değildir.”²⁸¹

Bilindiği üzere bazı kişiler, ayette sözü edilen yaklaşan kişinin Cebrâîl değil, Allah teâla olduğunu iddia etmişlerdir. Gazzâlî böyle bir iddiada bulunanın, Buhârî olması durumunda dahi rivâyetin merdud olacağını belirtmektedir. Ayrıca Gazzâlî, rivâyetin bu şekilde yorumlanmsıyla ilgili, muharref Tevrat’taki bazı bilgilere işaret edip²⁸² şöyle demektedir: *“Bu tür hadislerin aslı ve sıhhatı olmayıp İsrâiliyat’tan alınmadır.”* Gazzâlî ayrıca, İsrâiliyat kültürünü İslam’a aktarmakla tanınan Kâ’b el-Ahbâr’ı bu hasletinden dolayı eleştirmektedir.

Gazzâlî, Hz. Âdem’in cennetten çıkarılmasına Hz. Havvâ’nın sebep olduğuyula ilgili aktarılan, *“Havvâ olmasaydı hiçbir kadın kocasına ihanet etmezdi”²⁸³* rivâyetinin İsrâiliyat kaynaklı olduğunu şöyle dile getirmektedir: *“Hz. Havvâ Hz. Âdem’e ihanet etmemiş, yasak ağaçtan yemesi için de onu zorlamamıştır. Bunlar Tevrat’taki yalanlardır. Kur’an sarahaten Rabbine âsi olanın Hz. Âdem olduğunu beyan eder.”²⁸⁴* Ne yazık ki bu rivâyet, en sağlam ve güvenilir hadis kaynakları olarak kabul edilen Buhârî ve Müslim’in her ikisinde de yer almaktadır.

2.4. RÂVİ SAYISINA GÖRE HADİS TÜRLERİ

Gazzâlî de klasik tasnife uyarak hadisleri râvî sayısına göre ikiye ayırmaktadır. O, bu konuda şöyle demektedir: *“Hadislerin âhâd ve mütevâtir diye ikiye ayrılması bilinen bir hakikattir. Mütevâtirin kesin bilgi, âhâd haberlerin de zan ifade ettiği de yine âlimlerimizin tasniflerinden alınmalıdır.”²⁸⁵*

2.4.1. Mütevâtir Hadis

Bir hadis, her tabakada yalan üzerine birleşmeleri aklen ve âdeten mümkün olmayan birçok kişi tarafından rivâyet edilirse mütevâtir, hadis herhangi bir tabakada üç veya daha az (bir veya iki) kişi tarafından rivâyet edilirse âhâd adını almaktadır.

²⁸¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 267.

²⁸² *Kutsal Kitap*, Yaratılış, 11/5.

²⁸³ Buhârî, *Ahâdisü’l-Enbiya*, 1; Müslim, *Redâ’*, 62, 63.

²⁸⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 239.

²⁸⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 264.

Herhangi bir tabakada râvilerin sayısının tevatür derecesinden az olması o hadisin mütevâtir olmasını engellemektedir. Diğer tabakalarda râvi sayısının tevatür derecesine ulaşması ise durumu değiştirmemektedir.²⁸⁶ Cumhûr-u ulemaya uyarak her tabakadaki râvi sayısını dikkate alan Gazzâlî, mütevâtir ve âhâd hadislerin bilgi değerini şöyle izah etmektedir. “*Sünnet iki kısma ayrılır: Biri yakini (kesin) bilgi ifade eden mütevâtir sünnet, diğeri de zanni bilgi ifade eden âhâd haberler...*”²⁸⁷

Dikkat edilirse, Gazzâlî mütevâtir hadisten söz ederken “sünnet” ifadesini, âhâd hadisten söz ederken “haber” ifadesini kullanmaktadır. Gazzâlî, bu şekilde mütevâtir hadisin amelî (yaşanan) sünnet yönüne atıfta bulunmaktadır.

Gazzâlî’ye göre özellikle akâid (inanç) ile ilgili konularda yakîni (kesin) bilgi ifade eden mütevâtir hadisler esas alınır. Âhâd haberlere ise, yalnızca Kur’an ve mütevâtir sünnet çerçevesinde yer verilebilir. Anlaşılan o ki, Gazzâlî kesin bilgi ifade etmediğini belirtmekle birlikte, âhâd haberi yabana atmamaktadır. Bu düşüncesini de şöyle dile getirmektedir: “*Akâidin kaynağı kesin bilgi ifade eden nasslardır. âhâd haberlere sadece Kur’an ve mütevâtir Sünnet çerçevesinde yer verilebilir. Öyleyse itikadi meseleler sadece Kur’an ve mütevâtir Sünnet’le sabit olabilir. Ancak, mütevâtir haber ile sabit olan bir akidenin izahı için âhâd hadislerden de yararlanılabilir. Mesela kabir azabı veya sevabı ile ilgili hadisler âhâd haberlerdir.*”²⁸⁸ Gazzâlî, böylelikle âhâd haberlere hiç değer vermediği veya inkâr ettiği iddiasını da çörütüp boşa çıkartmaktadır.

Gazzâlî mütevâtir hadisi, yakîni (kesin) bilgi ifade etmesi açısından Kur’an ile eşit tutmakta ve aynı Kur’an gibi aslî delil ve kaynak olarak görmekte, hatta bu konuda cumhûra uyarak mütevâtir hadisi “vahy-i gayr-i metlûv” olarak değerlendirmektedir. Gazzâlî’nin, “*Bilindiği gibi hadislerin mütevâtir olanı vardır ki, bunların hükmü amel yönünden Kur’an gibidir. İçlerinde sahih-meşhur hadisler de vardır ki bunlar da Allah’ın kitabı’ndaki âm ve mutlak olan manaları tefsir*

²⁸⁶ Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, s. 33-40; Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 284-287.

²⁸⁷ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 248-249.

²⁸⁸ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 248-249.

ederler, diğer büyük bir kısmı da fikhî mezhepleri meşgul eden fer'î hükümlerle ilgilidir”²⁸⁹ ifadesi bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır.

Kat'î (kesin) bilgi ifade etmesi açısından mütevâtir hadisi Kur'an'dan ayrı tutmayan Gazzâlî, âhâd haberle çelişmeleri durumunda, kesinlikle mütevâtir hadisin esas alınacağını belirtmektedir. Çünkü mütevâtir hadis Kur'an gibidir ve sıhhatinde şüphe yoktur. Gazzâlî bu yöndeki düşüncesini şöyle ifade etmektedir: “Bir zan var, bir de yakın! Bizde fikhî bir kaide vardır; şöyleki: “İki yakın kesinlikle çatışmaz; biri ilmi yakın diğeri dini yakın.” Âhâd haberler zann ifade ederler. Yakın ile ters düştüğü zaman sahih de olsa itibardan düşer.”²⁹⁰

Gazzâlî ısrarla, âhâd haberin kesinlik ifade etmediğini ve sıhhat açısından eşit derecede olan Kur'an ve mütevâtir hadis ile ters düşmesi durumunda kesinlikle merdûd sayılacağını şu şekilde dile getirmektedir: “İslam akidesinin âhâd haberler üzerine bina edilemeyeceği prensibi mevcuttur. Zira akaid ile ilgili esaslar, ancak kesin bilgiden alınır. Akidevi bir meselenin tamamen âhâd bir habere dayanması doğru değildir. Şayet âhâd bir hadis, kendisinden daha kuvvetli bir nass'a muhalif düşerse, şazz kabul edilir. Şazz ya Kitab'a ya da Sünnet'e muhalif olabilir, fakat her hâlükârda reddedilmiştir.”²⁹¹

2.4.2. Âhâd Hadis

Âhâd hadis mevzusu, Gazzâlî'nin en çok eleştiriye maruz kaldığı konuların başında yer alır. Çünkü Gazzâlî, âhâd haber'i mütevâtir hadis ile aynı kategoriye koymamakta ve âhâd haber'in sübût yönünden mütevâtir gibi olmadığını ve zan ifade ettiğini savunmaktadır.²⁹²

Daha önce de değindiğimiz gibi Gazzâlî konuyla ilgili şöyle demektedir: “Sünnet iki kısma ayrılır: Biri yakîni (kesin) bilgi ifade eden mütevâtir sünnet, diğeri de zanni bilgi ifade eden âhad haberler.” İşte Gazzâlî bu düşüncesinden dolayı hadisleri inkâr etmekle itham edilmiş ve aleyhinde reddiyeler yazılmıştır. Esasen Gazzâlî'nin yaptığını daha öce selef imamları da yapmış ve az veya çok onlar da

²⁸⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 25.

²⁹⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 263.

²⁹¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 264-265.

²⁹² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 248-249.

itirazla karşılaşmışlardır. Gazzâlî, âhâd haber'in yakîni (kesin) bilgi ifade etmediği konusunda, Selef'in yolunda olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: *“Ben yeni bir şey ortaya atmadım. Bu konularda büyük imamlara tâbi oldum. Ben sadece İmam Mâlik, Ebû Hanîfe, İbn Hazm, İbn Teymiye gibi âlimlerin yaptıklarını yapıyorum.”*²⁹³

Gazzâlî, âhâd haber'in zan ifade ettiğini belirtmekle kalmamakta, aynı zamanda mütevâtir hadis ile âhâd haber'i aynı derecede değerlendiren âlimleri; *“mütevâtir hadis nasıl yakîn bilgi ifade ediyorsa, âhâd hadis te yakîn ifade eder.”* sözü aklen ve naklen bir ölçüsüzlük örneğidir. Bu görüş sebebiyle bazı sahih rivâyetlerden ilk anda anlaşılana muhalif çeşitli hükümlerin kabulüne alışmış bulunmaktayız²⁹⁴ diyerek eleştirmektedir.

Âhâd hadis görüşü yüzünden, özellikle Selef'in takipçisi olduklarını iddia eden kişiler tarafından ağır ithamlara maruz kalan Gazzâlî, *“selef yolundan uzaklaşma zayıf hadislerin yayılması neticesine götürür. Hatta bundan daha evvel, önceki fakihler arasında revaç bulmamış olan “Âhâd hadis de mütevâtir hadis gibi ilmi yakîn ifade eder.” sözünün yayılmasına neden olur”*²⁹⁵ diyerek kendisini âhâd hadis görüşü nedeniyle eleştirenlerin, hakikatte Selef'in takipçisi olmadıklarını ifade etmektedir. Ayrıca Gazzâlî, Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik gibi selef âlimlerinin, Kur'an ve mütevâtir hadis ile ters düşen âhâd hadis'i reddettiklerini ve kendisinin de onların takipçisi olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: *“Ben şahsen Ebû Hanîfenin de, İmam Malik'in de reddettiği âhâd bir haberden dolayı, ne Hz. Peygamber'in bütün Sünneti'nin ve ne de İslam'ın mesajının değerini düşüremem.”*²⁹⁶

Mezhep taassubunu hoş görmeyen fakat amelî yönden Hanefi olan Gazzâlî, bir Hanefi fikhî metoduna işaret ederek âhâd hadis görüşünü şu şekilde pekiştirmeye çalışmaktadır: *“Hanefî mezhebinde farz “kat'i bir delille sabit olan hüküm”, vacib ise –ki derece bakımından farzın altındadır– “zanni bir delille sabit olan olarak tarif edilir.” Yani âhâd hadis ile farz sabit olmaz. Tıpkı haramın sabit olmadığı gibi. Belki kerahet ifade eder o kadar!”*²⁹⁷ Aslında Gazzâlî bu sözüyle, Haber-i vâhid'in bilgi

²⁹³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 266.

²⁹⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 87.

²⁹⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 94.

²⁹⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 258.

²⁹⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 88.

değeri hakkında da konuyu aydınlığa kavuşturmaktadır. Zira bilindiği gibi mütevâtir hadisi reddetmek küfrü gerektirir. Âhâd hadis'i reddetmek ise küfrü gerektirmez.²⁹⁸

Mütevâtir hadis bahsinde de değindiğimiz gibi Gazzâlî, özellikle akâid ile ilgili meselelerde âhâd haber'e itibar edilemeyeceğini ve daha kuvvetli bir delil bulunması durumunda, bu delilin tercih edilmesi gerektiğini şöyle izah etmektedir: *“Fakih herhangi bir mülâhazadan dolayı âhâd haberi terk ederek delâlet yönünden daha kuvvetli olanı kabul hakkına sahiptir.”*²⁹⁹ Dini meseleler zan ile sabit olmaz. Dinimizin akideleri, rükünleri ve temel prensipleri tevatür yoluyla nakledilen rivâyetlerle veya sahih hadislerden şöhret derecesine ulaşmış olanlarla belirlenir.³⁰⁰ Her hâlükârda İslam, akidelerini nakli tevatür ile akli realiteye oturtur. Elimizde haber-i vâhid'e ya da tahmini fikirlere dayanan hiçbir akide bulunmamaktadır.”³⁰¹

Açıkçası Gazzâlî'nin âhâd hadis görüşünden dolayı hadisleri inkâr ettiği iddiası kesinlikle gerçeği yansıtmamaktadır. Bu konudaki görüşü, kendisinin de belirttiği gibi *“haber-i âhâd hem metin hem de senet yönünden tetkike konu olur”*³⁰² düşüncesinden ibarettir. Bu düşüncesinde de Gazzâlî'nin yadırganmasını gerektiren bir durum söz konusu değildir.

2.5. GAZZÂLÎ'YE GÖRE HADİS TENKİDİ

Bilindiği üzere hadis iki kısımdan meydana gelmektedir: Sened ve Metin. Bir hadis kavramı olarak sened, hadis metnini nakleden râviler zincirinin adıdır. Bu anlamda sened; bir söz, fiil veya takririn Hz. Peygamber'e (a.s) ait olduğunu gösteren belge mahiyetindedir. Metin ise, hadiste râviler zincirinden sonra gelen, Hz. Peygamber'in söz, fiil veya takririnin yer aldığı kısımdır. Doğrusu hadis, metinden ibarettir. Sened sadece o metnin Rasûlullah'a ait olup olmadığını belirler.

²⁹⁸ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 287-291.

²⁹⁹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 249.

³⁰⁰ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 89.

³⁰¹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 95.

³⁰² Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 46.

Muhaddisler tarih boyunca, hadisin sıhhatini korumak adına sened tenkidine gereken özeni göstermişlerdir. Sened tenkidi kadar olmasa da âlimlerin metin tenkidi hususunda da çalışmaları mevcuttur.³⁰³

Gazzâlî'nin hadis tenkidi anlayışı, hadisleri tümünden inkâr etme üzerine kurulu bir anlayış değildir. O, hadis sahasında bütün gayretiyle hadislerin sahihlerini sakimlerinden ayırmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de Kur'an ve mütevâtir Sünnet'i esas almıştır. Gazzâlî, hadis sahasındaki probleme temas ederek şöyle demektedir: *"Haktan uzaklaşmanın sebebi, ayetlerin yanlış anlaşılması ve hadislerin yanlış nakledilmesidir."*³⁰⁴

Gazzâlî, çok insafli bir şekilde başta Sahih-i Buharî olmak üzere hadis külliyyatında çok sayıda makbul hadisin var olduğunu belirtmekle birlikte, hadis külliyyatı içerisinde tenkide açık ve gözden geçirilmesi gereken rivâyetlerin varlığını da şu şekilde açıklamaktadır: *"Hakikatte hadis mecmualarında tescili tamamlanmış, ma'lûl olmaktan uzak binlerce hadis vardır. Geriye kalan az miktardaki hadislerin tetkiki hakkında fakihler ile muhaddislerin yeniden çalışma yapmaları elbette daha hayırlı ve iyi olacaktır."*³⁰⁵

2.5.1. Sened Tenkidi

Herşeyden önce Gazzâlî de selef ve halef âlimleri gibi senedi, sahih hadis için olmazsa olmaz şart olarak kabul etmektedir. O, rivâyetlerin sonraki nesillere aktarılmasında isnad sisteminin önemini şu sözleriyle belirtmektedir: *"insanlık kültür tarihinde, hadis naklinde kullanılan bu delillendirme ve aslını ortaya çıkarma metodunun bir benzerini ben bilmiyorum."*³⁰⁶ Bununla birlikte Gazzâlî'ye göre sahih hadisin tesbiti için sened yegâne ölçü değildir.

Gazzâlî, âlimlerin sened tenkidi hususunda gösterdikleri çaba ve gayrete temas ederek şöyle demektedir: *"Âlimler arasında cereyan eden ihtilafların esası, bir hadisi Rasûlullah'ın söyleyip söylemediği hususundadır."*³⁰⁷ Zira, klasik anlayışa

³⁰³ M.Yaşar Kandemir, **Mevzû Hadisler**, M.Ü, İFAV Yayınları, İstanbul 2014, s. 93-100; 118-122.

³⁰⁴ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 210.

³⁰⁵ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 27.

³⁰⁶ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 24.

³⁰⁷ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 238.

göre; sened sistemi ile hadisin Rasûlullah’a ait olduğu tesbit edilmesi durumunda, artık o hadisin Necm sûresinin, “*O, nefis arzusu ile konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir.*”³⁰⁸ âyeti kapsamında değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkar. Nitekim daha önce de değindiğimiz gibi, Gazzâlî dahil İslam ulemasının büyük bir çoğunluğu hadis ve sünneti “Vahy-i gayri metlûv” kapsamında değerlendirmiştir. Bu noktada Gazzâlî, Hz. Peygamber’e nisbeti kesin olan hadislerle amel etmek konusunda Müslümanlar arasında bir ihtilafın olmadığını, asıl anlaşmazlığın bu nisbetin doğru olup olmadığından kaynaklandığının altını çizmektedir.

2.5.2. Metin Tenkidi

Hadiste Gazzâlî’nin asıl üzerinde durduğu kısım metin kısmıdır. Zira Gazzâlî’ye göre, Hadis tarihinde hadisin sıhhati değerlendirilirken senede verilen önem metne verilmemiş ve hadisin metin kısmı ihmal edilmiştir. Bu nedenden ötürü Gazzâlî, en muteber hadis kaynakları olan Buhârî ve Müslî’nin sahihlerinde yer alıp senedi sahih olsa dahi, metni illetli hadisi tenkid edip reddetmiştir.

Gazzâlî, sık sık metindeki illete dikkatleri çekerek adeta şu mesajı vermeye çalışmıştır: Mademki hadis; sened ve metin denilen iki kısımdan oluşmaktadır, öyleyse hadisin hem senedi hem de metni değerlendirilmeye ve tenkide tâbi tutulmalıdır.³⁰⁹ Gazzâlî’nin metin tenkidinde başvurduğu ilk ölçü Kur’an’dır. O, bu konuda şöyle demektedir: “*Kur’an’ın ruhunun ve naslarının kabul etmeyeceği şayialar ve vehimlerden dolayı Rabbimizin kitabını bırakamayız.*”³¹⁰ Daha önce de zikrettiğimiz gibi, Kur’an-ı Kerîm Gazzâlî’nin hadis anlayışının merkezinde yer almaktadır. Bu bağlamda metin tenkidinde Gazzâlî’nin başlıca ölçüsü yine Kur’an’dır. O, metnin sıhhatinin Kur’an ile bağlantısını şöyle ifade etmektedir: “*Metnin doğruluğuna hükmedebilmek için Kur’an’ı iyi anlamak, onun ve yakın delaletlerini ihata etmek gerekmektedir.*”³¹¹ Bunun yanında amelî sünnet, bilim-akıl ve tarihi gerçekler de Gazzâlî’nin hadis tenkidinde yararlandığı kıstaslardır.

³⁰⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Necm, 53/3-4.

³⁰⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 72-73.

³¹⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 216.

³¹¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 25.

Gazzâlî, Kur'an nassıyla birlikte, bilimsel gerçekler ve tarihi vâkaların âhâd hadisten önce geldiğini ve herhangi bir teâruz (çelişki) durumunda âhâd hadisin esas alınamayacağını ifade etmektedir.³¹² Doğrusu metin tenkidi ve mevzû hadisleri tespit noktasında; hadisin Kur'an ve sahih sünnet'e muhalif olması, akla ve müşahedeye muhalif olması ve tarihi gerçeklere aykırı olması ilk dönemden itibaren İslam ulemasının başvurduğu kıstaslardır.³¹³

Gazzâlî, özellikle âhâd haberin hem sened hem de metin yönünden tenkide tabi tutulması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yanında metin tenkidinin, Gazzâlî'nin hadis anlayışının özünü oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca çalışmamızın ileriki aşamalarında Gazzâlî'nin metin tenkidi örneklerine sıkça yer vereceğiz.

2.5.2.1. Hadislerin Kur'an İle Çelişmesi ve Kur'an'a Arzı

Teorik olarak hadislerin Kur'an ile ters düşüp çelişmesi mümkün değildir. Zira Kur'an Allah'ın kelâmı (sözü), hadis te Hz. Peygamber'in söz, takrir (onay) ve yaptıklarıdır. Allah'ın elçisi, sözleri ve yaptıkları ile asla Allah'a muhalefet etmez.

Allah'ın elçisinin, sözleri ve davranışları ile Allah'a muhalefet etmeyeceği, dolayısıyla hadislerin Kur'an ile çelişmeyeceği prensibini ilk dönem fakihlerinden olan Ebû Hanîfe (ö. 150/767) çok güzel bir şekilde şöyle dile getirmektedir: *“Eğer bir kimse, Peygamber'in her söylediğine inanıyorum, ancak nebi haksız konuşmaz ve Kur'an'a muhalefet etmez derse, bu, onun Peygamber'i tasdik ettiğini gösterir. Şayet peygamber Kur'an'a muhalefet etse ve Allah'a karşı haktan başka bir şey söyleseydi, yüce Allah, “Eğer Peygamber, bize karşı Kur'an'a bazı sözler katmış olsaydı, biz onu kuvvetle yakalar sonra şah damarını koparırdık, hiçbiriniz de onu koruyamazdınız.”*³¹⁴ *kavline göre, onu kuvvetle yakalar ve şah damarını koparırdı. Allah'ın rasûlü, Allah'ın Kitabı'na muhalefet etmez. Allah'ın Kitabı'na muhalefet eden de Allah'ın rasûlü olamaz. Nebi'den, Kur'an'a aykırı rivâyette bulunan kimseyi red, peygamberi red ve onu yalanlama değildir. Bu, ancak peygamberden batıl rivâyette bulunan kimseyi reddir. Suçlama bu kimseyedir (râviyedir), peygambere*

³¹² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 241

³¹³ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 186-191.

³¹⁴ *Kur'an-ı Kerîm*, Hâkka, 69/44-47.

değil. Peygamber'in söylediği herşey, işitmiş olalım veya olmayalım, başımız gözümüz üstünerdir. Buna iman eder ve Rasûlullah'ın söylediğine olduğu gibi şehadet ederiz. Ve yine şehadet ederiz ki, o, Allah'ın nehyettiği bir şeyi emretmez. Allah'ın bağladığı bir şeyi koparmaz. Allah'ın tavsif ettiği bir şeyi O'na aykırı bir şekilde vasıflandırmaz. Şehadet ederiz ki, o, bütün işlerde Allah ile muvafıktır."³¹⁵

Gazzâlî de hadislerin Kur'an ile çelişmeyeceği prensibine katılmaktadır. Çünkü Gazzâlî'ye göre, Kur'an ile mütevâtir Sünnet iki yakîni (kesin bilgi ifade eden) nastır ve naslar birbiri ile çatışmaz. Gazzâlî, Kur'an âyetlerine ters düşen hadis nakledenleri vahyin dilini bilmediklerini belirtmektedir. O'na göre, hadisin Kur'an âyeti ile muarız olması durumunda Kur'an âyetinin tercih edilmesi gerekmektedir. Zira mütevâtir hadis olmayan Haber-i vâhid, hem sened hem de metin yönünden inceleme ve tetkike muhtaçtır.

Hadislerin Kur'an'a arzı, hadislerin Kur'an ile mutabık bilgiler içermesi ve Kur'an'a muhalefet etmemesi olarak tanımlanmıştır. Tarihi süreçte ilk arz uygulamasını Hz. Peygamber (a.s) yapmakla birlikte, sahâbe devrinde Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Aişe, İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd gibi kişiler arz metodunu aktif bir şekilde uygulamışlardır. Bununla birlikte Hz. Aişe, hadislerin Kur'an'a arzı konusunda öncü sayılmaktadır.³¹⁶ Bu bilgi Gazzâlî'nin bu konudaki, "*Hz. Aişe'nin başvurduğu bu metod, sahih hadisleri kendisine hiçbir şüphenin arız olmadığı Kur'an naslarına arzın esasıdır.*"³¹⁷ tespitini doğrulamaktadır.

Selef âlimlerinden İmam Ebû Hanîfe ve Malik b. Enes gibi fakih ve muhaddislerin de Kur'an'a arz metodunu uyguladıklarına dair bilgiler kayınlarda mevcuttur.³¹⁸ Gazzâlî'nin İbn Kesîr'den (ö. 774/1373) iktibasla İmam Şafîî'nin (ö. 204/820), "Rasûlullah'ın verdiği her hüküm onun Kur'an'dan anladığıdır" sözü de Şafîî'nin Kur'an'a arz hakkındaki görüşünü pekiştirmektedir.³¹⁹

³¹⁵ Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûfâ b. Mâh, **el-Âlim ve'l-Muteallim**, İstanbul 1981. s. 26-27.

³¹⁶ Ahmet Keleş, **Hadislerin Kur'an'a Arzı**, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 17-40.

³¹⁷ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvi Sünnet**, s. 30.

³¹⁸ Kamil Çakın, "Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara 1993, s. 242-243; Hüseyin Güleç, "Âhâd Haberlerin Kur'an'a Arzı", **Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Düzce 2017, c. 1, s. 1-17.

³¹⁹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm**, İstanbul 1984, s.yk.

Gazzâlî, Kur'an'a arz konusunda fıkıh ehline ayrı bir parantez açıp şöyle demektedir: *“İslam fakihleri, İslam ahkâmını öncelikle Kur'an'ı esas alan geniş bir içtihad ile karara bağlıyorlardı. Rivâyet edilenlerden Kur'an'a uygun olanları alıyorlar, aralarında tearuz olduğunda ise, Kur'an'ı tercih ediyorlardı.”*³²⁰

Hadis alanında yeni bir şey ortaya koymadığını ve Selef âlimlerinin yolunu takib ettiğini tekrar tekrar dile getiren Gazzâlî, hadislerin Kur'an'a arzı konusunda da Sahâbe-i kiram ve selef âlimlerine uymuştur. O, Hz. Aişe'den Kur'an'a arz konusunda gösterdiği cesareten dolayı övgüyle söz etmektedir. Aslında Dümeynî'nin (ö. 2015) sahâbe hakkındaki, *“tam bir inceleme ve araştırmadan sonra görülecektir ki Kur'an, sahâbe için birinci mıkyaş (ölçü) dır. Bu nedenle de Kur'an'a muhalif olan hadis rivâyetlerini, asla kabul etmemektedirler”*³²¹ tespiti, Gazzâlî'nin bu konu hakkındaki görüşüyle tamamıyla örtüşmektedir. Nitekim Gazzâlî, hadisin subût ve delâletiyle ilgili karşılaşılan sorunların yegâne çözüm kaynağının Kur'an olduğunu şöyle açıklar: *“Peygamberimiz çok söz söylemiştir ve onun sözü saygı gösterilecek ve itaat edilecek sözdür. Eğer sözün söylendiği ortam ve şartlar zabtedilseydi, onun hedef ve hakikatlerini bilmek mümkün olurdu. Her halukârda hadislerin söylendiği ortam ve şartları anlamak güç olduğunda Kur'an'ın çizdiği sınır bizim için tek hassas ölçüdür.”*³²²

Gazzâlî, Kur'an âyeti ile çelişen rivâyetlerin ya Kur'anî doğrultuda te'vil edilmesini ya da reddedilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Aksi takdirde, hadislerin Kur'an âyeti ile ters düşmesi söz konusu olur ki; bu da mümkün değildir. Bu noktada konunun pekişmesi adına birkaç örnek vermek istiyoruz: Gazzâlî, *“Hiç kimse ameliyle Cennete giremez, dediler ki: Sen de mi, Ya Rasûlallah!? Buyurdu ki; evet ben de. Ancak Allah beni lütuf ve rahmetiyle kuşatmıştır...”*³²³ şeklindeki hadisi, Kur'an'ı Kerim'in bir çok âyetine ters düştüğü gerekçesiyle te'vile muhtaç olduğunu belirtmektedir. Nitekim birçok ayette, Cennete insanların ancak amelleri sayesinde girebilecekleri belirtilmektedir.³²⁴ Neticede, hadis âlimleri Hz. Peygamber'in (a.s) bu sözden kastının şöyle olduğunu ifade etmektedirler: *“Hiç kimse gurura kapılıp*

³²⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 30.

³²¹ Dümeynî, Misfer Azmullah, *Mekâyîsu Nakdi Mütûni's-Sünne*, s. 61.

³²² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 158.

³²³ Buhârî, Merdâ, 19; Müslim, Sifatü'l-Munâfikîn, 75.

³²⁴ **Kur'an-ı Kerim**, A'râf, 7/43; Nahl, 16/32; Zuhurf, 43/72; Ahkâf, 46/13-14, v.dğr.

ameline güvenerek şımarmasın. Zira, kişi Yüce Allah'ın rahmeti ve mağfireti olmadan, sadece ameli ile cennete giremez.” Hakikaten, Hz. Peygamber'in (a.s) bu hadisten asıl kastı anlaşılmadığı sürece Kur'an âyeti ile çelişmesi ve dolayısıyla vehim barındırması söz konusudur.

Aynı şekilde, “*Hac, umre ve Allah yolunda cihada gitmek dışında kimse denizde yolculuk yapmasın*”³²⁵ rivâyeti de Gazzâlî'nin Kur'an'a muhalif olduğu gerekçesiyle reddettiği rivâyetlerden biridir.³²⁶ Nitekim Yüce Allah Kur'an-ı Kerimde insanoğlunun denizdeki seferinden söz etmekle birlikte bu yolculuğu Hac, umre veya Allah yolunda cihad ile sınırlandırmamıştır.³²⁷

Gazzâlî verdiğimiz örneklerle ek olarak, “*İneğin sütü şifa yağı devadır, eti ise hastalıktır*”³²⁸ rivâyetini de Kur'an âyetlerine ters düştüğü gerekçesiyle reddetmektedir. Gazzâlî'ye göre, kaynaklarda nakledilen bu rivâyetin senedi ne olursa olsun Kur'an'a rağmen sahih kabul edilemez. Zira Yüce Allah En'am³²⁹ ve Hacc³³⁰ sûrelerinin ilgili âyetlerinde sığır etinin mubah olduğunu açıkça beyan etmektedir.

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz: Gazzâlî'nin hadis anlayışının omurgasını; metin tenkidi ve âhad hadis görüşünün yanında, Hadislerin Kur'an'a arzı oluşturmaktadır. O, neredeyse hiçbir hadisi Kur'an'dan bağımsız değerlendirmemektedir. O'nun, “*kuşkusuz dini bir hüküm, diğerleri bir tarafa bırakılarak sadece bir hadisten çıkarılamaz. Ancak önce hadisler bir araya toplanır, sonra toplanan bu hadisler Kur'an'ın gösterdiği mânâ ile karşılaştırılır; zira Kur'an bir çerçevedir... Hadisler onun çerçevesi içinde iş görür, bu sınırı aşamaz.*”³³¹ sözü, Kur'an'ı hadis anlayışının merkezine aldığı açık bir göstergesidir.

³²⁵ Ebû Dâvûd, Cihad, 9.

³²⁶ Gazzâlî, **Kur'an'ı Anlamada Yöntem**, s. 69-70.

³²⁷ **Kur'an-ı Kerîm**, En'am, 6/ 97, Yunus, 10/22, Nahl, 16/14, v.dğr.

³²⁸ Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Mecmau'z-Zevâid**, Kuveyt 1998, c. 5, s. 90.

³²⁹ **Kur'an-ı Kerîm**, En'am, 6/ 142-144.

³³⁰ **Kur'an-ı Kerîm**, Hacc, 22/36.

³³¹ Gazzâlî, **Fıkhu's-Sîre**, s. 38.

2.5.2.2. Hadis'in Mütevâtir ve Amelî Sünnet İle Çelişmesi

Mütevâtir hadisin kat'î bilgi (kesinlik) ifade ettiğini, âhâd hadisin ise zannî bilgi (ihtimali) ifade ettiğini daha önce belirtmiştik. İslam uleması, Gazzâlî'nin de *“İmam Mâlik Medîne ehlinin amelini (uygulamasını) âhâd hadislerle tercih etmiştir. Çünkü amelî sünnet mücerret bir rivâyetten ibaret olmayıp, pratik hayatta yaşanır bir hale gelmiştir”* sözüyle belirttiği gibi, amelî sünneti mütevâtir hadis kategorisinde değerlendirmiştir. Bu durumda âhâd hadis, amelî sünnet ile teâruz ederse âhâd hadis değil, amelî sünnet esas alınmalıdır. Zira dini hükümler zanna değil, kesin bilgiye dayanmaktadır.

Bir örnek olması bakımından; namazda Fatiha'dan önce okunan “sübhâneke” duası, Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde³³² yer almasına rağmen İmam Mâlik, Medîne ehlinin ameline muhalif gördüğü için kabul etmemiş ve kesin olan amelî sünneti, âhâd habere tercih etmiş ve bundan dolayı Gazzâlî'nin de ifade ettiği gibi kimse onu hadis inkarcılığı ile itham etmemiştir.³³³ Müslim'in Sahihi'nde yer alan bilgilere göre, bu duayı Hz. Ömer'in (r.a) açıktan okuduğu “mevkuf” olarak rivâyet edilmesi ise kayda değer bir bilgidir.

Gazzâlî, Kütüb-i Sitte içerisinde yer alan Ebû Davûd'un (ö. 275/889) es-Sünen adlı eserinde Hz. Aişe kanalıyla senediyle birlikte yer alan *“Eti bıçakla kesmeyiniz. Çünkü bu Acem'in (yabancıların) işidir. Hiç kuşkusuz böyle yapmak daha afiyetli olur, (yemek) daha iyi hazmedilir”*³³⁴ rivâyetini, batıl görüp reddetmiştir. Zira Gazzâlî'ye göre Rasûlullah'ın et yerken bıçakla kesip yediği sahih hadis ve amelî sünnetle sabittir.³³⁵ Doğrusu, Ebû Davûd'un kendisi de bu rivâyetin sahih olmadığını belirtmektedir. Bu konuda şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Gazzâlî amelî sünneti kavli senede tercih etmiştir. Bu noktada Gazzâlî'nin *“zayıf bir râvi mütevâtir ve meşhur amelî bir sünnete muhalif bir rivâyette bulunursa rivâyetine itibar edilemeyeceği”*³³⁶ sözünün ne derece isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

³³² Müslim, Salat, 52.

³³³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 249.

³³⁴ Ebû Dâvûd, Et'ime, 28/22.

³³⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 123.

³³⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 76.

Hadis kaynaklarında yer almakla birlikte Gazzâlî'nin amelî sünnete ters düştüğü gerekçesiyle reddettiği hadislerden biri de Kütüb-i Sitte'nin hepsinde nakledilen ve farklı lafızlarla da olsa aşağı yukarı aynı anlamı taşıyan şu rivâyettir: *“Namaz kılan bir adamın önünden eşek, (kara) köpek ve kadın geçerse namazı bozulur.”*³³⁷ Gazzâlî bu rivâyete yine Kütüb-i Sitte'de yer alan hadisleri delil göstererek itirazda bulunmaktadır. Zira Buhârî ve Müslim'in sahihlerinde yer alan bilgilere göre, Hz. Aişe (r.a) bu rivâyeti işitince şöyle karşılık vermiştir: *“Bizi eşek ve köpekle bir tutmakla ne kötü bir iş yaptınız! Vallahi, ben Rasûlullahı, kıblesiyle arasında yataкта yatar olduğum halde namaz kılariken gördüm. Benim için ihtiyaç hâsıl olunca oturup onu rahatsız etmek istemezdim (yatağın) ayak tarafından sıyrılıp çıkardım.”*³³⁸ Görüldüğü üzere Hz. Aişe, hadisin metnindeki probleme işaret ederek amelî sünnetin, nakledilen rivâyetle örtüşmediğini belirtmektedir. Gazzâlî de Hz. Aişe gibi, hadisin metnine dikkatleri çekerek rivâyetteki “siyah köpek” vurgusunu sorgulamaktadır. Gazzâlî, köpeğin siyahıyla beyazı arasında bir fark olmadığını, dolayısıyla hadisin amelî sünnete muhalif olmasının yanında, metin açısından da problemli olduğunu ifade etmektedir.³³⁹

2.5.2.3. Hadis'in Bilim ve Akıl İle Çelişmesi

Bilim ve akla verdikleri önemden dolayı Ehl-i re'y ve fakihleri takdirle anan Gazzâlî'nin kendisi de bilimsel veri ve selim akla büyük önem vermektedir. Herşeyden önce O'na göre, akıl sahiplerine nazil olan Kur'an'ın akıl ile çelişmesi mümkün değildir.

Kur'an ve Kur'an ilimleri üzerine birçok çalışması bulunan Gazzâlî, her ikisi de yakîni bilgi ifade eden Kur'an ve aklın çelişmeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Kur'an'da akla muhalif ve ona ters düşen hiçbir şey yoktur.”*³⁴⁰ Allah'a hamd ederiz ki Kur'an, bilimin kendisiyle muaraza etmesinden yücedir.³⁴¹ Bu noktada Gazzâlî, tarihi bir tartışmaya da temas ederek şöyle demektedir: *“Bir şeyin akla ters düşmesi başka, aklın bir şeyin künhüne vakıf olmaya gücünün yetmemesi*

³³⁷ Buhârî, Salat, 102, İlm, 18, Ezan, 161; Müslim, Salat, 265; Ebû Dâvûd, Salat, 110; Tirmizî, Salat, 253; Nesâî, Kible, 7; İbn Mâce, İkametu's-Salat, 38.

³³⁸ Buhârî, Salât, 99, 102, 105, 108; Muslim, Salât, 269-271.

³³⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 185.

³⁴⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 256.

³⁴¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 141.

*başkadır. Mesela üç, bire eşit değildir, eşit olması muhaldir. Ancak ışığın varlığını inkâr etmem mümkün olmadığı halde, künhüne mutallî olamıyorum. Öyleyse akla ters düşen şeylerle aklın almadığı şeyler farklıdır.*³⁴²

Mütevâtir Hadis-Sünnetin Hz. Peygamber'in Kur'an'ın canlı hâli olduğunu ifade eden Gazzâlî, bu tür hadislerin de kat'î (kesin) bilgi ifade ettiği için aynı Kur'an gibi akıl ile çelişmeyeceğini belirtmektedir. Bu yüzden, Gazzâlî selim akılla çelişen birçok âhâd hadisi aklî yorumlama metoduyla değerlendirip reddetmektedir.³⁴³ Zira O'na göre, Kur'an ve Mütevâtir Hadis-Sünnet yakîni (kesin) bilgi ifade ederken, âhâd hadis ise zannî bilgi ifade etmektedir.

Sahih hadislerin akıl ve mantığa ters düşmeyeceği prensibini ilk defa kendisinin ortaya koymadığını, bilakis hadis ulemasının, hadislerin sıhhatini değerlendirirken "kâdih illetten" söz ettiklerini belirten Gazzâlî, bu konuyu şöyle sorgulamaktadır: "*Hadis ilminde kâdih illett nedir? Akla ve salih mantığa ters düşmesi değil midir?*"³⁴⁴ Gazzâlî böylelikle, aklî ilkelere muhalif olan hadisin illetli olduğunu, yani problemin selim akılda değil, illetli hadiste olduğunu belirtmektedir.

Müslim'in Sahihi'nde yer alan, Fatıma bint Kays'ın (ö. 54/674 [?]) Temîm ed-Dârî'den (ö. 40/661) Deccâl ve Dabbetü'l-Arz ile ilgili rivâyet ettiği hadisi, Gazzâlî aklî muhakeme metoduyla reddetmektedir. Habere göre, Temîm ed-Dârî Rum ya da Yemen denizinde Deccâl ve Dabbetü'l-Arz'ı gördüğünü ifade etmiştir.³⁴⁵ Buna itirazda bulunan Gazzâlî, insanların yeryüzündeki bütün deniz ve adaları keşfetmiş olmalarına rağmen Deccâl ve Dabbetü'l-Arz'ı göremediklerini ifade etmektedir. Sözü edilen adanın zamanında var olduğunu, fakat sular altında kalmış olabileceğini savunanlara karşı ise, o zaman ada ile birlikte Deccâl de suların altında kalıp boğulmuştur diyerek alaylı bir şekilde müthiş bir cevap vermektedir.³⁴⁶

Yine aynı şekilde Müslim'in Sahihi'nde aktarılan bilgiye göre, Enes b. Mâlik kanalıyla gelen rivâyette Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmuştur: "*Erkeğin menisi koyu ve beyazdır, kadının menisi ise ince ve sarıdır. Bunlar bir araya geldiğinde,*

³⁴² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 256.

³⁴³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 261; 282.

³⁴⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 256.

³⁴⁵ Müslim, Fiten, 120, 121, 122.

³⁴⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 258; 282.

erkeğin menisi kadınıninkine galebe çalarsa Allah'ın izni ile çocuk erkek olur. Kadının menisi erkeğinkine galebe çaldığı zaman da Allah'ın izni ile çocuk kız olur.”³⁴⁷

Gazzâlî, Kur'an ve bilimin muaraza edemeyeceği prensibinden hareketle bu rivâyete itirazda bulunarak, şöyle bir bilimsel izahta bulunmaktadır: “Kesin olarak bilinmektedir ki cenin, canlı bir spermin kadının yumurtasını döllemesiyle oluşmaktadır. Bu canlı sperm dökülen suda (menide) yüzen benzeri milyonlarca spermin içinden sadece bir tanesidir. Bu sperm, dişinin yumurtasını döllediğinde, artık insan hayatında yeni bir merhale başlar. İşte erkeklik ve dişilik ancak spermin yumurtayı döllemesiyle meydana gelmektedir. Burada kadının suyunun bir rolü yoktur. Bilakis bilim adamları, temas halinde rahimi nemlendiren ıslaklığa sadece mecazen su denildiğini, çocuğun oluşumunda ise bunun bir rolünün olmadığını söylemişlerdir.”³⁴⁸ Görüldüğü üzere, Gazzâlî burada erkek ve dişinin menilerinin çokluğunun ceninin cinsiyetini oluşturmada belirleyici bir tarafının olmadığını ifade etmeye çalışmaktadır.

Gazzâlî, yukarıdaki rivâyetin bilimle çeliştiği gibi, Kur'an-ı Kerim'in “Muhakkak ki (rahime) atıldığında nutfeden, erkek ve dişiden ibaret olan iki çifti O yarattı.”³⁴⁹ âyetiyle de ters düştüğünü ifade etmektedir. Neticede Gazzâlî, bu rivâyetin âhâd bir hadis olduğunu, âhâd hadisın zanni bilgi ifade ettiğini, zanni bilginin ise bilim ve vahiyle sabit olan yakini bilgiye takdim edilemeyeceğini açıkça belirtmektedir.³⁵⁰

2.5.2.4. Hadis'in Tarihi Gerçekler İle Çelişmesi

Gazzâlî'ye göre; sahih hadis, Kur'an ve bilim-akılla çelişmeyeceği gibi tarihi gerçeklerle de çelişmez. O, tarihi hakikatler ile ters düşen rivâyetleri makbul addetmediğini şöyle açıklamaktadır: “Ben bir hadisın kesin ilmi ya da tarihi hakikat ile çeliştiğini gördüğüm zaman reddederim. Çünkü bu tür hadisler zan ifade ederler. Kat'i bilgi ise, zanni bilgiden önce gelir.”³⁵¹

³⁴⁷ Müslim, Hayız, 34.

³⁴⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 241.

³⁴⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Necm, 53/45-46.

³⁵⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 241.

³⁵¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 257.

Sahih hadisin, tarihi gerçeklerle çelişmeyeceği ilkesini göz önünde bulunduran Gazzâlî, bu ilkeye aykırı rivâyette bulunan Buhârî'yi hiç çekinmeden şu şekilde sorgulamaktadır: “*Buhârî'nin rivâyetine göre; Lebid b. A'sam, Hz. Peygamber'e sihir yapmış ve bunun üzerine Muavvizeteyn sûreleri nazil olmuştur.*”³⁵² *Şimdi soruyorum, elimizdeki mushaf (Kur'an) Muavvizeteyn'in Mekke'de nazil olduğunu söylüyor. Sihir hadisesi ise Medîne'de vuku bulmuştur. Kime inanalım; Buhârî'ye mi, mushafa mı?*”³⁵³

Tarihi verilerle çelişen hadisleri reddettiği için eleştirilen Gazzâlî, kendisini şu şekilde savunmaktadır: “*Benim yegâne arzum hadis kitaplarındaki hadislerin doğru anlaşılması ve Kur'an ve tarihi gerçeklerle rivâyetler arasındaki çelişkilerin giderilmesidir.*”³⁵⁴

³⁵² Buhârî, Tıb, 47; Edeb, 56; Bedü'l-Halk, 11.

³⁵³ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvi Sünnet**, s. 261.

³⁵⁴ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvi Sünnet**, s. 70.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİSLERİN ANLAŞILMASI MESELESİ

Hadislerin doğru anlaşılması, sahâbe devrinden günümüze kadar hep göndemde olan bir meseledir. Sahâbeden özellikle Ehl-i re'y bakış açısına sahip Hz. Ömer, Hz. Aişe, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbâs gibi kişiler, bazı kimseler tarafından yanlış anlaşılan rivâyetleri düzelterek bu durumun önüne geçmeye çalışmışlardır.

İslam ulemasının cumhûru arasında, sahâbenin tamamının adâleti (güvenilirliği) konusunda bir ihtilaf söz konusu değildir.³⁵⁵ Sahâbiler hadislerin zabtı (kavrama ve anlama yeteneği) konusunda ise birbirinden farklılık arzetmişlerdir. Sahâbe'den Abdullah b. Ömer, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, Ebû Zer ve Ebû Derdâ gibi kişiler, Hz. Peygamber'in "ne dediği" ve "ne yaptığına" bakarak lafzî ve zahirî bir yaklaşımla hadis-sünneti değerlendirirken; Hz. Ömer, Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs ve Zeyd b. Sâbit gibi kişiler ise Hz. Peygamber'in söz ve fiilleriyle "ne demek istediği" ve "neyi amaçladığına" bakarak anlama ve kavramaya yönelik fikhî bir yaklaşımla hadis-sünneti değerlendirmişlerdir.³⁵⁶

Sahâbe hayatından aşağıda paylaşacağımız örnek, konu hakkında bizi yeterli derecede aydınlatacaktır. Zira sahâbenin, Hz. Peygamber'in ve dolayısıyla hadisin ilk muhatapları olmaları, onları hadisleri doğru anlama noktasında ileriye taşımaktadır. Hz. Peygamber'e olan yakınlığından dolayı bu konuda Hz. Aişe daha ön plandadır.

Binden fazla (müksirûn) hadis rivâyetiyle bilinen sahâbilerden biri olan Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), ölüm hastalığında yeni kıyafetlerini giydi, bunun

³⁵⁵ M. Mustafa el-A'zamî, **Menhecu'n-Nakdi İnde'l-Muhaddisîn**, s. 103-126, (çev.), Enbiya Yıldırım, "Sahâbenin Tamamı Güvenilir İnsanlardır", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sivas 1996, s. 315-332.

³⁵⁶ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 92-102.

sebebinin soranlara Rasûlullah'ın, “ölen kimse, içinde öldüğü elbiselerle diriltilecektir”³⁵⁷ dediğini söylemiştir. Bu haber Hz. Aîşe'ye ulaştınca şöyle karşılık vermiştir: “Allah Ebû Saîd'in iyiliğini versin, Rasûlullah'ın “siyab” kelimesinden kastı ameldir. Yani, “Herkes dünyada işlediği amelle diriltilip haşrolunacaktır.” Hz. Aîşe, Rasûlullah'ın ne dediğine değil, ne demek istediğine bakarak Ebû Saîd el-Hudrî'nin hadisi yanlış anlamasını düzeltmiştir.³⁵⁸ Hz. Aîşe, başta Ebû Hüreyre (ö. 58/678) olmak üzere hem yanlış anlaşılan hem de Kur'an'a muhalif olan sahâbe rivâyetlerini düzeltmekten çekinmemiştir.

Gazzâlî'ye göre, hadis sahasındaki en büyük problemlerden biri de hadislerin anlaşılması meselesidir. Nitekim Gazzâlî, müslümanların çıkmazlarının metot değil, anlama problemi olduğunu tarihi bir tespitle bulunarak şöyle dile getirmektedir: “Gerçekten İslam Ümmeti tarih boyunca Hadis ve Sünneti yanlış anlamak ve yorumlamaktan çektiğini, uydurulan binlerce mevzû hadisten çekmemiştir.”³⁵⁹ Bu bağlamda Gazzâlî'ye göre, tarihte olduğu gibi günümüz hadis taraftarlarının da en büyük çıkmazlarından biri hem hadislere yanlış anlam yüklemeleri hem de bu yanlışlarında taassuba kapılmalarıdır. Kaldı ki Gazzâlî, anlama hatasına düşenleri şu şekilde tenkid etmektedir: “Anlamada hata yapıp da, hükümde haksızlık edenlerin, kendi fikri sapmalarını Allah'ın dini üzerine atmaları yakışık olmaz.”³⁶⁰

Hadislerin anlaşılmasına büyük önem veren Gazzâlî'ye göre, hadis sahasındaki en büyük problemlerden biri de çok fazla hadisin ezberlenip bunlardan çok az bir kısmının anlaşılmasına gayret gösterilmesidir. O, bu duruma şöyle temas etmektedir: “Hiç şüphesiz ki Sünnet, eskiden beri büyük bir kısmının hıfzedilip az bir kısmının anlaşılması ile sınanmıştır.”³⁶¹ Gazzâlî, hadisleri anlama problemini şöyle bir örnekle açıklamaktadır: “Müslim'in, Sahihî'nde rivâyet ettiğine göre, Hz. Ömer Ebû Hüreyre'den ‘kim lâ ilâhe illallah derse cennete girecektir’³⁶² hadisini

³⁵⁷ Ebû Dâvûd, Cenaiz, 18.

³⁵⁸ Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-İcâbe li-îrâdi me'stedrekethü 'Âişe 'ale's-Sahâbe*, (çev.) Bünyamin Erul, Hz. Âişe'nin Sahâbe'ye Yönelttiği Eleştiriler, Beyrut 2004, s. 161.

³⁵⁹ Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, s. 38; Mehmet Görmez, “Sünnet ve Hadis'in Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İslami Araştırmalar, Ankara 1997, s. 32.

³⁶⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 223.

³⁶¹ Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, s. 41.

³⁶² Müslim, Kitabü'l-İman, 53.

işittiğinde onu darbetti. Belki de Hz. Ömer'in böyle yapmasının nedeni Ebû Hüreyre'nin bu hadisi; İslâm'ın, ötesinde herhangi bir ibadet ve uygulama olmayan, sadece dil ile ifade edilen bu kelimedenden ibaret olduğunu anlayan birisine anlattığı içindir.³⁶³ Gazzâlî, burada Hz. Ömer'in hadislerin yanlış anlaşılmasını önlemeye çalıştığını ifade etmeye çalışmaktadır.

Bu noktada, konumuzun açıklığa kavuşması için bir örnek vermek istiyoruz. Gazzâlî, Yusuf el-Kardâvî'ye atıfta bulunarak *“Benim babam da, senin baban da cehennemdedir”*³⁶⁴ hadisinin doğru anlaşılmadığını savunmaktadır. Gazzâlî'nin hadis ve sünnetin makaslında derin bir bilgiye sahip olduğunu belirttiği Yusuf el-Kardâvî, bu rivâyetle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: *“Eb” kelimesi hem lugavî hem de ıstılâhî olarak amca manasında kullanılmıştır. Burada “eb” kelimesiyle Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in kastedilmiş olması da muhtemeldir; zira Ebû Tâlib ölmeden önce kendisine tevhid kelimesi arz edilmiş fakat o bunu söylemeyi kabul etmemişti.*³⁶⁵ Gazzâlî, bu hadisin doğru anlaşılmadığı noktasında el-Kardâvî'ye katılmakla birlikte, ileride görüleceği üzere bu hadisin Kur'an âyetiyle çeliştiği gerekçesiyle sahih olmadığını da ifade etmektedir.

3.1. HADİSİN ANLAŞILMASINA YARDIMCI OLAN GELENEKSEL İLİM DALLARI

3.1.1. Muhtelifu'l-Hadis

Görünüşte birbiriyle çelişen fakat dikkatlice incelendiğinde aralarında bir zıtlık olmadığı görülen hadisler ya da görünüşte bir hadisin diğer bir dini delille (Kur'an gibi) çeliştiğini ancak iyice incelendiğinde aralarında bir zıtlık olmadığını inceleyen hadis ilim dalına Muhtelifu'l-hadis denilir.³⁶⁶ İmâm Şafî (ö. 204/819), *“İhtilâfu'l-hadîs”* adlı eseriyle bu alanda ilk söz eden ve aynı zamanda ilk eser veren kişi olmuştur.³⁶⁷

³⁶³ Gazzâlî, *Fıkhu's-Sîre*, s. 41.

³⁶⁴ Müslim, *Kitabü'l-İman*, 347.

³⁶⁵ el-Kardâvî, *Sünnet'i Anlamada Yöntem*, s. 110.

³⁶⁶ Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 206

³⁶⁷ Tahhân, *Teyisîru Mustalahi'l-Hadîs*, s. 74.

Birçok hadis alt disiplini hakkında söz sahibi olan Gazzâlî, bu alanı da ihmal etmemiş ve meselenin çözümü için şöyle bir öneride bulunmuştur: “Bizim dikkatleri çekmek istediğimiz husus sadece şudur: Hadislerin metinlerinde görülen çelişki ve illetleri hadis âlimleri ile birlikte fıkıh âlimlerinin de ele almalarıdır.”³⁶⁸ Bu gerçeği, ilk hadis usûlü eseri olan “el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâî” adlı eserin müellifi olan er-Râmhürmüzî (ö. 360/971) şöyle dile getirmektedir: “Hadis (rivayet) ile fıkıh (dirayet, tefakkuh, istinbat melekesi ve usûlü) birlikte oldukları zaman tekemmül eder, birbirlerinden ayrıldıkları zaman ise noksan kalırlar”.³⁶⁹

Görülen o ki; Gazzâlî, hem hadislerin doğru anlaşılması hem de hadisler arasındaki çelişkilerin giderilmesinde fıkıh ve fakihlere büyük bir rol biçmiştir. Nitekim Gazzâlî’nin kaleme aldığı eserlerde hadislerdeki çelişki, illet ve ihtilafın giderilmesinde fıkha verdiği önemi görmek rahatlıkla mümkündür.

3.1.2. Fıkhu’l-Hadis

Hadis ve sünneti doğru anlayarak Hz. Peygamber’in gaye ve amacını kavramaya fıkhu’l-hadis denilmektedir. Tarihte birçok muhaddisi meşgul eden hadislerin doğru anlaşılması meselesi, Gazzâlî’nin de en çok temas ettiği konuların başında gelmektedir. Zira Gazzâlî’ye göre hadis sahasındaki çatışmaların büyük bir bölümünün temelinde anlama-fıkıh problemi yatmaktadır. Nitekim anlama-fıkıh problemi, Hz. Peygamber’in ilk muhatabları olup onunla birebir sohbet eden sahâbe neslini dahi meşgul etmiştir. Gazzâlî, bu tarihi probleme şu şekilde değinmektedir: “Gerçekten İslam Ümmeti tarih boyunca Hadis ve Sünneti yanlış anlamak ve yorumlamaktan çektiğini, uydurulan binlerce mevzû hadisten çekmemiştir.”³⁷⁰

Hadislerin doğru anlaşılmasının önündeki engelin ancak fıkıhla giderilebileceğini dile getiren Gazzâlî, bu işi de fakihlerin yapabileceklerini şu sözlerle ifade eder: “Bizim önemle üzerinde durduğumuz husus, Kur’an’ın lafızlarına ve anlamlarına dikkatleri çekmektir. Pek çok muhaddis bu dikkatten uzaklaşmış ve vahiyden beslenmelerine mâni olan birtakım işlere dalmışlardır. Muhakkik fakihler

³⁶⁸ el-Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvi Sünnet**, s. 238.

³⁶⁹ er-Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî, **el-Muhaddisu’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâî**, Beyrut 1984, s. 161.

³⁷⁰ Gazzâlî, **Fıkhu’s-Sîre**, s. 38.

ise herhangi bir mesele ile ilgilendiklerinde, Kur'an ve Sünnet'ten o mesele hakkında gelen bilgilerin hepsini toplarlar, zanni olanları kesin olanlara arzederler.³⁷¹

Gazzâlî, hadislerin fıkıh yardımıyla Kur'an süzgecinden geçirilerek doğru anlaşılabilirliği yönünde gösterdiği gayret ve çabayı şu şekilde açıklamaktadır: *"Benim yegâne arzum hadis kitaplarındaki hadislerin doğru anlaşılması ve Kur'an ve tarihi gerçeklerle rivayetler arasındaki çelişkilerin giderilmesidir."*³⁷²

Gazzâlî, hadislerin doğru anlaşılabilmesi neticesinde İslam toplumunda bazen derin yaraların açılması ve büyük ihtilaflara neden olmasını, yine Kur'an'la ilişkilendirerek şöyle demektedir: *"Haktan uzaklaşmanın sebebi, ayetlerin yanlış anlaşılması ve hadislerin yanlış nakledilmesidir."*³⁷³ O'na göre, asıl problem hadisle iştigal edip Kur'an'ı ihmal eden kişilerdedir ve yine O'na göre hadisler Kur'an'ın açıklaması ve Hz. Peygamber de Kur'an'ın canlı halidir. Gazzâlî bu sorunu da şöyle izah etmektedir: *"Hadisle uğraşan bazı kişilerin kusuru, Kur'an'ı ve onun ahkâmını anlamadaki yetersizlikleridir."*³⁷⁴ Bu yönüyle Gazzâlî, hadisin metninden doğru mânaya ulaşabilmek için, işe Kur'an'dan başlamak gerektiğini ifade etmeye çalışmaktadır.

Gazzâlî, tarihi süreçte hadis alanındaki sıkıntılara değindikten sonra günümüzde de hadisle ilgili muzdarib olduğu birtakım sorunları şöyle dile getirmektedir: *"Kur'an'î anlayışları kıt ama hadise ilgileri fazla olan, durmadan ahkâm kesen, etrafa fetvalar yayan, Müslümanları belirsizlik ve şaşkınlığa düşüren birtakım insanlardan bunaldım."*³⁷⁵

Gazzâlî'ye göre sağlıklı hadis anlayışının başlıca nedenleri; ya hadisi yanlış anlamak ya da hadisi anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında hadisle iştigal edenlerin Kur'an'ı bir kenara itmeleri, durumu daha da kötüleştirmektedir. O, bu konuya şöyle temas etmektedir: *"Bazı anlayışı kıt kimselerin, anlayamadıkları veya Kur'an'a ters düşecek bir şekilde anladıkları bir hadisle İslam'a zarar*

³⁷¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 38.

³⁷² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 70.

³⁷³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 210.

³⁷⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 27.

³⁷⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 36.

vermemeleri için ağızlarını kapamaları daha hayırlı olur.”³⁷⁶ Daha önce de değindiğimiz gibi Gazzâlî, neredeyse hiçbir hadisi Kur’an’dan bağımsız değerlendirmemektedir. Dahası Gazzâlî, hadisleri çok, Kur’an’ı az okuyanları kötü ve dengesiz beslenenlere benzetmektedir. Zira ona göre, bedeni ve aklı oluşturan unsurlar arasında bir dengenin sağlanması gerektiği gibi, sahih dini oluşturan unsurlar (Kur’an ve sünnet) arasında da bir dengenin var olması gerekmektedir.

Gazzâlî, sünneti Kur’an’a önceleyenleri şiddetle tenkid edip şöyle demektedir: “Adamın biri çıkıyor, ‘Kitabın (Kur’an’ın) sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kitab’a olan ihtiyacından daha fazladır’ diye konuşuyor. Bu dengesizliktir ve yanlış bir değerlendirmedir.”³⁷⁷ Biz hem Kur’an’a, hem de sünnete birlikte inanırız. Kitabın asıl, yani birinci temel kaynak; sünnetin de fer’i, yani ikinci dereceden bir kaynak olduğuna inanırız. Aynı zamanda Hz. Peygamber’in kesin olarak gelen hadislerine de inanırız. Bu kesinlik ancak hadisin hem sened hem de metin bakımından olması halinde geçerlidir.

Son olarak Gazzâlî, gönümüz hadis taraftarlarının hadis sahasındaki eksiklerini üç ana maddede toplamaktadır: 1. Zayıf hadislere dayanarak, bunların üzerine büyük hükümler bina etmektedirler. 2. Sahih hadisleri yanlış anlamakta ve hatalı anlayışlarında taassuba kapılmaktadırlar. 3. Kur’an’a ait hükümleri idrak etmekten acizdirler ve Kur’an’ın gayelerinden uzak kalmaktadırlar.³⁷⁸

3.1.3. Esbâbu Vurûdi’l-Hadis

Hadislerin anlaşılmasına yardımcı olan hadis disiplinlerinden biri de Esbâbu vurûdi’l-hadistir. Hz. Peygamber’in söz ve davranışlarının tarihsel ve toplumsal bağlamlarını, zaman ve mekan boyutunu, yerellik ve evrenselliğini tespit etmek için başvurulmuş ilim dalına esbâbu vurûdi’l-hadis (hadislerin söyleniş sebepleri) denilmektedir. Bu bağlamda, Kur’an için Sebeb-i nuzûl ne derece önemliyse hadisleri anlamak için de Esbâbu vurûdi’l-hadis o kadar önemlidir.³⁷⁹

³⁷⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 72.

³⁷⁷ Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, s. 298-299.

³⁷⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 92.

³⁷⁹ Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 371.

Hadisleri doğru anlamaya verdiği önemden dolayı Gazzâlî'nin temas ettiği hadis disiplinlerinden biri de Esbâbu vurûdî'l-hadistir. O, hadislerin söylendiği ortam ve şartlara azami derecede önem vermektedir. Zira O'na göre hadislerin bağlamı, hadislerin anlamını aydınlatmaya yardımcı olmaktadır.

Hadislerin anlaşılması bağlamında, *“İşlerini kadınlara bırakan toplumlar mahvolur”*³⁸⁰ hadisi, Gazzâlî'nin de vurguladığı gibi ancak sebep-i vurûdu ile birlikte anlaşılabilir. Aksi takdirde bu rivâyet, Kur'an âyeti ve tarihi vakıa ile çelişme riski ile karşı karşıya kalmaktadır. Zira, Gazzâlî'ye göre bu hadis sened ve metin yönünden sahihtir. Ne var ki hadisin anlamı Kur'an-ı Kerim'de anlatılan Sebe Melikesinin güçlü yönetimi ile günümüz güçlü kadın yönetimleri gerçeği ile çelişmektedir. İşte burada hadisin sebep-i vurûdu bu çelişkiyi ortadan kaldırmaktadır. Zira, Hz. Peygamber bu sözü ile genel anlamda bütün milletleri ve kadınları değil, bu hadisin sebep-i vurûdu olan özel bir devlet (Sasani) için söylemiştir. Rasûlullah bu sözüyle, zaten yıkılmak üzere olan ve babasının ölümüyle kızının devraldığı devlet yönetiminin kısa süre sonra yıkılacağını haber vermektedir. Bu rivâyet ileride detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Gazzâlî, bir varsayım üzerinden esbâbu vurûdî'l-hadisin önemini şöyle açıklamaktadır: *“Dar görüşlü bir Müslüman gelip te ilk iş olarak İslam düşmanlarına yapılacak muamele hususunda “Bütün insanlar Lâ ilâhe illallâh deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum.”*³⁸¹ *Şeklindeki malum hadisi söylerse, hiç kuşkusuz kelimeleri yerlerinden tahrif eden ve peygamberlik mirasına aptalca yaklaşan kimselerden olur.* Devamında Gazzâlî, bu hadisin söylendiği ortam ve şartlara dikkatleri çekerek şöyle demektedir: *“Bu hadis, Hz. Peygamber'in bir elçi olarak gönderildiği gün Safa tepesine çıkıp, cahillere ölümden sonra dirilmeyi hatırlatmaya ve onları bir tek Allah inancına çağırmaya başladığı gün mü söylenmiş?”*³⁸² Gazzâlî burada, Hz. Peygamber'in (a.s) henüz tebliğ vazifesinin başında olduğunu ve müslümanların sayısı henüz bir elin beş parmağını geçmediği halde böyle bir çağrıda bulunmadığına işaret etmektedir. Özetle Gazzâlî, hadislerin

³⁸⁰ Buhârî, Meğâzî, 82, Fiten, 18; Tirmizî, Fiten, 75; Nesâî, Kudât, 8; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 5, s. 38, 43, 47, 51.

³⁸¹ Buhârî, İman, 17; Müslim, İman, 33, 34, 35.

³⁸² Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 160-161.

söylendiği zaman ve ortamın bilinmesinin, hadislerin doğru anlaşılmasına yardımcı olacağını ifade etmeye çalışmaktadır.

3.1.4. Hadis ve Nâsîh-Mensûh İlişkisi

Dini bir hükmün, o hükmün delilinden sonra gelen şer'i bir delil ile kaldırılmasına "nesh" denilmektedir. Bu durumda hükmü kaldıran "nâsîh", hükmü kaldırılan ise "mensûh" adını almaktadır.³⁸³

Hiz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleriyle Kur'an'ı tebliğ, tebyin ve hatta tahsis ve takyid ettiği bilinen bir durumdur. Yine Kur'an ve mütevatir sünnet'in kat'i (kesin) bilgi ifade ettiği, âhâd hadisinden ise, zanni bilgi ifade ettiği çoğunluğun kabul ettiği görüştür. Bu bağlamda, Hanefî fakihlerin konuyla ilgili görüşü şöyledir: eşit derecedeki deliller birbirini neshedebilirler, fakat daha düşük derecede ve zanni delil ile sabit olan, kat'i nas ile sabit olanı neshedemez.³⁸⁴ Bu minvalde Gazzâlî, âhâd hadislerin Kur'an âyetlerini kesinlikle neshedemeyeceğini şöyle açıklamaktadır: *"Âhâd hadisinden Kur'an'dan bir âyeti nesh edebilceğini iddia etmek son derece zayıf ve gülünç bir iddiadır."*³⁸⁵

Gazzâlî, Sahîh-i Müslim'de yer alan *"Azı dişi olan her yırtıcı hayvanın yenilmesi haramdır"*³⁸⁶ hadisinden Medîne'de söylendiğini, dolayısıyla Mekke'de nazil olan *"De ki: "Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum"*³⁸⁷ âyetini neshettiği iddiasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Gazzâlî, bu rivâyetle ilgili nesh iddiasına şu şekilde itiraz etmektedir: *"Neshedildiği söylenen bu âyetin anlamı Kur'an'da dört kez tekrarlanmıştır. İki defa Mekke'de olan En'am ve Nahl sûrelerinde, iki sefer de Medîne'de olan Bakara ve Mâide sûrelerinde geçmektedir, hatta Mâide sûresindeki âyet en son nazil olan âyetlerdendir."*³⁸⁸ Bilindiği üzere, Gazzâlî'nin de

³⁸³ Zekiyyüddîn Şâban, *Usûlü'l-Fıkh*, TDV Yayınları, (çev.), İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1996, s. 424; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 374.

³⁸⁴ Şâban, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 229-230.

³⁸⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 151.

³⁸⁶ Müslim, Sayd, 15, 16; Ebû Dâvûd, Et'ime, 32; Tirmizî, Sayd, 9, 11.

³⁸⁷ *Kur'an-ı Kerîm*, En'am, 6/145.

³⁸⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 151.

ifade etmeye çalıştığı gibi hükmü kaldıran nasih'in, hükmü kaldırılan mensûh'tan sonra varid olması gerekmektedir.

Gazzâlî, İbn-i Kesîr (ö. 774/1373) gibi bir müfessirin rivâyete dayalı tefsir eserinde, Ahzâb sûresinin büyük bir bölümünün neshedildiğine dair rivâyeti şiddetle eleştirip şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Gördüm ki İbn-i Kesîr şöyle bir hadis rivâyet ediyor: ‘Ahzâb sûresi, Bakara sûresinin uzunluğundaydı. Büyük bir bölümü neshedilince, ondan sadece elimizdeki kadar kaldı.’³⁸⁹ Ben diyorum ki, nasıl olur da Yüce Allah otuz sayfalık bir vahiy indirecek, daha sonra onun yirmi üç veya yirmi dört sayfasını kaldırıp geriye kalanı bırakacak? Bu söz, hadiste kâdih illet değilse o zaman kâdih illet nedir?”³⁹⁰

Ameli-fıkhi yönden Hanefi mezhebine tabi olan Gazzâlî, ne mütevâtir ne de âhâd hadis, yani mutlak manada sünnetin Kur'an âyetlerini neshedemeyeceği noktasında İmam Şafî (ö. 204/820) ile aynı görüştedir. Dahası Gazzâlî, Muhammed Abduh'a (1849-1905) uyararak, “Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz”³⁹¹ âyetinden maksadın, neshedilen âyetin Kur'an'dan indirilen (tenzîlî) âyetler değil kevnî (yaratma ile ilgili) âyetler olduğunu ifade etmektedir.³⁹² Bu yönüyle Gazzâlî'nin, selef ve cumhur-u ulemanın bir olgu olarak kabul ettiği nesh anlayışını reddettiğini söylemek mümkündür.

Mütevâtir sünnet'in Kur'an gibi kat'i (kesin) bilgi ifade ettiğini ve dolayısıyla eşit derecede olduklarını ifade eden Gazzâlî, mütevâtir hadis de Kur'an'ı neshedemeyeceğini, “hadisler Kur'an çerçevesi içinde iş görür, bu sınırı taşamaz. Sünnet'in Kur'an aleyhine hüküm verdiği veya onun hükümlerini neshettiğini (kaldırdığını) iddia eden aldanmıştır”³⁹³ diyerek belirtmektedir. Bu noktada, Gazzâlî'ye göre; “Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak

³⁸⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an-i'l Âzîm*, c. 6, s. 376.

³⁹⁰ Gazzâlî, *et-Tarîk min Hünâ*, Dâru'l Klem, Dımaşk 2019, s. 61-62.

³⁹¹ *Kur'an-ı Kerîm*, Bakara, 2/106.

³⁹² el-Kardâvî, *eş-Şeyh el-Gazzâlî Kema Ariftuhu*, s. 218-219,

³⁹³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 171.

üzere yazıldı”³⁹⁴ âyetinin, “*Biliniz ki Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Artık mirasçı lehine vasiyet yoktur*”³⁹⁵ hadisiyle neshedilmemiş, bu türden durumların sadece mutlak’ın takyid’i, âmm’ın tahsis’i ve mücmel-mübhem’in tebyini kabilinden olan durumlardır.³⁹⁶

Anlaşılan o ki; Gazzâlî, klasik anlamda ki nesh düşüncesine katılmamaktadır. O, ne kat’i delille sabit olan mütevâtir sünnetin, ne de zanni delille sabit olan âhâd hadis’in, özetle mutlak manada sünnetin herhangi bir Kur’an âyetini neshetmesini hiçbir şekilde kabul etmemektedir.

Ne var ki, Gazzâlî’nin eserlerinde hem selef ve cumhûrun takipçisi olduğunu ifade etmesi hem de nesh konusunda cumhûr-u ulemaya muhalefet etmesi bir tenakuz örneğidir. Zira klasik dönemde, bir Mu’tezile âlimi olan Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) ile Eş’ari kelamcısı olan eş-Şehristânî (ö. 548/1153) dışında neshi reddeden kimse olmamıştır. Buna karşın, Hz. Ali (ö. 40/661) ve İbn Abbâs (ö. 68/687-88) gibi sahâbîlerden Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Şafîî (ö. 204/820) gibi müctehid imamlara; İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ve İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) gibi mütekaddimîn âlimlerden Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) ve Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404) gibi müteahhirîn alimlerine kadar, birçok otorite ve ilim ehli nesh realitesini teyid etmiştir. Hatta neshin bir olgu olduğu konusunda selef âlimleri arasında bir ittifakın söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle İmam Şafîî, er-Risâle adlı fıkıh usûlü eserinde neshe dair müstakil bir bölüm ayırmış ve bu bölümde neshin tahsis, takyid, mübhemi beyan ve mücmeli tafsîl gibi terimlerden farkını ortaya koymaya çalışmıştır.³⁹⁷

3.2. GAZZÂLÎ’NİN TENKİT ETTİĞİ BAZI RİVÂYETLERİ DEĞERLENDİRMESİ

Gazzâlî, hadis alanında müslümanların çıkmazlarının metot (usûl) değil, anlama (fıkıh) problemi olduğunu ileri sürmektedir. Zira müslümanların bilgi

³⁹⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 2/180.

³⁹⁵ İbn Mâce, Vasaya, 6.

³⁹⁶ Gazzâlî, *Leyse Mine’I-İslâm*, Daru’s-Şuruk, Kahire 1991.

³⁹⁷ Mehmet Efendioğlu, “Nesih”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 581-582; Recep Arpa, “Şehristânî’nin Nesh Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2014, s. 39-61.

kaynakları, geliştirdikleri isnad sistemi sayesinde tarih boyunca gerektiği şekilde korunmuş ve pek çok metot da uygulamalı olarak denenmiş, bu tecrübe ve birikim günümüze kadar varlığını korumuştur. Bundan dolayı günümüzde hadislerle ilgili yapılacak çalışmalar, daha çok metinle ilgili ve anlama yöntemi üzerinde yoğunlaşmalıdır.³⁹⁸ Eserleri incelendiğinde, Gazzâlî'nin hadis ve sünnete yönelik tenkit, teklif ve yaklaşımlarının hadisleri doğru anlama ekseninde yoğunlaştığı açıkça görülmektedir.

3.2.1. Akıl ve Nakille Çelişen Bazı Rivâyetler

1. Gazzâlî, naklî delil (Kur'an ve mütevâtir sünnet)'e ters düşen rivâyetler arasında, İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) et-Tabakâtü'l-kübrâ adlı eserinde farklı senedlerle zikrettiği "*Yakınlarının kendisine ağlaması sebebiyle ölü azap duyar*"³⁹⁹ hadisini vermektedir. Hz. Aişe, bu hadisi işittiğinde Hz. Peygamberin böyle bir şey söylemediğine yemin ederek Rasûlullah'ın sadece, "*Allah yakınlarının ağlamasıyla kâfirin azabını arttırır*"⁴⁰⁰ dediğini ifade etmiştir. Hz. Aişe aynı zamanda, "Bu konuda size Kur'an yeter" ve Allah Teâla, "*Hiçbir günahkar başkasının günahını yüklenemez*"⁴⁰¹ demektedir.

İbn Sa'd, yukarıdaki hadisi çeşitli sened ve rivâyetlerle desteklemeye çalışsa da Gazzâlî, Hz. Aişe tarafından reddedilen bu hadisin, hâla sahih hadis (Buhârî ve Müslim) kitaplarında yer almasını yadırgamaktadır.⁴⁰² Ayrıca Gazzâlî'ye göre, Hz. Aişe'nin bu rivâyeti Kur'an süzgecinden geçirmesi, hadislerin Kur'an'a arzın temelini teşkil etmektedir.⁴⁰³ Esasen bu rivâyet, Kütüb-i sitte ve Kütüb-i tis'a, hatta İmam Şâfiî ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) Müsned'leri ile Abdürrezzâk (ö. 211/826-27) ve İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) Musannef'leri dâhil ilk dönem temel hadis kaynaklarında yer alıp şöhret derecesinde yaygınlık kazanmıştır.⁴⁰⁴ Anlaşılan o ki; senedi sahih olan bu hadisi Hz. Aişe (r.a) de reddetmemekle birlikte,

³⁹⁸ Gazzâlî, *Keyfe Neteâmel mea'l-Kur'an, (Kur'an'ı Anlamada Yöntem)*, (çev.), Emrullah İşler, İstanbul 2002, s. 34-35.

³⁹⁹ Buhârî, Cenâiz, 32, 33; Müslim, Cenâiz, 16, 17, 18.

⁴⁰⁰ Müslim, Cenâiz, 23.

⁴⁰¹ *Kur'ân-ı Kerîm*, En'am, 6/164.

⁴⁰² Buhârî, Cenâiz, 32, 33; Meğâzî, 8; Müslim, Cenâiz, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28.

⁴⁰³ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvi Sünnet*, s. 28-30.

⁴⁰⁴ Emin Aşıkkutlu, "Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir" Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2006, s. 33-66.

en azından hadisin doğru anlaşılmadığını ifade etmektedir. Bu durum, bölümün başında temas ettiğimiz anlama probleminin bu rivâyete yansımadır.

2. Kur'an'ın ruhuna ters düşen rivâyetlerden biri de kısasla ilgili mevkûf olarak rivâyet edilen “*Bir kâfire karşılık bir Müslüman öldürülmez*”⁴⁰⁵ hadisidir. Gazzâlî, Ebû Hanîfe'ye atfen; senedi sahih olsa da metni Kur'an'ın, “*Cana can*”,⁴⁰⁶ ve ondan sonra gelen “*İnsanlar arasında Allah'ın indirdiği ile hükmet*”⁴⁰⁷ ile “*Cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar*”⁴⁰⁸ ayetlerine muhalif olduğu için bu rivâyeti reddetmektedir.

Gazzâlî bu konuda, Ehl-i hadisin kadının diyetini, erkeğin diyetinin yarısı olarak telâki ettiklerini ve bu şekilde Kur'an'ın açık nassına aykırı fikri ve ahlaki bir kötülüğe sebep olduklarını ifade etmektedir. O'na göre, Kur'an'da diyet, erkek için de kadın için de birdir. Öte yandan Gazzâlî, Hanefî fikhının kısas ve diyet konusunda adâlete, insan hakları sözleşmesine, beyaz-siyah, özgür-köle, kâfir-mümin ayrımı gözetmediğinden dolayı insana saygı esasına daha yakın olduğunu belirtmektedir. Zira Hanefî fikhında ölçü şöyledir: Bir filozof bir çöpçüyü öldürürse cana can prensibine göre kısas olarak filozof da öldürülür.⁴⁰⁹

Gazzâlî, kısasla ilgili tatmin edici bir açıklamada bulunmaktadır. O'na göre, kısas Allah'ın Kur'an'da koyduğu açık bir hükümdür. Yukarıdaki hadis âhâd yolla nakledilmiştir. Hanefîler Kur'an âyetlerini, Malikîler de Medîne ehlinin uygulamasını (teâmül) âhâd hadise tercih etmektedirler. Gazzâlî, bu konuda şöyle demektedir: “*Medîne halkının tatbikatı, sünnet-i nebevi'ye bir tek râvinin hadisinden daha fazla delâlet eder.*”⁴¹⁰

3. Gazzâlî'nin illet-i kâdiha (gizli bir illet) barındırıyor gerçeğiyle sorguladığı rivâyetlerden biri de Hz. Mûsa'nın (a.s) ölüm meleğinin gözünü çıkartmasıyla ilgili hadistir. Buhârî ve Müslim'in her ikisinde de yer alan hadis ufak farklarla şu şekildedir: “*Ölüm meleği (ruhunu kabzetmek için) geldiği zaman Hz.*

⁴⁰⁵ Buhârî, Diyat, 31, İlim, 39, Cihad, 181.

⁴⁰⁶ Kur'an-ı Kerîm, Maide, 5/45.

⁴⁰⁷ Kur'an-ı Kerîm, Maide, 5/48.

⁴⁰⁸ Kur'an-ı Kerîm, Maide, 5/50.

⁴⁰⁹ Gazzâlî, Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet, s. 31-32.

⁴¹⁰ Gazzâlî, Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet, s. 32.

Mûsa ona vurdu. Rabbine geri dönen melek, ‘Beni, ölümü istemeyen bir kula gönderdin.’ dedi. Allah ona, (Hz. Mûsa’nın vurması sonucu zarar görmüş olan) gözünü iâde ederek, ‘Git ve ona, elini bir öküzün sırtına koymasını söyle. Elinin kapladığı yerin altında kalan her kıl için ona bir yıl ömür daha verilecektir.’ Hz. Mûsa bu vaadden haberdar edilince, ‘Ya Rabbi sonra (bu süre de bitince) ne olacak?’ diye sordu ve ‘Sonra ölüm gelecek’ cevabını aldı. Bunun üzerine ‘(Madem sonunda yine ölüm var) o zaman şimdi olsun!’ dedi ve Allah’tan kendisini, Arz-ı Mukaddes’e bir taş atımı kadar yakın bir yere ulaştırmasını diledi.” Rasûlullah (a.s), “Şayet orada olsaydım, bir yolun kenarında, kırmızı bir kum tepesi civarında olan kabrini size gösterirdim.”⁴¹¹

Yukarıda Muttefakün aleyh⁴¹² olarak rivâyet edilen hadis, her ne kadar İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Fûrek (ö. 406/1015), İbn Battâl (ö. 449/1057), İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), Nevevî (ö. 676/1277), İbn Kayyim el-Cevziye (ö. 751/1350), Zeynüddîn el-İrâkî (ö. 806/1404), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), el-Kastallânî (ö. 923/1517), Aliyyü’l-Kârî (ö. 1014/1605), Muhammed Enver Şah el-Keşmîrî (ö. 1933) ve Said Nursî (ö. 1960) gibi âlimler tarafından te’vil edilmişse de⁴¹³ Gazzâlî’ye göre bunlar zorlama yorumlardır.

İmam Müslim’in Sahihi’ni şerheden Mâzerî (ö. 536/1141), yukarıdaki hadisi reddedenleri münkir ve mulhid olarak itham etmiştir. Gazzâlî ise, bu durumun Müslümanların hak ve hukukuna tecavüz olduğunu ve böyle bir hadisi kabul edip etmemenin akaid ile ilgisi olmayan fikri bir ihtilaf olduğunu belirterek Mâzerî’yi eleştirmektedir. Gazzâlî sonuç olarak, senedi sahih olsa da hadisin metninde onu sıhhat derecesinden düşüren gizli bir illetin var olduğunu belirtmektedir.

4. Akıl ve Nakille tearuz etmesi sebebiyle Gazzâlî’nin tenkid ettiği rivâyetlerden biri de İmam Müslim’in Enes b. Malik kanalıyla naklettiği şu hadistir: “Bir adam, Rasûlüllah’ın ümmü veledi (çocuk doğurmuş cariye) ile temas etmekle itham edilmişti. Rasûlüllah, Hz. Ali’ye “Git boynunu vur” diye emretti. Hz. Ali,

⁴¹¹ Buhârî, Cenâiz, 68; Ehâdisu’l-Enbiyâ, 31; Müslim, Fedâil, 157.

⁴¹² Buhârî ve Müslim’in her ikisinin de Sahih isimli kitaplarına aldıkları hadis.

⁴¹³ Yunus Emre Gördük, “Hz. Mûsa ve Ölüm Meleği İle İlgili Rivâyet Çerçevesinde İslam Âlimlerinin Sahih Hadislere Yaklaşım Tarzına Dâir Bir İnceleme”, **Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Balıkesir 2017, s. 193-210.

adama geldiği vakit, onu bir kuyunun içinde yıkanıp serinliyor buldu. Hz. Ali, “Çık dışarı” diyerek elinden tutup kuyunun dışına çıkardı. Hz. Ali adamın “burulmuş” hadım edilmiş ve erkeklik organından mahrum olduğunu gördü. Artık ona dokunmayıp, durumu Hz. Peygamber’e haber verdi. Rasûlullah, Hz. Ali’yi davranışı sebebiyle takdir etti.”⁴¹⁴

Gazzâlî’ye göre, bu hadisin senedi sahih olsa da metin yönünden illetlidir. Zira, Hz. Peygamber’in herhangi bir delil bulunmadan adamın öldürülmesine hükmetmesi yargısız infaz demektir ki bu, Rasûlullah’ın ahlakıyla bağdaşmamaktadır. İmam Nevevî, İbn Kayyim el-Cevziye ve Kâdî İyâz (ö. 544/1149) gibi âlimler bu hadisi, “Muhtemelen adam bir münafıktı ve başka bir sebepten dolayı ölümü hak etmişti” diyerek te’vil etmeye çalışmışlardır. Fakat bu görüş de tutarlı görünmemektedir. Nitekim, Hz. Peygamber’in etrafında birçok münafık olmasına rağmen hiçbirisinin öldürülmesini emretmemiştir. Netice itibarıyla Gazzâlî’ye göre, hadisin metnindeki bu illet sıhhatini yok etmeye yeterlidir.

Gazzâlî’nin akıl ve nakille çeliştiği gerekçesiyle eserlerinde eleştirdiği rivâyetler elbetteki zikrettiklerimizle sınırlı değildir. Çalışmamızın çok fazla uzamaması adına bu kadarıyla yetindik. Zaten ele aldıklarımız örnek olması bakımından yeterlidir.

3.2.2. Kadınlarla İlgili Olan Peçe, Devlet Başkanlığı ve Mescitte Camaatle Namaz Kılması (Kadın Hakları)

Eserlerinde kadın haklarına geniş yer veren Gazzâlî, bu meseleye İslamî bir perspektiften yaklaşmıştır. O, kadın meselesine ayrı bir önem atfetmiş ve konunun önemine binaen Kadâya’l-Mer’e beyne Tekâlîdi’r-Râkide ve’l-Vâfide (Durağan ve Gelişen Gelenekler Arasında Kadın Sorunları) adıyla müstakil bir eser de yazmıştır. Bunun yanında üç bölümden oluşan el-Mer’e fi’l-İslâm (İslam’da Kadın Hakları) isimli eserin birinci bölümünü de Gazzâlî kaleme almıştır. Gazzâlî, kadınlarla ilgili rivâyet edilen, Kur’an ve sahih sünnete muhalif hadisleri eleştirmekten çekinmemiştir. Kadın konusunda rivâyet edilip Gazzâlî’nin eleştirdiği merdud hadislerden bazıları şunlardır:

⁴¹⁴ Müslim, Tevbe, 59.

1. Kadınların yüzünü peçeyle örtmeleri gerektiğine dair birçok rivâyet nakledilmiştir. Gazzâlî, ısrarla peçenin İslâmî bir şîar olmadığını, bir ibadet değil bir âdet olduğunu vurgulamaktadır. O, bunu şu rivâyete dayandırmaktadır: “*Ümmü Hallad* denilen peçeli bir kadın, savaşırlardan birinde şehit edilen oğlunu sormak için Hz. Peygamberin yanına gelir. Sahâbeden biri ona şöyle der: ‘peçeli olduğun halde oğlunu sormaya mı geldin?’ bunun üzerine o salih kadın ‘oğlumun başına bir hâl geldi diye hayâmdan vaz mı geçeyim?’”⁴¹⁵ Gazzâlî’ye göre, sahâbinin kadının peçeli olmasını garipsemesi, peçenin âdet olduğuna delalet etmektedir. Yani sahâbî şunu demek istemiştir: “Sen hem Rasûlullah’tan oğlunu soruyorsun hem de üzerinde cahiliye âdeti taşıyorsun.” Bu rivâyetin, hadis otoriteleri tarafından “zayıf” kabul edildiğini belirtelim. Nitekim Buhârî ve İbn Hibban (ö. 354/965), hadisin râvileri arasında yer alan Ferec b. Fedâle’nin “münkeru’l-hadis” olduğunu ifade etmektedirler.⁴¹⁶

Ancak Gazzâlî, kadınların yüzünü peçeyle örtmelerinin dini bir emir olmadığıyla ilgili sadece rivâyetlere dayanmamakta, bu konuda yine Kur’an’ı hakem kılmaktadır. Zira yüce Allah Kur’an-ı Kerim’de “*Mü’min erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Bu davranış onlar için daha nezihdir. Şüphesiz ki, Allah onların yaptıklarından hakkıyla haberdardır*”⁴¹⁷ diye buyurmaktadır. Gazzâlî’ye göre, erkeklerin gözlerini sakınacakları yer, baş ve sırt olmadığına göre kadınların yüzüdür. Bu da, kadınların yüzlerini örtmelerinin dini bir emir olmadığını göstermektedir. Nitekim H. Musa Bağcı da peçenin İslami bir şiar olmadığı konusunda Gazzâlî’ye katılmakta ve aşağı yukarı Gazzâlî ile aynı şeyleri ifade etmektedir.⁴¹⁸

2. Gazzâlî’nin kadınları konu eden ve açık naslara muhalif olduğu için reddettiği rivâyetlerden biri de şudur: “*Bir kadının babası hastadır. Babasını ziyaret etmek için kadın kocasından izin ister fakat kocası izin vermez. Babası öldüğünde cenazesinde bulunmak için kadın tekrar kocasından izin ister, kocası yine izin*

⁴¹⁵ Ebû Dâvûd, Cihad, 8; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, **es-Sunenu’l-Kubrâ**, c. 9, s. 175.

⁴¹⁶ Buhârî, **et-Târîhu’l-kebîr**, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. yk; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, **Kitâbü (Ma’rifeti)’l-mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-du’afâ’ ve’l-metrûkîn**, s. yk.

⁴¹⁷ **Kur’ân-ı Kerîm**, Nur, 24/30.

⁴¹⁸ H. Musa Bağcı, “Adetler ve İbadetler Arasında Peçe Sorunu”, **DÜİFD**, Diyarbakır 2006, s. 21-45.

vermez. Kadın hâdiseyi Rasûlullah'a anlatınca efendimiz şöyle dedi: "Allah kocana itaat etmen sebebiyle babanı bağışladı."⁴¹⁹ Gazzâlî, hiçbir muteber hadis kaynağında yer almayan bu rivâyeti, Kur'an'ın sıla-i rahimi tavsiye eden âyetleri⁴²⁰ ile çeliştiği gerekçesiyle reddetmektedir. Kanaatimizce de kadının kocasına itaat etmesinin, babasının bağışlanmasına vesile olmasının hiçbir ilgisi yoktur. Gazzâlî'ye göre, "kadın evinden bir evlendiğinde bir de öldüğünde kabre giderken çıkar" zihniyeti İslamî bir anlayış değildir. Yine ona göre, peçe konusuna takılıp aşırıya kaçanlar kadının ilmi ve edebi yönünü öldürmektedirler. Zira kadının hayatı sadece peçeden ibaret değildir.

3. Âmelî ve kavî sünnete muhalif olduğu gerekçesiyle Gazzâlî'nin reddettiği rivâyetlerden biri de kadının mescitte değil de kendi evinde namaz kılmasının daha faziletli olduğu ile ilgili nakledilen hadistir. Rivâyete göre, "*Ebû Hümejd es-Saidî'nin eşi Ümmü Hümejd Hz. Peygamber'e gelerek şöyle der: 'Ya Rasûlallah! Ben seninle namaz kılmak istiyorum.' Allah'ın elçisi de ona 'Biliyorum ki sen benimle namaz kılmaktan hoşlanıyorsun.' Ancak kadının rabbine en yakın olduğu yer evinin iç kısmıdır. Kadının evinin avlusunda kıldığı namaz; mescitte kıldığı namazdan daha faziletlidir. Evinde kıldığı namaz; avluda kıldığı namazdan; evinin iç kısmında kıldığı namaz evinin açık yerinde kıldığı namazdan daha faziletlidir.*"⁴²¹

Gazzâlî, bu rivâyeti şu yönlerden eleştirmektedir: Kadınlar Medîne döneminde Hz. Peygamberle on sene mescitte yatsı ve sabah namazı dâhil beş vakit birlikte namaz kıldılar. Yine Hz. Peygamber, mescidin kapılarından birini kadınlara tahsis etmiştir. Rasûlullah Kadınları mescitten men etmediği gibi, onlara engel olanları, "*Alah'ın cariyelerini/kadın kullarını, Allah'ın mescitlerinden men etmeyiniz*"⁴²² diyerek uyarmıştır. Üstelik sahih hadisleri bir araya getiren Buhârî ve Müslim'in Sahihlerinde Kadınları mescitten men eden herhangi bir hadis te mevcut değildir.

4. Kur'anî esaslara ters düşen rivâyetlerden biri de kadının yöneticiliği (Devlet başkanlığı) ve idareciliği ile ilgili olan hadistir. Söz konusu hadiste Hz.

⁴¹⁹ el-Heysemî, **Mecmeu'z-Zevâid**, c. 4, s. 313.

⁴²⁰ **Kur'an-ı Kerîm**, Nisa, 4/1; Bakara, 2/83; Nahl, 16/90; Lokman, 31/14; İsra, 17/23, v.dğr.

⁴²¹ Ebû Dâvûd, Salat, 53.

⁴²² Ebû Dâvûd, Salât, 52.

Peygamber şöyle demiştir. *“İşlerini kadınlara bırakan toplumlar mahvolur.”*⁴²³ Kaynaklarda rivâyetin sebab-i vürûdu ile ilgili şöyle bir bilgiye yer verilmektedir: Persler (Sâsânî Devleti/eski İran), başlarına Kısra’nın (ölen kral) yerine onun kızını kraliçe olarak geçirdikleri haberi Rasûlullah’a ulaştığında O, şöyle buyurdu: *“İşlerini (idarelerini) yürütmek için bir kadını başlarına geçiren bir topluluk asla felah bulmaz.”*

Gazzâlî, hadisin sened ve metin yönünden sahih olduğunu belirtmekle birlikte, asıl sebab-i vürûdu’na vurgu yapmaktadır. O’na göre, Pers Devletinin ölen kralı despot ve şûraya önem vermeyen bir kişiliğe sahipti. Pers Devletinin siyasi durumu iyice bozulmuş, dışardan saldırılara karşı koyamaz hale gelmiş ve bu durumda halk tamamen eziliyordu. Tam da böyle bir sırada kralın ölmesiyle yerine geçen kızının Pers Krallığını kurtarmasının imkanı yoktu. İşte bu durumu bilen Hz. Peygamber genel anlamda bütün milletleri ve kadınları değil, bu hadisin sebab-i vürûdu olan özel bir devlet için söylemiştir. Rasûlullah bu sözüyle, zaten yıkılmak üzere olan ve babasının ölümüyle kızının devraldığı devlet yönetiminin kısa süre sonra yıkılacağını haber vermektedir. Nitekim bu devlet, kısa bir süre sonra yıkılmıştır. Yoksa bütün zamanları ve idarecileri kadın olan bütün devletleri kasdetmemiştir. Nitekim Kur’an’da, yöneticisi hikmet ve zekâ sahibi bir kadın olan Sebe (Yemen) krallığından söz edilmektedir. Neml ve Sebe sûrelerinin ilgili âyetlerinde⁴²⁴ bu melike (kraliçe)’nin Sebe’de danışma meclisinin bulunduğu, yönettiği Sebe’nin zengin ve güçlü bir ülke olduğu ve başarısıyla ülkesini ileri seviyelere taşıdığından bahsedilmektedir. Ayrıca Kur’an’da, bu kadın devlet başkanının güneşe tapan halkını, Hz. Süleyman’ın elçisiyle gönderdiği, onu ve halkını müslüman olmaya çağıran mektuba karşılık, meseleyi barış yoluyla halletmeye çalıştığı ve nihayetinde halkının iman etmesine vesile olduğundan da söz edilmektedir.

Gazzâlî, Kur’an’daki Sebe melikesinin (Belkıs) başarısı ile ilgili âyetlerine dayanarak, Hz. Peygamber’in *“İşlerini (idarelerini) yürütmek için bir kadını başlarına geçiren bir topluluk asla felah bulmaz”* hadisinin bütün toplum ve

⁴²³ Buhârî, Meğâzî, 82, Fiten, 18; Tirmizî, Fiten, 75; Nesâî, Kudât, 8; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 5, s. 38, 43, 47, 51.

⁴²⁴ **Kur’ân-ı Kerîm**, Neml, 27/20-44; Sebe, 34/15-21.

zamanlara şamil olmadığını ifade etmektedir. Şayet durum böyle olsaydı vahiy ile hadis birbirine tearuz ederdi ki, bu da mümkün değildir.

Özetle Gazzâlî'ye göre, Hz. Peygamber kadınlara geniş haklar tanımıştır. Nitekim onun döneminde kadının statüsü çok daha iyiydi. O dönemde, kadınlar İslam'a girerek büyük meşakatlere göğüs germekle birlikte, Hz. Peygamberle hicret etmiş, onunla birlikte mescitlerde cemaatle namaz kılmış ve yeri geldiğinde savaş sırasında ordunun ihtiyaç duyduğu işlerde ve tedavi hizmetlerinde bulunmuşlardır. Sonraki asırlarda ise kadının durumu kötüleşmiştir. Gazzâlî bu durumu, Kur'an'ın hükümlerinin ihlal edilmesine bağlamaktadır. Zira Kur'an'ın bütün hükümleri kadının maslahatına yöneliktir. Kur'an hükümlerinin ihlal edilmesi sonucunda, erkeğin hatası görmezden gelinmiş, kadın ise hatasının bedelini canıyla ödemiştir.⁴²⁵

3.2.3. Şarkı-Türkü ve Müzik

Hadis kaynaklarında müzik ve müzik aletleri ile ilgili birçok hadis rivâyet edilmiştir. Gazzâlî'nin, şarkı-şarkıcı, müzik ve müzik aletleri ile ilgili verdiği bilgilerin neredeyse tamamı İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) "Risâletun fî Ğinâi'l-Mülehhî e Mubâhun huve em Mahzûrun" adlı eserine dayanmaktadır. Gazzâlî'nin de İbn Hazm gibi müzik ve müzik aletleri ile ilgili eleştirdiği rivâyetler arasında şunları zikredebiliriz:

1. Hz. Âişe'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Allah şarkıyı, alış-verişini, parasını, öğretmeyi ve dinlemeyi haram kılmıştır."*⁴²⁶ Gazzâlî, İbn Hazm'dan iktibasla hadisin senedinde yer alan Leys b. Ebî Süleym'in "zayıf", Said b. Ebî Rezin'nin ise "meçhul" olduğunu ifade etmektedir.⁴²⁷ Sıhhat şartlarının tamamını taşımayan bu hadis zayıf hadis grubunda değerlendirilmektedir.

2. Hz. Ali, Rasûlullah'ın şöyle dediğini rivâyet etmektedir: *"Ümmetim on beş şeyi yapmaya başlayınca ona büyük belânın gelmesi vâcip olur. Bu on beş haslet içerisinde şunlar da yer almaktadır: "şarkıcı kadın ve çalgı aletleri edinirler. Artık bu*

⁴²⁵ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 65-66.

⁴²⁶ Tirmizî, *Büyû*, 51; İbn Mâce, *Ticârât*, 11.

⁴²⁷ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, **Risâletun fî Ğinâi'l-mülhî e mubâhun huve em mahzûrun, resâilu İbn Hazm el-Endulusî**, (thk), İhsan Abbas, Beyrut 1987, s. 421.

durumda azap fırtınasını, Suretlerinin çirkin bir hâle tebdilini ve yerin dibine batmayı beklesinler.”⁴²⁸ Gazzâlî, yine İbn Hazm’dan alıntı yaparak hadisin râvilerinden olan Ebü’l-Mürçâ el-Ceylânî, Ahmed b. Saîd ve Muhammed b. Kesîr el-Humsî’nin “meçhul”, Ferec b. Fudâle’nin ise “metruk” olduğu gerekçesiyle bu hadisi reddetmiştir. Görüldüğü üzere, bu hadis te bir önceki rivâyet gibi senedindeki râvilerden kaynaklı olarak zayıf hadis grubunda değerlendirilmektedir.

3. Kütüb-i Sitte’den es-Sünen müellifi Ebû Dâvûd (ö. 275/889) şöyle demektedir: Bir şeyhten işittiğime göre, İbn Mes’ud Rasûlullah’ın şöyle dediğini rivâyet etmektedir: “*Suyun baklayı (veya yeşil otu) bitirdiği gibi, ğinâ (şarkı) da nifakı kalpte öylece bitirir.*”⁴²⁹ İbn Hazm bu hadis ile ilgili bir Usûlü’l-hadis kaidesine başvurarak şöyle demektedir: “*Bir şeyhten rivâyet tuhaf bir şey! Peki kimdir bu şeyh?*” İbn Hazm “şeyh” diye ifade edilen bu râvinin meçhul olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır. Ayrıca Nevevî bu hadisin sahih olmadığını söylemektedir.⁴³⁰

4. Muaviye’den (ö. 60/680) nakledilen bir hadiste, Rasûlullah dokuz şeyden menetmiştir, ben de sizleri bunlardan menediyorum dediği rivâyet edilmektedir: “*Ölünün arkasından dövünmek feryat etmek; şiir; kadının süslenerek çekiciliğini artırması; resim yapmak; vahşi hayvanların kürklerini giymek; mûsikî; (erkekler için) altın, ipek giymek ve demir yüzük takmak.*”⁴³¹ İbn Hazm, hadisin senedinde yer alan Keysan’ın “meçhul” olduğunu söylemektedir. O’na göre, râviler arasındaki Muhammed b. Muhâcir ismiyle aynı isimde altı kişi olduğu için, bunlardan hangisinin bu hadisin râvisi olduğu belli değildir. Bu sebeple de hadis zayıftır.⁴³²

5. Enes b. Malik’ten rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Kim bir ses sanatkârı câriyeyi dinlerse kulağına (kıyâmet gününde) eritilmiş kurşun (anek) dökülür.*”⁴³³ İbn Hazm, bu hadisin çirkin bir uydurma olduğunu, zira râvileri arasında birçok “meçhul” kişi olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁴

⁴²⁸ Tirmizî, Fiten, 38.

⁴²⁹ Ebû Dâvûd, Edeb, 52; Ali el-Müttakî el-Hindî, **Kenzü’l-Ummâl**, Beyrut 1985, s. 218-219.

⁴³⁰ Sehâvî, Ebu’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahman, **Makâsиду’l-Hesene**, Mısır 1956, s. 296.

⁴³¹ Buhârî, **et-Târîhu’l-kebir**, (nşr.), Dâiretü’l-Meârif, Haydarabat, c. 7, s. 234.

⁴³² İbn Hazm, **Risâletun fî ğinâi’l-mülhî e mubâhun huve em mahzurun...**, s. 422.

⁴³³ İbnü’l-Hirât, **Ahkâmu’l-Vustâ**, c. IV, s. 244.

⁴³⁴ İbn Hazm, **Risâletun fî ğinâi’l-mülhî e mubâhun huve em mahzurun...**, s. 425.

6. Ebû Mâlik el-Eş'arî Rasûlullah'ın şöyle dediğini rivâyet etmektedir: *"Ümmetinden bir topluluk bulunacak saf ve yünlü ipeği, çalgı aletlerini helal edinecekler."*⁴³⁵ Gazzâlî, şarkı ve müzikle ilgili rivâyet edilen en önemli hadisin bu olduğunu ifade etmektedir. Âlimlerin bu hadis ile ilgili ortak görüşü ise şöyledir: "Bu konuda rivâyet edilen hadislerin en sağlam ve en kuvvetlisi Buhârî'nin bu hadisidir. Bu meâlde daha başka hadis varsa da bunlar garîb, münker ve mevzû hadisler olarak bilinmektedir."⁴³⁶ Buna rağmen Buhârî'nin muallak olarak rivâyet ettiği bu hadisi İbn Hazm eleştirmektedir. Zira ona göre, senette ismi geçen Ebû Âmir isimli râvinin kim olduğu bilinmemektedir. Kanaatimize göre, Gazzâlî burada İbn Hazm'dan daha müsamahakâr davranmaktadır. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi Gazzâlî, Buhârî'nin muallak olarak rivâyet ettiği hadislere itibar edilebileceğini, çünkü genelde bu hadislerin senedlerinin muttasıl olduğunu ifade etmiştir. Ne varki, Buhârî'de yer alan bu rivâyetin muttasıl bir senedi yoktur.

Gazzâlî'nin İbn Hazm'dan çokça alıntı yaptığı bu bölümde netice itibari ile şunları söyleyebiliriz: İbn Hazm'a göre; şarkı-şarkıcı, müzik ve müzik aletleri ile ilgili hadislerin neredeyse hepsinin senedinde zayıf, meçhul ve ya metruk bir râvi vardır, ya da hadis tamamen uydurmadır. İbn Hazm'ın bu husustaki görüşü tam olarak şu şekildedir: *"Mûsikîyi yasaklayan hadislerin hepsi çürüktür, bu hususta sahih olan hiçbir şey yoktur."*⁴³⁷ Gazzâlî'nin bu konudaki görüşünü ise şu şekilde özetleyebiliriz: *"Şarkı bir sözdür ve güzeli güzel, çirkini çirkindir. Günah olan şarkılar da vardır; karanlıklarda söylenir her ne kadar ışıkları çok olsa da... Bu şarkılarda hayvani çılgınlardan ve haram arzuların fısıltılarından başka bir şey işitilmez. Bu şarkılar içerisinde edası selim, anlamı şerefli olanlar da vardır. Bunların bazıı duygusal bazıı dini, bazıı askeri olur. Bu şarkılar nağmeleriyle yüce hedeflere götürür, kişiler bu şarkılarla karşılıklı konuşur âdeti..."*⁴³⁸ Gazzâlî'nin bu sözlerinden şöyle bir netice anlaşılmaktadır: önemli olan araç değil amaçtır. Helal bir şey harama vesile olursa, onu kullanmak ta haram olur. Nitekim

⁴³⁵ Buhârî, Eşribe, 6.

⁴³⁶ Bayram Akdoğan, *Mûsikî İle İlgili Kırk Hadis ve Şerhi*, A.Ü. İlâhiyat Fakültesi, Ankara 2017, s. 100-101.

⁴³⁷ İbn Hazm, *Risâletun fî ğinâi'l-mülh e mubâhun huve em mahzûrun...*, s. 432.

⁴³⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 101.

İbn Hazm'ın “şayet bir kimse Allah yolundan saptırmak için bir Mushaf (Kur'an-ı Kerim) bile satın alsa o kişi günahkar olur” sözü, kanaatimizi doğrulamaktadır.

Gerçek şu ki: Yukarıda zikrettiğimiz rivâyetlerin hepsi, İbn Hazm'ın da belirttiği gibi ya zayıf ya da mevzûdur. Zira, senedi kopuk ve râvisi cerhedilmiş hadisin metnine itibar edilmez. Nitekim Hadis Usûlü kaidesi gereği, anlamı doğru olsa bile, sahih bir senedi olmayan herhangi bir sözü Hz. Peygambere nisbet etmek doğru değildir. Kaldı ki, yukarıdaki rivâyetler metin açısından da pek sağlıklı görünmemektedir. Ayrıca meçhul ve münker râviler tarafından nakledilen bu rivâyetleri zayıf kabul etme hususunda İbn Hazm'a katılmamak mümkün değildir. Nitekim şarkı-müzik konusunda rivâyet edilen hadislerin hepsinin zayıf olduğu hususunda İbnu'l-Arabî (ö. 637/1240), İbnu'n Nahvî (ö. 513/1119), Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) ve İbn Tâhir gibi âlimler de İbn Hazm'a muvafakat etmişlerdir.⁴³⁹

3.2.4. Yemek, Giyim ve Mesken Âdâbı (Âdetler ve İbadetler Arasında Din)

Gazzâlî, bu bölümü “Âdetler ve İbadetler Arasında Din” başlığı altında ele almaktadır. O, bölümün daha başında çok doğru bir tespitle bulunarak şöyle demektedir: “İnsanlara yüklenmiş bazı âdetler vardır ki insanlar onlara bağlı kalmayı dine bağlı kalmak gibi görürler. Âdetler insanların meydana getirdikleri, ibadetler ise Allah katındandır.”⁴⁴⁰

Gazzâlî'nin de ifade ettiği gibi yemek, giyim ve mesken âdâbı ile ilgili birçok hadis rivâyet edilmiştir. Bunların bir kısmı sahih, bir kısmı uydurma ve bir kısmı da Arapların âdetlerindendir. Bu hususta aktarılan hadislerden bazıları ise şunlardır:

1. Ebû Davûd Hz. Aişe kanalıyla Rasûlullah'ın şöyle dediğini rivâyet etmektedir: “Eti bıçakla kesmeyiniz. Çünkü bu Acem'in (yabancıların) işidir. Hiç kuşkusuz böyle yapmak daha afiyetli olur, (yemek) daha iyi hazmedilir.”⁴⁴¹ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Ebû Davûd bu hadisin sahih olmadığını ifade

⁴³⁹ Süleyman Uludağ, *İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ'*, Bursa 1992, s. 141-142.

⁴⁴⁰ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 122.

⁴⁴¹ Ebû Dâvûd, *Et'ime*, 21.

etmektedir. Ebû Davûd'un, rivâyetin sahih olmadığını belirtmekle birlikte eserine alması ise ayrıca ilginçtir. Muhtemelen Ebû Davûd, bu rivâyeti literal bir gayeyle yani sırf kayıt altına almak için eserine almıştır. Gazzâlî, Rasûlullah'ın et yerken bıçakla kesip yediğinin sahih hadis ve amelî sünnetle sabit olduğu için hadisi batıl görüp reddetmektedir. O'na göre, yemeği elle yiyip kaşık kullanmamak, yemekte yerde oturmak ve parmakları yalamak gibi uygulamaların sünnet olarak telâki edilmesi yanlıştır. Zira bu uygulamalar sünnet değil birer Arap geleneğidir.⁴⁴²

2. Sarığın faziletine dair Tirmizî ve Ebû Dâvûd, Rukane kanalıyla Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etmektedirler: *“Bizim ile müşrikler arasındaki fark, takkeler üzerine sarılan sarıklardır.”*⁴⁴³ Ebû Dâvûd'un Câbir (ö. 78/697) yoluyla rivâyet ettiğine göre; *“Rasûlullah fetih yılında Mekke'ye başında siyah bir sarıkla girmiştir.”*⁴⁴⁴ Gazzâlî'ye göre, bunlar hiçbir değeri olmayan rivâyetlerdir. Birinci rivâyeti ele aldığımızda; sarık İslamî bir şiar değildir. Hz. Peygamber'in giydiği sarığın aynısını Ebû Cehil ve Ebû Leheb te giyiyordu. Bundan da anlaşılıyor ki sarık İslamî bir şiar (sembol) değil tam aksine bir Arap âdetidir. İkinci rivâyete gelince; bundan sarığın nebevi bir sünnet oluşu ya da faziletine dair bir hüküm çıkarılamaz.

Gazzâlî bu noktada sosyolojik bir tespitte bulunarak konuya şu şekilde ışık tutmaktadır. Şöyle ki O'na göre; *“sıcak iklimlerde başın örtülmesi zaruridir, bol ve beyaz elbiseler de tercih edilir, soğuk iklimlerde ise bedeni sıcak tutmak için nisbeten daha dar ve koyu renkli elbiselerden giymek zorunludur.”*⁴⁴⁵ Bu yönüyle Gazzâlî, sarık ve benzeri giysileri tamamen iklimsel ve doğal koşullara bağlamaktadır.

3. Tirmizî Enes b. Mâlik kanalıyla Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etmektedir: *“Nafakanın hepsi Allah yolundadır. Bina hariç; zira bina da hayır yoktur.”*⁴⁴⁶ Tirmizî bu hadisi garip olarak nitelemektedir. Gazzâlî de bu ve buna benzer rivâyetlerin Kur'an'ın *“Allah size evlerinizi huzur yeri yaptı; hayvanların derisinden gerek yolculuk gününüzde gerekse ikamet gününüzde kolaylıkla*

⁴⁴² Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 125.

⁴⁴³ Tirmizî, Libas, 42; Ebû Dâvûd, Libas, 24.

⁴⁴⁴ Ebû Dâvûd, Libas, 24.

⁴⁴⁵ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 126.

⁴⁴⁶ Tirmizî, Kıyamet, 41.

taşıyabileceğiniz barınaklar yapmanızı; kezâ bir süreye kadar onların yünlerini, yumuşak tüylerini, kıllarını ev ve giyim eşyasıyla ticaret malı olarak değerlendirmenizi sağladı”⁴⁴⁷ ayetini dikkate alarak hadisin ilginç olduğunu ifade etmektedir.”

Netice olarak Gazzâlî, kaynaklarda neredeyse bina yapmayı günah sayacak hadislerin var olduğunu, bu hususta aslolanın yemek, ev yapmak ve nikah konularında iyi olan şeylerin mubah oluşudur diye ifade etmektedir.

3.2.5. Şeytan ve Cin Çarpması

Şeytan’ın insan üzerindeki etkisi ve cin çarpması ile ilgili kaynaklarda birkaç rivâyet bulunmaktadır. Bu tür rivâyetler özellikle halk arasında çok yaygındır. Gazzâlî, şeytan’ın insanı çarpmasının Kur’an ve Sünnetle sabit olduğu iddiasını eleştirmekte ve bu konuda rivâyetlerin yanlış anlaşıldığına ve fıkıh eksikliğine dikkatleri çekmektedir.

Şeytan’ın insanı çarpmasının Kur’an’dan gösterilen delili şu âyettir: “*Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar.*”⁴⁴⁸ Hayatını Kur’an ilimlerine adan Gazvâlî, bu konuda müfessirlere atıfta bulunarak söz konusu şeytan çarpmasının dünyada değil kıyamet günü gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Zira hiç kimse faiz yiyenlerin sokaklarda sara hastalığına tutulup ayaklar altında çiğnendiğini görmemiştir.⁴⁴⁹

Şeytan’ın insan üzerindeki etkisi ve cin çarpması ile ilgili rivâyetlerden birkaçı şunlardır:

1. Tirmizî, müminlerin annesi Hz. Safiyye (ö. 50/670 [?]) kanalıyla Rasûlullah (a.s)’ın şöyle dediğini naklatmaktadır: “*Şeytan insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır.*”⁴⁵⁰ Gazzâlî, şeytanın fiziki anlamda insanın damarında dolaşmadığını, hadisin sebep-i vürûdu’nun meseleyi açıklığa kavuşturduğunu ifade etmektedir.

⁴⁴⁷ Kur’ân-ı Kerîm, Nahl, 16/80.

⁴⁴⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Bakara, 2/275.

⁴⁴⁹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 138-139.

⁴⁵⁰ Müslim, Selam, 23, 24.

Hız. Safiyye, hadisın vürûduna sebep olan olayı şöyle anlatmaktadır: Rasûl-i Ekrem mescitte i'tikâfa çekilmiş, kendini ibadete vermişti. Gece vakti kendisini ziyarete geldim. Bir müddet sohbet ettikten sonra evime dönmek üzere ayağa kalktığımda, Allah Rasûlü de beni uğurlamak için ayağa kalktı ve benimle yürüdü. (Safiyye'nin evi Üsâme b. Zeyd'in evinin oradaydı). Bu esnada Ensar'dan iki kişi yanımdan geçti. Rasûlullah'a selam vererek adımlarını hızlandırdılar. Allah Rasûlü, o iki adama "ağır olun" diye seslendi. "Bu yanımda bulunan (kadın yabancı değil, eşim) Safiyye binti Huyey'dir." Onlar "Sübhanallah" Ya Rasûlallah dediler. (Hâşâ biz senin hakkında başka türlü nasıl düşünebiliriz). Allah Rasûlü, "*Muhakkak ki şeytan, insanın vücudunda kanın dolaştığı gibi dolaşır. Ben, şeytanın sizin kalplerinize kötü bir şüphe atmasından endişe ettim*"⁴⁵¹ dedi. Gazzâlî'nin de belirttiği gibi hadiste şeytanın insanın bedenine girmesine ilişkin herhangi bir husus yer almamaktadır.

Gazzâlî "et-Tâc" isimli hadis eserinin müellifi olan Şeyh Mansûr Ali Nasîf'in cinlerin insanın bedenine girip onlara musallat olduğunun müşahade edildiği iddiası ile Şeyh Abdülaziz b. Bâz'ın bir bedevîden Budist bir şeytanı çıkarttığı söylentisinin ilmî olmaktan çok uzak olduğunu ifade etmiştir. Gazzâlî'ye göre, cin çarpmasından sanılan hastalıkların (sara gibi) pek çoğu sinir bozukluklarından ve psikolojik hastalıklardan kaynaklanmaktadır.⁴⁵²

2. Buhârî ve Müslim'in Ebû Hureyre (r.a) kanalıyla rivâyet ettikleri hadiste Hız. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "*Şeytan doğan her çocuğa dokunur. O da bağırarak ağlar. Yalnız İsâ ve annesine (Meryem) dokunmamıştır.*"⁴⁵³ Ebû Hureyre bu hadisi rivâyet ederken söz konusu âyeti buna delil getirmiş ve isterseniz bu âyeti de okuyun: "*Ben onu da soyunu da kovulmuş şeytandan korumanı diliyorum*"⁴⁵⁴ demiştir. Sahih hadisleri bir araya getiren Buhârî ve Müslim'in her ikisinde de muttefakün aleyh olarak yer alan hadis bu yönüyle sahihtir. Bununla birlikte, hadiste geçen "şeytanın dokunmasının" mahiyeti hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.

⁴⁵¹ Müslim, Selam, 23.

⁴⁵² Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 140-148.

⁴⁵³ Buhârî, Tefsîr, 2; Ahâdisu'l-Enbiyâ, 44; Müslim, Fedâil, 146.

⁴⁵⁴ **Kur'ân-ı Kerîm**, Al-i İmran, 3/36.

M. Reşîd Rızâ'dan (1865-1935) üstadım diye söz eden ve ondan etkilendiği bilinen Gazzâlî, şeytan ve cin çarpması hususunda da ondan çokça alıntı yapmaktadır. Gazzâlî, Reşîd Rızâ'dan iktibasla Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) “şeytanın dokunmasının” vesvese (şeytanın dürtmesi) olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî'nin üstad ve imam diye nitelediği Muhammed Abduh'a (1849-1905) göre, şayet hadis sahih ise hadisteki “dokunma” temsil kabilindendir, hakikat kabilinden değildir.⁴⁵⁵ Kanaatimize göre bu konudaki en isabetli görüş Muhammed Abduh'a aittir.

Gazzâlî'nin “*Şeytan doğan her çocuğa dokunur. O da bağırarak ağlar*” hadisiyle ilgili, “*şeytanın dünyadaki tasarruflarına izin verildiğinden dolaydır ki bebekler doğarlarken ağlarlar*”⁴⁵⁶ sözüne gelince; neredeyse her konuda naklî delillerin yanında aklî ve bilimsel verilere de müracaat eden Gazzâlî, bu konuda bilimsellikten uzak bir izah yapmıştır. Zira, modern tıp ve bilime göre yeni doğan bebeklerin ağlamasının başlıca nedenleri “Anneden ayrılması ve oksijensiz kalışıdır.” Şöyleki: cenin (doğmamış bebek) anne rahminde yaklaşık dokuz ay hiçbir zahmet çekmeden hem çok rahat nefes alıp verir hem de gıda alıp beslenmektedir. Bunun yanında annenin kalp atışı bebeğe ninni gibi gelmektedir. Bebek doğup göbek bağı kesildiğinde hem bir anlık oksijensiz kalmakta hem de anneye olan bağı kopmaktadır. Aynı zamanda ninni gibi gelen annenin kalp atışı melodisini de kaybetmektedir. İşte bütün bunlar yeni doğan bebeğin, tek iletişim kaynağı olan ağlamasına neden olmaktadır.⁴⁵⁷

3. Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den (ö. 42/662-63) nakledilen rivâyete göre Rasûlullah şöyle buyurmuştur: “*Ümmetimin fenâsı/yok olması, ta'n ve tâûn iledir buyurunca, ashab tarafından: 'Ta'n'ın ne demek olduğunu biliyoruz, peki tâûn (vebâ) nedir?' diye sorulur. Bunun üzerine Rasûlullah şöyle cevap verdi: 'Cin(ler)den olan düşmanlarınızın dürtmesidir ki, bütün şehidlerde bulunur.*”⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 141.

⁴⁵⁶ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 141.

⁴⁵⁷ Diler Aydın, “Annelerin Sarsılmış Bebek Sendromu ve Aşırı Ağlama Hakkında Bilgi ve Tutumları”, **Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi**, Balıkesir 2018, s. 172-178; Ayhan Taştekin, “Bebekler Neden Ağlar?” **Klinik Tıp Pediatri Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 4, (Temmuz-Ağustos 2018), İstanbul 2018, s. 25-29.

⁴⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 4, s. 395.

İslam âlimleri, hadiste tâûnun (vebâ) sebebinin “cinlerin dürtmesi” olduğu ifade edilmesinin, tıp ilminin bugünkü kadar ilerlemediği o dönemde gözle görünmeyen şeylere “cin” tabirinin kullanılması sebebiyle olduğunu ifade etmektedirler. Hâlbuki günümüzde mikrobiyoloji ilmînin tespitlerine göre bazı mikropların (virüs) çok ciddi sinir ve kas hastalıklarına neden olduğu, vebâ ve salgın gibi hastalıklara sebebiyet verdiği, hatta toplu ölümlere neden olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamber (a.s), insanların anlayabileceği bir dille onlara açıklamada bulunurdu. O zamanda Hz. Peygamber, şayet ‘mikrop’ kelimesini veya bu manaya gelen bir kelime kullanmış olsaydı, ilmî seviyeleri buna müsait olmayan o zamanın insanların bunu anlaması imkansız olurdu. Bundan dolayı, hadisın ifadesini teşbîhî bir anlatım olarak yorumlamanın en isabetli yorum olduğu kanaatindeyiz.⁴⁵⁹

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Reşîd Rızâ’dan etkilendiği bilinen Gazzâlî, yukarıdaki hadisın yorumunda Reşîd Rızâ’dan alıntı yaparak şöyle demektedir: “*Bu asırda mikroskop vasıtasıyla tesbit edilip, mikrop olarak isimlendirilen canlı ve görünmez varlıkların, cinlerin bir çeşidi oldukları doğrudur. Bu mikropların birçok hastalığın sebebi oldukları tespit edilmiştir. Biz de vebâ’nın (tâûn), cin çarpmasından ileri geldiğine ilişkin hadisın tevîlinde mikropların cin çeşidinden olduğunu söylemiştik.*⁴⁶⁰ Görüldüğü üzere Muhammed Gazzâlî de aynı Reşîd Rızâ gibi mikropların cinlerin bir çeşidi olduğunu söylemektedir.⁴⁶¹ Reşîd Rızâ ve Muhammed Gazzâlî, bu görüşlerine kelâmcıların “Cinlerin; görünmeyen, canlı ve gizli varlıklar (cisimler) olduğu”nu söylediklerini delil getirmektedirler. Ne var ki, M. Reşîd Rızâ ve Muhammed Gazzâlî’nin hem cinlerin görünmeyen varlıklar olduğunu ifade etmeleri hem de mikropların cinlerin bir çeşidi olduğunu söylemeleri bir tanakuz örneğidir. Zira yukarıda temas ettiğimiz görüşlerinde Reşîd Rızâ ve Gazzâlî; mikropların mikroskop vasıtasıyla tesbit edilip görülebildiğini ifade etmektedirler. Bir âlet vasıtasıyla dahi olsa görülebilen mikropların, nasıl olur da gözle görülmeyen cinlerin bir çeşidi olduğu iddia edilir. Burada bir tutarsızlık söz konusudur.

⁴⁵⁹ Adem Dölek, “Mikroplar Cinlerin Bir Nev’i mi?: Bir Hadisle İlgili İki Yorumun Eleştirisi”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan İlahiyat Meslek Yüksek Okulu**, Erzincan 2005, s. 107-118.

⁴⁶⁰ M. Reşîd Rızâ, **Tefsîru’l-Menâr**, c. 3, s. 96-97.

⁴⁶¹ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevî Sünnet**, s. 140-145.

Mikropların (virüs) cinlerin bir çeşidi olduğu görüşü çağdaş bir tartışma olmasına rağmen, erken dönem Kelâm âlimlerinden olan Fahreddîn er-Râzî'den (ö. 606/1210) çağdaş âlimlerden olan Süleyman Ateş'e kadar âlimlerin ekseriyeti bu görüşü reddetmişlerdir. Kaldı ki, mikropların cinlerin bir çeşidi olduğu görüşü, aşağıda sayacağımız yönlerden mümkün değildir.

Şöyleki: mikroplar, şuurlu varlıklar değildir. Mikropları cinler gibi şuurlu varlıklar olarak kabul edersek o zaman îmânla mükellef olduklarını da kabul etmek gerekir. Zira Hz. Peygamber, şuurlu varlıklar olan insanlara ve cinlere peygamber (Rasûlü's-sekaleyn) olarak gönderilmiştir.⁴⁶² Cinler, Kur'ân-ı Kerîm'e muhatap varlıklardır. Bilindiği gibi mikroplar mükellef olmadıkları için Kur'ân'la da muhatap değildirler. Mikropların, âletler (mikroskoplar) vasıtasıyla gözle görülebilen ve incelenebilen, duyularla hissedilebilen maddî varlıklar olduğu günümüzde açıkça anlaşılmıştır. Mikroplar, fizikî âlemin birer unsurudur. Cinler ise manevî varlıklardır, onların somut bir vücutları yoktur. Cinler, şuurlu varlıklar olmaları sebebiyle insanlar gibi îmân ve ibâdetle mükelleftirler. İnsanlar gibi onların da yaratılış gayelerinin Allah'a îmân ve ibâdet etmek olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça bildirilmiştir.⁴⁶³ Bu ve benzeri bilgilere dayanarak, mikropların cinlerin bir nevi olduğunu iddia etmek ilmî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.⁴⁶⁴

Açıklamalarımızdan da anlaşılacağı üzere, Reşîd Rızâ'nın etkisinde kalan Gazzâlî'nin söz konusu hadis ile ilgili yorumuna katılmamakla birlikte, şeytan'ın insan üzerindeki etkisi ve cin çarpması ile ilgili hadislerde isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

3.2.6. Bağlamından Koparılmış Rivâyetler (Kıtâl ve Zühhd Örnekleri)

Hadislerin anlaşılması için hadislerin bağlamına (sebeb-i vürûd) büyük önem veren Gazzâlî, özellikle zühhd ile ilgili rivâyet edilen hadislerin bağlamından koparıldığını ifade etmektedir. O'na göre, Kur'an'ı Kerîm'i dikkate almamak ve hadislerin sebeb-i vürudûnu göz ardı etmek hadislerin anlaşılmasını engellemektedir. Savaş (Kıtâl) hukuku ve zühhd konusunda, sebeb-i vürûdu dikkate alınmadığından

⁴⁶² Kur'ân-ı Kerîm, Cin, 72/1-19.

⁴⁶³ Kur'ân-ı Kerîm, Zariyat, 51/56.

⁴⁶⁴ Dölek, "Mikroplar Cinlerin Bir Nev'i mi?: Bir Hadisle İlgili İki Yorumun Eleştirisi", s. 107-118.

dolayı yanlış anlaşılan ve Kur'an ile çeliştiği gerekçesiyle Gazzâlî'nin reddettiği rivâyetlerden bazıları şunlardır:

1. Buhârî ve Müslim'in Abdullah b. Avn'dan (ö. 151/768) naklettiklerine göre, Abdullah b. Avn kendisinden hadis rivâyet ettiği hocası Nâfi'e (Mevlâ İbn Ömer) bir mektup yazarak savaştan önce davetin (kafirlerle savaşmadan önce onları İslam'a davet etmenin) durumunu sormuş, buna karşılık Nâfi' de ona şöyle bir cevap göndermiştir: *"Bu, İslam'ın ilk dönemlerinde idi. Rasûlullah hiçbir şeyden haberi olmayan Benî Mustalık'a ansızın baskın yapmıştı."*⁴⁶⁵

Hadisin değerlendirmesine geçmeden önce Nâfi'in Medîne'deki büyük tâbiînlerden olduğunu, başta İbn Ömer olmak üzere Hz. Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî ve Ebû Hüreyre gibi sahâbîlerden hadis rivâyetinde bulunduğunu, kendisinden de Mâlik b. Enes ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi âlimlerin hadis rivâyet ettiğini, hatta Buhârî'ye göre en sahih senedin Mâlik-Nâfi'-İbn Ömer şeklinde olduğunu söylemekte yarar vardır.

Gazzâlî'ye göre Nâfi', "İslam'a davet ilk dönemlerde vardı, daha sonra kaldırıldı" şeklinde hüküm vermekle hataya düşmüştür. Çünkü İslam'a davet, Kur'an'ın *"Eğer yüz çevirirlerse de ki: (bana emrolunanı) hepinize açıkladım. Tehdit olduğunuz şeyin yakın mı, uzak mı olduğunu bilemem"*⁴⁶⁶ âyeti gereğince belirli bir zamana has bir durum değildir. Nâfi'in sözü bu bakımdan Kur'an âyetiyle ters düşmektedir. Kaldı ki, söz konusu Benî Mustalık savaşından önce Hz. Peygamber, elçisi Hz. Ömer vasıtasıyla İslam'a davette bulunmuş fakat Benî Mustalık kabilesinden olumlu karşılık bulmamıştır.⁴⁶⁷ Benî Mustalık kabilesinin savaştan önce Hz. Peygamber tarafından İslam'a davet edildiğini, Vâkidî (ö. 207/823), Belâzürî (ö. 279/892-93), Beyhakî (ö. 458/1066), Zehebî (ö. 748/1348) ve Makrîzî (ö. 845/1442) gibi birçok tarihçi ve siyer âlimi teyit etmektedir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Buhârî, Itk, 13; Müslim, Cihad, 1.

⁴⁶⁶ **Kur'an-ı Kerim**, Enbiya, 21/109.

⁴⁶⁷ Recep Erkocaaslan, "Benî Mustalık Gazvesi Esnasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı", **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Diyanet İlmî Dergi, (Ocak-Şubat-Mart), Rize 2015, s. 129-160; Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebvi Sünnet**, s. 152.

⁴⁶⁸ Erkocaaslan, "Benî Mustalık Gazvesi Esnasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı", s. 129-160.

Gazzâlî Nafi'in, İslam'a davetin ilk dönemlerde var olduğunu daha sonra ise kaldırıldı sözünü şu şekilde eleştirmektedir: Eğer durum böyleyse bu hükmü kim kaldırdı?. Bilindiği üzere ne Kur'an'da ne de Sünnet'te İslam'a davet hükmünü nesheden bir nas yoktur. Nafi'in "İslam'a davet daha sonra kaldırıldı" sözü hem Kur'an âyetiyle hem de tarihi gerçeğe açık bir şekilde çelişmektedir.

2. Kütüb-i Sitte'den Sünen müellifi İbn Mâce'nin (ö. 273/887) Enes b. Mâlik (r.a) kanalıyla rivâyet ettiğine göre, kendisi şöyle anlatıyor: "Selmân (Fârisî) hastalanmıştı. Sa'd b. Ebî Vakkas da ziyaretine gitti. Yanına varınca Selmân'ı ağlıyor buldu. Sa'd: "Ey kardeşim, seni ağlatan nedir? Sen Rasûlullah aleyhissalâtu vesselâm'a arkadaşlık etmedin mi? Şöyle değil mi, böyle değil mi (diye ağlamasını abes kılan bir kısım faziletlerini hatırlattı). Selmân (r.a) şu cevabı verdi: "Ben şu iki şeyden biri için ağlamıyorum: "Ben ne dünyaya bir düşkünlükten dolayı ne de ahiretten hoşlanmamaktan dolayı ağlıyorum. Beni ağlatan Rasûlullah aleyhissalâtu vesselâm'ın bir ahdidir. O, bana bir husus ahdetmişti, şimdi kendimi o ahdi tecavüz etmiş görüyorum." Sa'd: "Rasûlullah sana ne ahdetmişti?" diye sordu. Selmân: "Aleyhissalâtu vesselâm bana: *"Birinize dünyalık olarak binek üzerindeki bir yolcunun azığı kadar yeterli"* diye ahdetmişti. Ben kendimi bu haddi aşmış görüyorum. Sana gelince, ey Sa'd! Hüküm verdiğin zaman hükmünden, (hak) taksim ettiğin zaman taksiminden, bir şeye yöneldiğin zaman niyetinden Allah'tan kork." Râvilerden Sâbit der ki: "Selmân vefat ettiğinde geriye nafaka olarak sadece yirmi küsur dirhemlik bir mal bıraktığı haberi bana geldi."⁴⁶⁹ Gazzâlî, bu rivâyetin Selmân'ın özel bir ruh halini ifade ettiğini, genel şer'î bir hüküm, yani fakirliği övmeye dair bir delil teşkil etmediğini açıklamaktadır. Kaldı ki, bu rivâyet Yüce Allah'ın yeryüzündeki güzel nimetleri insanoğlu için yarattığına dair Kur'an'ın ilgili ayetleriyle⁴⁷⁰ uyum içerisinde değildir.

Gazzâlî, zühd ve fakirliği öven hadisler konusunda özellikle "et-Terğîb ve't-Terhîb" isimli hadis eserinin müellifi ve büyük hadis hâfızı el-Münzirî'yi (ö. 656/1258) eleştirmektedir. O'na göre, el-Münzirî ümmete nasihat eden iyi niyetli bir âlim olmasına rağmen bu konuda hataya düşmüştür. Gazzâlî'ye göre, zühd ve

⁴⁶⁹ İbn Mâce, Zühd, 5.

⁴⁷⁰ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara, 2/29, A'raf, 7/31, A'raf 7/32, v.dğr.

fakirliği öven hadislerin araştırılıp incelenmesi durumunda, bu hadislerin sened ve metin yönünden kendilerinden daha sahih hadislerle tenaküz içerisinde olduğu açıkça görülecektir. Zira bu türden hadisler esas olarak Kur'an'ın ruhu ve mantığına ters düşmektedir.⁴⁷¹

Gazzâlî, fakirliğin övülmesi noktasında dikkatleri Hz. Peygamber'in ashâbına çekmektedir. Bilindiği üzere Sahâbe-i kirâm'dan on kişi, daha hayattayken cennetle müjdelenmiştir. İlginç olan şudur ki; bu on kişiden neredeyse hiçbiri fakir değildir. Problem çok mala sahip olmakta değil, bu malın nerede ve nasıl kullanılacağı hususundadır. Gazzâlî'ye göre, bir müslümanın fakirliğin cennete götüren bir yol olduğunu zannederek yoksul bir şekilde yaşaması delilikten başka bir şey değildir.⁴⁷²

3.2.7. Deccâl ve Fitneler

Hadis kaynaklarında Deccâl ve fitnelere dair birçok rivâyet bulunmaktadır. Fiten başlığı altında hadisler, ilk defa Abdürrezzâk b. Hemâm'ın (ö. 210/825) el-Musannef adlı eserinde bir araya getirilmiş, İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ise, el-Musannef adlı eserinde fiten bablarını Kitâbu'l-fiten başlığı altında ilk defa müstakil bir bölüm halinde ele almıştır. Kütüb-i Sitte müellifleri içinde Nesâî (ö. 303/915) hariç diğer beş muhaddis geleneği devam ettirerek fitnelere dair hadisleri "Kitabü'l-fiten" başlığı altında toplamışlardır. İmam Nesâî ise fitnelere dair hadislerle değinmemiştir.⁴⁷³ Aynı şekilde kaynaklarda kıyamet alâmetlerinden kabul edilen Deccâl hakkında bir sürü rivâyet bulunmaktadır. Hatta söz konusu rivâyetlerde Deccâl'in şekil ve şemaline kadar ayrıntılı bilgiler dahi verilmektedir.

Kaynaklarda yer alan ve Gazzâlî'nin eleştirdiği Deccâl ve fitnelere dair hadislerden birkaçı şunlardır:

1.Fatıma bint Kays'ın (ö. 54/674 [?]) Temîm ed-Dârî'den (ö. 40/661) naklederek verdiği habere göre, Temîm ed-Dârî Rum ya da Yemen denizinde Deccâl'i gördüğünü ifade etmiştir. Hadisin tam metni şu şekildedir: "*Rasûlullah (a.s) buyurdular ki; "Temîm ed-Dârî Hristiyan bir kimse idi. Gelip biat etti ve Müslüman*

⁴⁷¹ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 164-165.

⁴⁷² Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 165-167.

⁴⁷³ Ayhan Tekineş, "Muhaddislere Göre Fitnelerden Kurtuluş Çareleri: Kitâbü'l-Fiten'ler Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sakarya 2005, s. 101-130.

oldu. O, benim Mesih Deccâl'den anlattığıma uygun olan bir rivayette bulundu. Bana anlattığına göre. Temîm, bir gemiye binip denize açılmıştır. Yanında Lahm ve Cüzam kabilelerinden otuz kişi vardı. (Hava şartları iyi olmadığı için) onlarla denizin dalgaları bir ay kadar oynadı. Sonunda güneşin battığı esnada denizde bir adaya yanaştılar. Geminin kayıklarına binerek adaya çıktılar. Derken karşılarına çok tüylü kılıklı bir hayvan çıktı. Bunlar, tüylerinin çokluğundan hayvanın baş tarafı neresi, arka tarafı neresi anlayamadılar. (Şaşkın şaşkın): “Sen necisin, neyin nesisin?” dediler. O cevap verdi: “Ben cessaseyim!” “Cessase nedir?” denildi. “Ey cemaat! Şu manastıra kadar gelin! İçinde bir adam var, o sizin haberinize müştaktır!” dedi. O, böylece bir adamdan söz edince, biz onun bir şeytan olmasından korktuk. Hemen koşarak manastıra girdik. İçeride bir adam vardı; hilkatçe gördüklerimizin en irisiydi ve elleri boynuna, dizlerinden topuklarına demirle sıkı şekilde bağlanmıştı. “Vah sana! Kimsin sen?” “Benim haberimi alabilmişsiniz. Şimdi siz kimsiniz, bana söyleyin!” dedi. Arkadaşlarım: “Biz bir grup Arabız. Bir gemideydik, denizin coşkun bir anına rastladık. Dalgalar bizi bir ay oynatıp oyaladı. Sonra şu adaya yaklaştık, sandallara binip adaya çıktık. Tüylü ve çok kılıklı bir hayvanla karşılaştık. Tüyünün çokluğundan başı ne taraf, arkası ne taraf anlayamadık. “Vah sana, nesin sen?” dedik. “Ben Cessaseyim!” dedi. Biz: “Cessase de ne?” dedik. “Manastırdaki şu adama gelin, o sizin haberinize pek müştaktır!” dedi. Biz de koşarak sana geldik. Biz onun bir şeytan olmadığından emin olmadığımız için korktuk” dedik. Adam: “Bana Beysan hurmalığından haber verin!” dedi. Biz: “Onun neyinden haber soruyorsun ?” dedik. “Ben onun ağacından soruyorum, meyve veriyor mu?” dedi. “Evet!” dedik. “Öyleyse meyve vermeme zamanı yakındır!” dedi. “Bana Taberiya gölünden haber verin!” dedi. “Onun nesinden haber istiyorsun?” dedik. “Onun suyunun çekilmesi yakındır!” dedi. “Bana Zuğer gözesinden haber verin!” dedi. “Sen onun neyinden haber istiyorsun?” dedik. “Gözede su var mıdır? Orada su var mıdır?” dedi. “Evet, onun çok suyu vardır! Sahipleri onun suyu ile ziraat yapıyorlar!” dedik. “Ümmilerin peygamberlerinden bana haber verin. O ne yaptı?” dedi. “O Mekke'den çıkıp Yesrib'e (Medine'ye) yerleşti” dedik. “Araplar O'nunla mukatele etti mi?” dedi. Biz: “Evet!” dedik. “Onlara karşı ne yaptı?” dedi. Biz de, (onu ezmek için) peşine düşen Araplara galebe çaldığını, Arapların kendisine itaat ettiklerini haber verdik. (O da bize): “Bu,

onların itaat etmeleri, kendileri için daha hayırlıdır. Ben şimdi size kendimi tanıtayım: Ben Mesih Deccâl'im. Çıkış için bana izin verilme zamanı yakındır. O zaman çıkıp yeryüzünde dolaşacağım. Kırk gün içinde uğramadığım karye (köy) kalmayacak. Mekke ile Taybe (Medine) hariç. Bu iki şehir bana haramdır. Onlardan birine her ne vakit girmek istersem, elinde yalın kılıç bir melek beni karşılar, benim oraya girmeme mani olur. Onların her bir geçidinde bir melek vardır, onları korur!" dedi. Sonra Rasûlullah (a.s) çubuğuyla minbere dürterek: "Bu Taybe'dir! Bu Taybe'dir! Bu Taybe'dir! Ben bunu size anlattım değil mi?" buyurdular. Halk da: "Evet!" diye karşılık verdi. Bunun üzerine (a.s): "Temîm ed-Dârî'nin rivayetinin benim size ondan (Mesîh Deccâl'den) Mekke ve Medine'den anlattığıma muvafık düşmesi hoşuma gitti. Bilesiniz o Şam denizinde veya Yemen denizindedir. Hayır doğu tarafındadır. Evet o doğu tarafında zuhur edecektir. O doğu tarafından zuhur edecektir" buyurdu ve eliyle doğu tarafına işaret etti. "474

Bu rivâyetle ilgili Gazzâlî'nin görüşünü daha önce "Hadis'in bilim ve akıl ile çelişmesi" kısmında zikrettiğimiz için burada üzerinde fazla durmayacağız. Özetle Gazzâlî, insanların yeryüzündeki bütün deniz ve adaları keşfetmiş olmalarına rağmen hadisteki söz konusu ada ve Deccâl'i göremediklerinden dolayı rivâyeti reddetmektedir.

2. Buhârî'nin İbn Ömer kanalıyla naklettiğine göre; "Rasûlullah (a.s) Veda haccı sırasında (bir ara): "Halk susup dinlesin!" buyurdular. Sonra Allah'a hamd ve senada bulunup, arkadan Mesîh ve Deccâl'den uzun uzun söz ettiler ve buyurdular ki: "Allah'ın gönderdiği her peygamber, ümmetini onunla inzar (uyarı) etti. Nuh aleyhisselam ümmetini onunla inzar etti, ondan sonra gelen peygamberler de. O, sizin aranızda çıkacak. Onun hali sizden gizli kalmayacak. Rabbinizin tek gözlü olmadığı size kapalı değildir. O ise sağ gözü kör birisidir. Onun gözü sanki (salkımdan) dışa fırlamış bir üzüm danesi gibidir. İki gözünün arasında (kef-fe-re) yani kâfir yazılmış olacaktır. Bunu her müslüman okuyacaktır. "475

⁴⁷⁴ Müslim, Fiten, 119; Ebû Dâvûd, Melâhim, 16; Tirmizî, Fiten, 66; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 6, s. 373-374, 413, 417-418.

⁴⁷⁵ Buhârî, Fiten, 26; Müslim, Fiten 100, 101, 1012, 103.

Gazzâlî, Deccâl ile ilgili hadislerin bir kısmının âhâd olduğunu, bir kısmının ise sahih hadis kaynaklarında yer aldığına dikkat çekmektedir. Ne var ki, daha önce de değindiğimiz gibi Gazzâlî, Kur'an ayetlerine, ameli sünnete, tarihi gerçeklere ve akıl ilkelerine ters düşmesi durumunda âhâd hadisın reddedilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, Deccâl ile ilgili rivâyetlerin şöhet derecesinde olması, Buhârî ve Müslim gibi sahih hadis kaynaklarında yer alması ve çoğunun mecaz ve müteşâbih anlam ifade etmesi nedeniyle bu rivâyetlerin ekseriyeti İslam âlimleri tarafından sahih kabul edilmiştir.

3. Buhârî, Ebû Saîd el-Hudrî (r.a)'nin şöyle dediğini aktarıyor: *“Rasûlullah'ı şöyle derken işittim: ‘Baldırların açılacağı, kendilerinin secdeye davet edileceği gün...’⁴⁷⁶ mealindeki ayetle ilgili olarak’ şöyle diyordu: “Rabbimiz baldırını açar, her mümin erkek ve her mümin kadın O’na secde eder. Dünyada iken kendisine riya ve gösteriş olarak secde edenler geri kalırlar. Onlar da secde etmeye kalkarlar, ancak sırtları bükülmeyen yekpare bir tabakaya dönüşür (ve secde edemezler).”⁴⁷⁷ “Allah ahirette Peygamberlere kimliğini kanıtlamak için bacağını açıp baldırını gösterir.”⁴⁷⁸ Râvi Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94)'nin, çok hadis rivâyet eden (muksirûn) sahâbîlerden biri olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.*

Gazzâlî, bu hadisın yorumunda şu bilgilere yer vermektedir: “Baldırların açılacağı gün” ifadesi Arap dilinde köklü ve yaygın bir kullanıma sahiptir. Hatta İbn Abbas (ö. 68/687-88) bu konuda şöyle der: Bir insan korku ve şiddete tehammülü gerektiren bir durumla karşılaştığı zaman Araplar ona “şemmir an sâgike” (Paçalarını sıva) derler. Devamında Gazzâlî, “Baldırların açılması” ifadesi ile ilgili sahâbe, tâbiîn, selef âlimleri ve Arap şairlerden birkaç delil getirmektedir.⁴⁷⁹

Yukarıdaki söz konusu âyetin mânâsı, Kur'an tefsirindeki otoritesi bilinen ve “Tercümânü'l-Kur'ân” olarak anılan İbn Abbas'a (r.a) sorulduğunda şöyle karşılık verir: Size Kur'an'ın herhangi bir yeri kapalı gelirse şiire müracaat edin; zira şiir Arapların divanıdır. Arap şairlerden biri şöyle der: “Kavmin bize boyun vurma

⁴⁷⁶ Kur'an-ı Kerim, Kalem, 68/42.

⁴⁷⁷ Buhârî, Tefsir Kalem, 2.

⁴⁷⁸ Müslim, İman, 302; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, c. 3, s. 1.

⁴⁷⁹ Gazzâlî, Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet, s. 180-181.

yolunu açtı. Bizimle savaş bacaklar üzerinde olur (Bize ancak baldırı kuvvetli olanlar dayanır). ”⁴⁸⁰

İlk müfessirlerden kabul edilen ve Arap dili-edebiyatı konusunda bir dâhi olan⁴⁸¹ ve Ebû Ubeyde et-Teymî olarak tanınan Ma‘mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824 [?]) şöyle der: “Şayet (Rebi’ kabilesi) seninle savaşmak için paçaları sıvamışsa, sadece kendisini harcamış olur.” Câhiliye devri şairlerinden olan Cerîr b. Abdilmesîh el-Mütelemmis (ö. 569 veya 580) şöyle der: “Dikkat et de Âl-i Mâzin’den biraz olsun gaflet etme! Fakat ne zaman da savaşmak gerekirse, hemen paçaları sıva.”⁴⁸²

İşte Gazzâlî’nin de belirttiği gibi, ister söz konusu âyetle ilgili olsun ister âyetle ilgili olmasın “sag” (baldırların açılması) tabiri, hep “insanların paçalarını sıvaması” olarak yorumlanmıştır. Nitekim başta sahâbî İbn Abbas olmak üzere, aralarında el-Ferrâ’ (ö. 207/822),⁴⁸³ el-İsmâîlî (ö. 371/982) İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923),⁴⁸⁴ Zemahşerî (ö. 538/1144),⁴⁸⁵ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210),⁴⁸⁶ İbn Cevzî (ö. 597/1201),⁴⁸⁷ Kurtûbî (ö. 671/1273),⁴⁸⁸ Nevevî (ö. 676/1277)⁴⁸⁹ ve Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)⁴⁹⁰ gibi müfessir ve hadis âlimleri “sag” (baldırların açılması) tabirini korku ve şiddetten dolayı “insanların paçalarını sıvaması” olarak te’vil etmişlerdir. Ne var ki, bazı kişiler Kalem sûresi 42. âyetin yorumunda “sag” kelimesini Allah’a nisbet etmiş ve neticede âyeti “Allah’ın baldırı” olarak tefsir etmişlerdir. Başta sahâbî Ebû Saîd el-Hudrî olmak üzere, aralarında İbn Mende (ö.

⁴⁸⁰ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 181.

⁴⁸¹ Süleyman Tülüçü, “Ma‘mer b. el-Müsennâ”, **DİA**, TDV Yayınları, Ankara 2003, c. 27, s. 551-552.

⁴⁸² Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 180-181.

⁴⁸³ el-Ferrâ’, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, **Me‘âni’l-Kur’ân**, Alemü’l-kütüb, 1980.

⁴⁸⁴ et-Taberî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî, **Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-kur’ân**, Dârü’l-mârif, Kahire 1955-1969, 1980.

⁴⁸⁵ ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, **el-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl**, Dârü’l-fikir, Kahire 1977.

⁴⁸⁶ Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, **Mefâtîhu’l-ğayb (et-Tefsîrû’l-kebîr)**, Mektebetü’l-maarif, Kahire, 1862.

⁴⁸⁷ İbn Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Nüzhetü’l-a’yûni’n-nevâzir fî ‘ilmi’l-vücûh ve’n-nezâ’ir**, Beyrut 1984.

⁴⁸⁸ Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, **el-Câmi‘ li-ahkâmî’l-Kur’ân**, Kahire 1992.

⁴⁸⁹ en-Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc**, 1991.

⁴⁹⁰ Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed, **el-Kâmûsü’l-muhît**, 1986.

395/1005), İbn Kayyım (ö. 751/1350),⁴⁹¹ Suyûtî (ö. 911/1505),⁴⁹² Şevkânî (ö. 1250/1834)⁴⁹³ ve Nâsırüddin el-Elbânî (1914-1999)⁴⁹⁴ gibi müfessir ve hadis âlimleri “sag” kelimesini “Allah’ın baldırı” olarak tefsir etmişlerdir.

“Sag” kelimesini “Allah’ın baldırı” olarak savunanlardan biri son devir hadis âlimlerinden olan Nâsırüddin el-Elbânî’dir (1914-1999). Elbânî, Ebû Saîd el-Hudrî’nin hadisini tahriç edip sahih ve meşhur olduğunu beyan ettikten sonra şöyle bir habere yer vermektedir: *“Ahirette müşriklerin azaba çarptırılmalarından sonra, müslümanlar tek başlarına kalacaklar. Sonunda sadece iyi olsun kötü olsun Allah’a ibadet eden kimseler kalır. Âlemlerin Rabbi, onlara onların görebilecekleri herhangi bir sûrette gelir ve şöyle der: “Neyi bekliyorsunuz, her ümmet dünyada taptığının peşine takılıdır?” Onlar: “Ey Rabbimiz! Biz insanlara ihtiyaç duyuyorken, dünyada onlardan ayrıldık (onların gittiği yoldan gitmedik) ve onlarla dostluk kurmadık.” diye karşılık verirler. Allah Teâlâ da onlara: “Ben sizin Rabbinizim.” deyince, onlar: “Sen’den Allah’a sığınırız ve Rabbimize ortak koşmayız.” Bunu iki veya üç defa söylerler, hatta bazıları az kalsın dönecek olur. (Bu sefer onlara:) “Rabbiniz ile sizin aranızda Rabbinizi tanımaya yarayacak bir işaret var mı?” der. Onlar: “evet” derler. Baldır açılır ve secde edenlerden ancak Allah’ın secdeye izin verdikleri kalır. Riya ve korkudan dolayı secde ederek kalanların sırtlarını da Allah Teâlâ bir tabaka kılar (yani onların belleri tutulur). “Bir kimse secde etmek isterse hemen arkası üzere düşer.” Sonra secde edenler başlarını kaldırdıklarında Allah Teâlâ onların kendisini ilk gördükleri andaki sûretini değiştirmiştir. Ve onlara şöyle seslenir: “Ben sizin Rabbiniz miyim?” Onlar da. “Evet sen bizim Rabbimizsin” derler.”⁴⁹⁵ Elbânî’ye göre hadisin senedi sahih ve râvileri güvenilirdir.*

Gazzâlî, “baldırların açılması” hadisi ile ilgili el-Elbânî’ye ait yorumun son derece müphem olduğunu ve cumhûr-u ulemanın bunu reddettiğini ifade etmektedir.

⁴⁹¹ İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **es-Savâ’iku’l-münezzele ‘ale’l-Cehmiyye ve’l-Mu’attıla**, Kahire 1992.

⁴⁹² Suyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, **ed-Dürrü’l-mens’ur fi’tefsiri bi’l-me’sûr**, Beyrut 1983.

⁴⁹³ Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San’ânî el-Yemenî, **Fethu’l-kadîr el-câmi’ beyne fenneyi’r-rivâye ve’d-dirâye min ‘ilmi’t-tefsîr**, Kahire 1932.

⁴⁹⁴ Nâsırüddin el-Elbânî, **Silsiletü’l-ehâdisi’s-sahîha ve şey’ün min fıkhihâ ve fevâidihâ**, Beyrut-Riyad 1995.

⁴⁹⁵ el-Elbânî, **Silsiletü’l-ehâdisi’s-sahîha...**, Beyrut-Riyad 1995, s. yk.

O'na göre, Yüce Allah'a sûret nisbet etmek Kur'ân'ı Kerîm'in "*O'nun benzeri hiç birşey yoktur*"⁴⁹⁶ ayetiyle çelişmektedir. Gazzâlî bu konuda şöyle demektedir: "*Biz açık bir şekilde, başka hiçbir delile ihtiyaç duymaksızın Allah'tan cismaniyeti nehyederiz. (Allah'ın cisim olmadığını söyleriz).*"⁴⁹⁷

Netice olarak Gazzâlî; Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivâyet ettiği "baldırların açılması" hadisi ve Elbânî'nin yer verdiği haberin tamamının illetli olduğunu, hadisin Kalem sûresi 42. âyetle ilişkisinin kurulmasının yanlış olduğunu ve Selef-Halef âlimlerinin Yüce Allah'ı tecsim (cismaniyet)'i çağrıştıracak ifadelerden tenzih etmede ittifak halinde olduklarını beyan etmekte ve bu şekilde hadisin sahih olmadığını ifade etmektedir.⁴⁹⁸

3.2.8. Kader ve Cebr İnancı

Gazzâlî, kader ve cebr konusunda en büyük referansın Yüce Allah'ın kitabı olan Kur'an-ı Kerîm olduğunu ve Yüce Allah'ın insanın yapıp edecekleriyle ilgili ezeli ilminin Kur'an'daki ilgili âyetlerde⁴⁹⁹ açıkça zikredildiğini ifade etmektedir. O'na göre, bazı çürük rivâyetler Kur'an'ın kader ve iradeyle ilgili âyetlerin üstünü örtmüş ve müslümanları yanlış anlayışa sevketmiştir.

Gazzâlî, insanın aynı anda hem hür hem de mecbur olduğunu, etrafında kendisini kuşatan şeylerle sınırlı olduğunu, birşeyi yapıp yamama konusunda ise seçim hürriyetine sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu yönüyle Gazzâlî, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) "cüz'î irade" teorisine katılmaktadır. Gazzâlî'nin kader ve cebr konusunda eleştirdiği bazı rivâyetler şunlardır:

1. Tirmizî'nin Hz. Ömer kanalıyla naklettiği bir habere göre, Hz. Ömer'den Allah Teâlânın "*Rabbin Ademoğulları'nın sırtlarından zürriyetlerini çıkarmış, onları kendi nefislerine şahit tutarak 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' demiş*", onlar da "*Evet şahidiz, sen bizim Rabbimizsin*" diye cevap vermişlerdi. Bu, kıyamet gününde bizim bundan haberimiz yoktu dememeniz içindir."⁵⁰⁰ Âyetinden

⁴⁹⁶ Kur'ân-ı Kerîm, Şûra, 42/11.

⁴⁹⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 183.

⁴⁹⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 182-183.

⁴⁹⁹ Kur'ân-ı Kerîm, Hac, 22/70; Sebe', 34/3; En'âm, 6/59; Hadîd, 57/22; Tevbe, 9/51, v.dğr.

⁵⁰⁰ Kur'ân-ı Kerîm, A'raf, 7/172.

sorulduğunda şöyle der: “Allah’ın Rasûlü’nün bu âyet hakkında soru sorulduğunda şöyle buyurduğunu duydum: Allah Adem’i yarattı, sonra sırtını sağ eliyle sıvazladı, bunun üzerine ondan zürriyeti çıktı ve şöyle buyurdu: “Bunları cennet için yarattım. Bunlar cennetliklerin ameli ile amel edeceklerdir.” Sonra Adem’in sırtını yine sıvazladı, bunun üzerine bir zürriyet çıktı. “Bunları da cehennem için yarattım. Bunlar da cehennemliklerin amellerini işleyeceklerdir.” diye buyurdu. Bir adam dediki: “Ey Allah’ın elçisi! Bu takdirde amel niçin işlenecek?” Rasûlullah bunun üzerine şöyle buyurdu: “Allah kulu cennet için yaratırken, onun cennetliklerin ameli işlemesini istemiş ve bu ameli işlemeye onu muvaffak kılmıştır... Öyle ki bu kişi cennetliklerin amellerinden bir amel üzere ölmüş ve bunun neticesinde onu cennete sokmuştur; yine kulu cehennem için yarattığında, onu cehennemliklerin ameli işlemeye muvaffak kılmış, o da cehennemliklerin amellerinden bir amel üzerine ölünceye kadara böyle devam etmiş ve Allah da onu cehenneme sokmuştur.”⁵⁰¹

Tirmizî, hadis ile ilgili şunları kaydetmektedir: Bu hadis “hasen”dir, ancak senedi munkatı’dır. Zira hadisin senedinde yer alan Muslim b. Yesar adlı râvi Hz. Ömer’den hadis işitmemiştir.⁵⁰² Çağdaş hadis âlimlerinden olan Şuayb el-Arnaût (1928-2016), hadisin senedinin zayıf fakat manasının sahih olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî’ye göre ise, cebr konusunda neredeyse bir nassa dünüşen bu hadis vehim ve hata barındırmaktadır. Dahası, Kur’an mânâlarının ruhuna aykırı ve reddedilmesi gereken bir rivâyettir. Kanaatimize göre, Gazzâlî’nin de belirttiği gibi bu rivâyet gerçekleri ortaya koyan âyetlerin açık anlamlarına zıt olmanın ötesinde, tecsim ve teşbih manalarını da barındırmaktadır. Halbu ki, Kur’an âyetleri Yüce Allah’ı tecsim ve teşbihten kesin bir dille tenzih etmektedir.⁵⁰³

2. Tirmizî’nin Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) kanalıyla naklettiği rivâyete göre Rasûlullah (a.s) şöyle buyurmuştur: “Muhakkak yüce Allâh yarattıklarını bir karanlık içinde yarattı. Sonra onlara nûrundan saçtı! Bu nûrdan nasibini alan kimse hidâyete erdi! Nasibini alamayan da dalâlete saptı! Bunun için Allah’ın ilmine göre

⁵⁰¹ Tirmizî, Kitabü’t-Tefsîrü’l-Kur’an, 6; Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, **el-Muvatta’**, Kader, 2.

⁵⁰² Tirmizî, Kitabü’t-Tefsîrü’l-Kur’an, 6.

⁵⁰³ **Kur’ân-ı Kerîm**, İhlas, 112/4, Şûra, 42/11.

kalem kurudu."⁵⁰⁴ Gazzâlî'ye göre rivâyetin mefhumu şöyledir: İnsanın iradesi elinden alınmıştır. İnsan daha önce kendisi hakkında yazılan yazgı ile rüzgarın çarpıp savurduğu yaprak gibidir. Dolayısıyla insanın gayret ve çabası anlamsızdır.

Gazzâlî'nin de belirttiği gibi, İnsanın seçim ve tercih etme hürriyetini ortadan kaldıran ve cebr anlayışını temellendiren bu ve buna benzer rivâyetlerin, Kur'an'ın ruhu ve sahih hadislerle çeliştiği açıktır.

3. Müslim'in Sehl b. Sa'd kanalıyla naklettiği habere göre, Rasûlullah (a.s) şöyle buyurmuştur: *"Kişi cehennemliklerin amelini işler durur, halbuki o cennet ehliendir. Yine kişi cennetliklerin amelini işler durur, halbuki o cehennem ehliendir."*⁵⁰⁵ Gazzâlî, insan iradesini yok sayan, insan çabasının boşuna ve faydasız olduğu mesajını veren ve cebr anlayışını çağrıştıran bu tür rivâyetlerin, Kur'an'ın ruhu ve akıl ve nakille çeliştiğini ifade etmektedir.

Kuşkusuz kader ve cebr inancıyla ilgili rivâyetler zikrettiklerimizden ibaret değildir. Bu hadisler arasında bir kısmının senedi sahih olmakla birlikte, bir kısmının senedi munkatı'dır. Gazzâlî burada metinlerini verdiğimiz hadisleri ise, genellikle Kur'an âyetlerine muhalif oldukları gerekçesiyle illetli olarak değerlendirmektedir.

Netice itibarıyla Gazzâlî, zikrettiğimiz diğer konularda olduğu gibi kader ve cebr inancı konusunda da gelen haberlere eleştirel bir yaklaşım sergilemekte ve bu konuda asıl ölçünün Kur'an-ı Kerîm olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: *"Bazı rivâyetlerde geldiği gibi kader inancını tasvir eden nakiller sahih değildir. Kur'an'ın ruhunun ve naslarının kabul etmeyeceği şeyiâlar ve vehimlerden dolayı Rabbimizin Kitabı'nı bırakamayız!"*⁵⁰⁶

3.3. GAZZÂLÎ'NİN TENKİD ETTİĞİ MUHADDİS VE ESERLERİ

Gazzâlî, Hz. Peygamber'den başka hiç kimsenin masum olmadığını, dolayısıyla Buhârî ve Müslim dâhil büyük imamların da eleştirilebileceğini açıkça ifade etmektedir. Bu minvalde Gazzâlî, tabiînleri dahi eleştiriden muaf tutmamıştır.

⁵⁰⁴ Tirmizî, İman, 18.

⁵⁰⁵ Müslim, Kader, 12.

⁵⁰⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 216.

O'na göre; imamların eleştirilemeyeceğini iddia edenler, isimlere tapan kör taraftarlardır.

Gazzâlî, Buhârî'nin Esahhu'l-esânîd (en güvenilir sened) olarak zikrettiği;⁵⁰⁷ İmam Mâlik'in de hakkında, bir rivâyetini duyduğum zaman artık onu bir başkasından duyup duymadığıma önem vermem dediği⁵⁰⁸ Nâfi''den (Mevlâ İbn Ömer), çağdaş hadis âlimlerinden olan Nâsırüddin el-Elbânî'ye kadar hadis sahasında; ya hadis rivâyetinden ya da hadis anlayışından dolayı birçok kişiyi eleştirmektedir. Bu bağlamda, kadınlara dübüründen cinsi münasebete cevaz verdiği için hem Kur'an âyetine⁵⁰⁹ hem de sahih hadislerle; savaştan önce uyarının (davet) gerekmediğini ifade etmekle de tarihi bir hakikate muhalif rivâyette bulunduğundan dolayı Nâfi'i (Mevlâ İbn Ömer), İsrâiliyat haberlerine yer vermesinden dolayı Kâ'b el-Ahbâr'ı, *"Yakınlarının kendisine ağlaması sebebiyle ölü azap duyar"* rivâyetini naklettiği için İbn Sa'd'ı, bir Arap geleneği olan sarığın faziletiyle ilgili rivâyetlere yer verdikleri için Tirmizî ve Ebû Dâvûd'u, *"Velâyet-i icbâr"* babanın kızını istemediği biriyle evlendirmeye zorlamasına cevaz vermelerinden dolayı Şafiî ve Hanbelî fakihler'i, kadının mescitte cemaate katılmasıyla ilgili amelî sünnete muhalif rivâyette bulunmasından dolayı İbn Huzeyme'yi, kadının şahitliği konusunda zayıf hadislerle itibar ettiği için İbn Şihâb ez-Zührî'yi, kadının evinden çıkmaması gerektiği ile ilgili rivâyetler naklettiği için Hâkim en-Nîsâbü'rî'yi, *"Garânîk hadisini"* savunduğu için İbn Hacer el-Askalânî'yi, akıl ilkelerine muhalif yorumlarından dolayı Nevevî'yi, terğib ve terhib adına fakirliği ve zühdü öven mevzû ve zayıf rivâyetlere yer verdiği için Münzirî'yi, *"baldırların açılacağı gün"*⁵¹⁰ ayetiyle ilgili sahih hadislerle aykırı yorumlarda bulunduğundan dolayı Kâdî İyâz'ı, Kur'an sûreleriyle ilgili mevzû hadislerle yer verdiği için İbn Kesîr'i, Rasûlullah hakkında yazdığı siretinde Garânîk hadisine yer vermesinden dolayı Muhammed b. Abdülvehhâb'ı, *"Sığır eti hastalıktır"* rivâyetini tashih ettiği için de Nâsırüddîn el-Elbânî'yi eleştirmiştir.

⁵⁰⁷ Ahmet Yücel, "Silsiletü'z-Zeheb", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 37, s. 208-209.

⁵⁰⁸ İbrahim Hatiboğlu, "Nâfi", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, s. 286-287.

⁵⁰⁹ **Kur'an-ı Kerîm**, Bakara, 2/223.

⁵¹⁰ **Kur'an-ı Kerîm**, Kalem, 68/42-43.

Biz bu bölümde, hadisteki şöhretleri ve otoritelerini göz önünde bulundurarak Gazzâlî'nin sadece Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'e yönelik eleştirilerini detaylı bir şekilde ele alacağız.

3.3.1. Buhârî ve Sahih'i

İslam Ümmeti için Buhârî'nin (ö. 256/870) Sahih'i, Kur'an'dan sonra en güvenilir kaynak olarak kabul edilmektedir. Tam adı “el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillah sallallahu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih” olan bu eser, kısaca Sahîh-i Buhârî olarak bilinmektedir. Buhârî, bu eseri 600.000 hadis içerisinde sadece sahih olanları seçmeye gayret etmiştir. Nitekim esere sahih hadisleri toplayan anlamında “el-Câmiu's-sahîh” adını vermiştir. Sahîh-i Buhârî'de tekrarlar hariç 4.000'e yakın hadis bulunmaktadır. Buhârî, hem râvi hem de rivâyetlere ait özelliklerde Müslim'den daha titiz davrandığı için İslam âlimleri tarafından daha muteber sayılmıştır. Buhârî'nin sahih'i ümmet tarafından o kadar teveccüh ve alaka görmüş ki üzerine birçok müstedrek⁵¹¹ ve 100'den fazla şerh yazılmıştır.⁵¹²

Muasır âlimlerden olan Gazzâlî de cumhur-u ulemaya katılarak, Buhârî'nin hadis ilmindeki yetkinliğini ve otoritesini takdir ederek şöyle demektedir: “*Adil olarak davranmak gerekirse, Sahîh-i Buhârî'nin yüceliğini tekit etmem gerekir. O, hiç kuşkusuz hadis kitaplarının en dakik olanıdır.*”⁵¹³ Ayrıca Gazzâlî, sahihteki “muallak” hadislerin eserin değerine gölge düşüremeyeceğini, zira bu hadislerin senedlerinin çoğunlukla muttasıl olduğunu açıklamaktadır. Bunun yanında Gazzâlî, Buhârî'nin bulduğu her rivâyeti eserine gelişi güzel almadığını ve hadis tedvininde ne derece titiz olduğunu şu ifadelerle belirtmektedir. “*Buhârî gibi yüce bir hadis âlimi, denk gelip tedvin etmeye değerli bulmadığı birçok hadisin rivâyetini terketti. Bundan dolayı, Sahihi'ne sadece iki bin ve birkaç yüz hadis aldı.*”⁵¹⁴

Gazzâlî, Buhârî'nin hadis ilmindeki yetkinliğini ve otoritesini takdir etmekle birlikte, eleştirilmez ve hatasız olduğu yönündeki görüşü asla kabul etmemektedir. O,

⁵¹¹ Sahîh hadis kriterlerine uygun olduğu halde onlarda yer almayan hadisleri toplayan eser.

⁵¹² İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, M. Ü, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019, s. 80-86.

⁵¹³ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 91.

⁵¹⁴ Gazzâlî, **et-Tarîk min Hünâ**, Dâru'l Kalem, Dımaşk 2019, s. 59.

bu konuda şöyle demektedir. “*Buhârî ve Müslim masum mudur? Ben yeni bir mantık geliştirmiyorum. Bu mantığın temellerini atan, büyük âlimlerimizdir. Sahih hadisi bize şartlarıyla tarif edenler onlardır. Buna göre; râvi adil zabt sahibi olacak, senedi muttasıl olacak, metni de şazz ve illetten beri olacak.*”⁵¹⁵ O’na göre, bu şartlara haiz olmayan bir hadis Buhârî’de de yer alsa merduddur. Gazzâlî, İbn Salâh’ın (ö. 643/1245), “Buhârî ve Müslim’in ya da bunlardan birisinin tahriç ettiği hadisin sahihliği kesindir” görüşünü reddetmektedir. Nitekim çoğu âlim bu görüşe katılmamaktadır. Hatta Irâkî (ö. 806/1403) bu konuda, “Muhakkik âlimler İbn Salâh’a muhalefet ettiler” demektedir.⁵¹⁶

Gazzâlî, “ben yeni bir mantık geliştirmiyorum” derken, tarihi süreçte ulemânın Buhârî ve Müslim’e yönelik eleştirilerine işaret etmektedir. Nitekim Buhârî’den yarım asır sonra Darekutnî (ö. 385/995), Sahîhayn’de 218 hadisin zayıf olduğunu ifade etmiş, İbn Hazm (ö. 456/1064), Buhârî’yi sahihindeki bazı hadis râvileri, isnadlarındaki kopukluk ve metni açısından eleştirmiş, Sehavî (ö.902/1497) Sahîhayn’de 200’den fazla hadisin tenkit edildiğini belirtmiş, Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1105), Buhârî ve Müslim’in râvilerinden kaynaklanan hataları tespit etmiş; Ebû Mesûd ed-Dımaşkî (ö. 401/1010), İbn Hazm ve Ebû Ali el-Gassânî ise eserlerinde, Müslim’in sahihindeki hadislerin râvilerini, isnatlarındaki kopukluk ve metinleri açısından eleştirmişlerdir.⁵¹⁷ Ayrıca İbn Abdilberr’in (ö. 463/1071), Buhârî’nin Sahihi’ni bazı yönlerden tenkid ettiği, Hatib Bağdâdî’nin (ö. 463/1071), Buhârî’nin sahihi’ne bazı müdrec rivâyetleri aldığı için tenkid ettiği ve Sübkî’nin (ö. 756/1355) de “İmâmu’d-dünya” dediği Buhârî’nin kimi hadislerini vehim (hata) ihtiva ettiği gerekçesiyle eleştirdiği bilinmektedir.⁵¹⁸

Gazzâlî, Sahîh-i Buhârî’de yer alan bazı âhâd hadisleri; Kur’an, akl-ı selim ve mütevâtir sünnetle çeliştiği gerekçesiyle eleştirmektedir. Örneğin: Gazzâlî, Sahîh-i Buhârî’de müsned⁵¹⁹ olarak rivâyet edilen, “*Havvâ olmasaydı hiçbir kadın kocasına*

⁵¹⁵ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 257.

⁵¹⁶ Gazzâlî, **Düşünce Mirasımız**, s. 286.

⁵¹⁷ Mehmed Said Hatiboğlu, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim’e Yönelik Eleştirileri”, **Ankara Üniversitesi İslami Araştırmalar Dergisi**, Ankara 1997, c. 10. sy, 1-2-3-4, s. 1-14; M. Yaşar Kandemir, “Sahîhayn”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 527-530; Ahmet Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 124.

⁵¹⁸ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 238-239.

⁵¹⁹ Senedi, kesintisiz (muttasıl) olarak Hz. Peygambere varan hadis.

ihânet etmezdi. İsrâiloğulları olmasaydı, (bekleyen) et bozulmazdı”⁵²⁰ hadisini, Kur’an ve akl-ı selime muhalif olduğu için eleştirmektedir. Zira Gazzâlî’ye göre, etin kokuşması ve bozulması tamamen doğal nedenlere bağlıdır. İsrâiloğulları’ndan önce de uzun zaman bekleyen et bozulmaktaydı. Havvâ’nın Hz. Âdem’e ihânetine gelince; bu, Kur’an nassına tamamen ters düşmektedir. Zira Kur’an’a göre, Âdem’i cennetten çıkararak Havvâ değil Şeytandır.⁵²¹ Ayrıca Kur’an’da Allah’a isyan edenin Âdem olduğu sarahaten bildirilmektedir.⁵²² Gazzâlî’ye göre bu rivâyet, Ka’b el-Ahbâr’ın Tevrat’tan öğrendiği bilgilere dayanmaktadır. O’na göre, bu hadisin senedi sahih olmasına rağmen, metni akıl ve mantığa ters düştüğü için illetten berî değildir ve dolayısıyla merdud bir rivâyettir.

Gazzâlî’nin Buhârî’deki illetli rivâyetleri tenkid etmesi bağlamında, bir Yahudinin Hz. Peygamber’e sihir yaptığıyla ilgili hadis verilebilir. Buhârî’nin verdiği bilgiye göre; *Lebid b. A’sam, Hz. Peygamber’e sihir yapmış, sihirin etkisiyle yapmadığı şeyleri yapmış gibi hayaller görmüş ve bunun üzerine Muavvizeteyn sûreleri nazil olmuştur.*⁵²³ Hatta Ahmed b. Hanbel, Rasûlullah’ın sihrin tesirinde altı ay kaldığını ifade etmektedir.

Gazzâlî, hem tarihi hem de akli esas alarak yukarıdaki rivâyete itirazda bulunmaktadır. Ona göre, Muavvizeteyn sûreleri Mekke’de nazil olmuştur. Sihir hadisesi ise Medîne’de vuku bulmuştur. Bu çelişkinin ortasında Gazzâlî, şunları söylemektedir: “*Kime inanalım; Buhârî’ye mi, mushafa mı?*”, “*Uyuduğu halde kalbi sürekli Allah ile beraber olan bir peygamber, nasıl olur da bir Yahudinin sihrinden etkilenir.*”⁵²⁴ Ayrıca Gazzâlî, sihir olayının peygamberlik misyonuyla bağdaşmadığını ve rivâyetin kabul edilmesi halinde vahyin güvenilirliğinin tehlikeye gireceğini şu sözlerle ifade etmektedir: “*Hz. Peygamber altı ay peygamberliğe ara mı verdi, yoksa insanlara dinlerini öğretirken sihrin etkisinde miydi?*”⁵²⁵ Nitekim hadis sahasında yazdığı “el-Mevzûât” isimli eserin müellifi olan İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), bu duruma işaret ederek şöyle demektedir: “*Hz. Peygamber’in büyüünün etkisinde*

⁵²⁰ Buhârî, Ahâdisü’l-Enbiya, 1; Müslim, Redâ’, 62, 63.

⁵²¹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Bakara, 2/36.

⁵²² **Kur’ân-ı Kerîm**, Taha, 20/121.

⁵²³ Buhârî, Tıb, 47; Edeb, 56; Bedü’l-Halk, 11.

⁵²⁴ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 261.

⁵²⁵ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 280.

kaldığı kabul edildiği takdirde, peygamberlik misyonu tehlikeye girer ve vahyin güvenilirliği zarar görür."⁵²⁶

Netice itibariyle, Buhârî'nin Sahih'i ile ilgili selef âlimlerinin verdiği bilgiler ve Gazzâlî'nin verdiği örnekler doğrultusunda şunu söyleyebiliriz: Sahîh-i Buhârî, râvi ve rivâyetlerle ilgili gösterdiği titizlikten dolayı bu sahadaki en dakik eserdir. Buna rağmen büyük hadis âlimi Vekî' b. el-Cerrâh'ın (ö. 197/812) dediği gibi: *"İmamlardan hiçbirisi hafızalarının kuvvetine rağmen hata ve yanlıştan kurtulmuş değildir."*⁵²⁷ Ayrıca Şeyhu'l-İslam İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de Vekî' b. el-Cerrâh'ı tasdik edercesine şöyle demektedir: *"Kur'an'dan başka hiçbir kitap yanlışsız değildir."*⁵²⁸

3.3.2. Müslim ve Sahih'i

İslam Ümmeti için hadis kaynakları arasında Buhârî'nin el-Câmiu's-sahîh adlı eserinden sonra, Müslim'in (ö. 261/875) Sahîh-i Müslim olarak bilinen eseri, en güvenilir hadis kaynağı olarak kabul edilmektedir. İmam Müslim, asıl adı "el-Müsnedü's-sahîh" olan bu eseri 300.000 hadis içerisinden seçip meydana getirmiştir. Hadis külliyyatında birinci tabakada yer alan Sahîh-i Müslim'de tekrarlar hariç 3.033 hadis mevcuttur. Müslim, "mevkûf" ve "maktû" rivâyetleri eserine almamaya gayret etmiştir. İmam Müslim'in Sahîhi'nde 192 mevkûf rivâyet dışında hadislerin çoğu merfû olarak nakladılmıştır. Ayrıca Buhârî'nin Sahîhi'nde 1341 muallak hadis bulmasına karşın Sahîh-i Müslim'de sadece 17 muallak hadis mevcuttur.⁵²⁹

Gazzâlî, Buhârî ve Müslim'in masum olmadıklarını, dolayısıyla hataya düşebileceklerini defalarca zikretmektedir. Gazzâlî'nin İmam Müslim'i eleştirmesine neden olan, Ebû Hureyre kanalıyla muttasıl olarak rivâyet ettiği yer, gök ve içindekilerin yaratılmasıyla ilgili rivâyet buna örnek teşkil etmektedir. Söz konusu hadise göre Rasûlullah (a.s.) şöyle buyurmuştur: *"Allah toprağı (yeri) Cumartesi günü yarattı. Ondaki dağları Pazar günü yarattı. Ağaçları Pazartesi günü yarattı.*

⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, **Keşfu'l-Müşkil min Hadisi's-Sahîhayn**, (thk.) Ali Hüseyin el-Bevvâb, Daru'l-Vatan, Riyad 1997, c. 4, s. 342.

⁵²⁷ Tahir el-Cezâîrî, **Tevcihü'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser**, (thk.), Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1995, c.1, s. 262.

⁵²⁸ Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", s. 1-14.

⁵²⁹ Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 86-90.

Hoşlanılmayan (mekruh) şeyleri Salı günü yarattı. Nûru (aydınlığı) Çarşamba günü yarattı. Canlıları da Perşembe günü dağıtıp yaydı. Hz. Adem'i de Cuma günü ikindiden sonra, ikindiyle gece vakti arasındaki bir zamanda yarattı."⁵³⁰ Gazzâlî'ye göre bu hadis açıkça Kur'an'la çelişmektedir. Zira bu hadis Kur'an'ı gerçeklere aykırıdır. Hadise göre yeryüzünün ve onda var olan şeylerin yaratılması olayının yedi gün içinde gerçekleştiği bildirilmektedir. Ne var ki, Kur'an-ı Kerim, yer ile göğün altı gün içinde yaratıldığını bildirmektedir.⁵³¹ Ahmed b. Hanbel ve Nesaî'nin de eserlerinde yer verdiği bu hadisi; Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) ve Buharî gibi muhaddisler bu haberin hem doğru olmadığını hem de Hz. Peygamber'in sözü olmadığını beyan etmişler. Hatta Buharî bu haberin Ka'b el-Ahbâr'ın sözlerinden olduğunu ifade etmektedir.⁵³² Bu yönüyle, hadisin İsrâiliyat'tan olma ihtimali de vardır.

İmam Müslim'in Sahîhi'nde yer alıp Gazzâlî'nin Kur'an'a ters düştüğü gerekçesiyle reddettiği rivâyetlerden biri de şöyledir: *"Adamın biri, cahiliye devrinde ölen babasını kastederek Rasûlullah'a, benim babam nerede diye sordu. Rasûlullah, cehennemdedir diye cevap verince adam dünüp gitti. Rasûlullah, adamı çağırıp şöyle dedi: Benim babam da, senin baban da cehennemdedir."*⁵³³ Gazzâlî, bu rivâyetin Kur'an'la çeliştiği gerekçesiyle sahih olmadığını ifade etmektedir. Zira Kur'an âyeti, *"Biz peygamber göndermeden kimseye azap etmeyiz"*⁵³⁴ demektedir ve Hz. Peygamber'in babasının içinde yaşadığı topluma peygamber gönderilmediği yine Kur'an'ın, *"Biz senden önce bir uyarıcı (peygamber) göndermedik"*⁵³⁵ âyetiyle sabittir. Ayrıca, peygamber göndermediği bir topluma azap etmek Yüce Allah'ın adaletine de ters düşmektedir.

Sahîh-i Müslim'deki problemlı hadisler elbette ki sadece bu zikrettiklerimizden ibaret değildir. Doğrusu Buhârî'nin hatadan masum olmadığı gibi Müslim'de hatadan masum değildir. Bu itibarla Müslim'de çoğunluğu sahih olmakla

⁵³⁰ Müslim, Münâfikûn, 27.

⁵³¹ **Kur'an-ı Kerîm**, Araf, 7/54; Yunus, 10/3; Hud, 11/7; Furkan, 25/59; Secde, 32/4.

⁵³² Buharî, **et-Târîhu'l-Kebîr**. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. yk.

⁵³³ Müslim, İman, 347.

⁵³⁴ **Kur'an-ı Kerîm**, İsra, 17/15.

⁵³⁵ **Kur'an-ı Kerîm**, Sebe', 34/44.

birlikte, Kur'an âyetine, akıl ilkelerine ve tarihi gerçeklere muhalif merdud hadislerin de var olduğunu söylemek mümkündür.

3.3.3. Ahmed b. Hanbel ve Müsned'i

Müsned türü hadis eserleri arasında ilk olmamasına rağmen en çok ilgi ve alaka gören Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) "el-Müsned" adlı eseridir. İbn Hanbel el-Müsned'i 700.000'den fazla hadis içerisinde seçip meydana getirmiştir. Müsned'de mükerrerler hariç 30.000 kadar hadis yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel, bu eseri sahih hadislerden bir araya getirmeyi hedeflememiştir. Hatta aynı konuda zıddına bir hadis bulunmadıkça zayıf hadislerle bile karşı çıkmamıştır. Nitekim İbn Teymiyye Müsned'in zayıf hadis ihtiva ettiğini ifade etmektedir. Büyük Hanbelî âlimi Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ise, el-Müsned'de 15 adet uydurma hadisin olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Irakî (ö. 806/1404), İbn Teymiyye ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi âlimler Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde hem zayıf hem de mevzû hadislerin mevcudiyetini teyid etmektedirler.⁵³⁶ H. Musa Bağcı da "Hadis Tarihi ve Usûlü" adlı eserinde el-Müsned'de yer alan 33 adet münker ve mevzû hadisin bilgisini vermektedir.⁵³⁷

Muhammed Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel'in hadis ilmindeki yetkinliğini, "*Ben geçmiş âlimlerin söylediklerini teyid ederek onlara tâbi oldum. Tâbi olduğum âlimlerin başında dört mezhep imamı; Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed, daha sonra da Müslüman âlimlerin çoğunluğu gelmektedir*"⁵³⁸ sözleriyle takdir ettiği gibi, yeri geldiğinde İbn Hanbel'i eleştirmekten de geri durmamaktadır. Gazzâlî, hadis eserleri içinde en fazla Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'ni tenkid etmektedir. O da İbnü'l-Cevzî ve diğer ilim ehli gibi Müsned'de hem zayıf hem de mevzû hadislerin olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, bu konuda şunu söylemektedir: "*Gerçek şu ki, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde kabul olunamayacak metinler yer almaktadır. Âlimlere düşen görev de bu konuda uyarıda bulunmaktır.*"⁵³⁹

⁵³⁶ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 57-62; Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 225-226.

⁵³⁷ Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, s. 227-229.

⁵³⁸ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 248.

⁵³⁹ Gazzâlî, *Düşünce Mirasımız*, s. 231-232.

Bu arada, Gazzâlî müsned türü eserlerle ilgili çok insaflı bir tespitte bulunup şöyle demektedir: *“Ben zaman zaman şöyle düşünmüşümdür: Müsned türü eserlerin sahipleri, her bulduklarını not etmek suretiyle eserlerini önce müsvedde halinde kayda geçirdiler. Fakat saçma rivâyetleri ayıklama imkanı bulamadan öldüler. Haliyle bu türden rivâyetler de bu müsnedlerde yer almış oldu.”* Nitekim Ahmed b. Hanbel hayatta iken el-Müsned’in müsvedde halinde olduğu, kitabını gözden geçirip tashih etmeden vefat ettiği ve elimizdeki Müsned’in, oğlu Abdullah (ö. 290/903) ile el-Müsned’in râvisi Ebû Bekr Ahmed b. Ca’fer el-Katî’î’nin (ö. 368/978) ilave ettikleri rivâyetlerden meydana geldiği bilinen bir gerçektir.⁵⁴⁰

Gazzâlî’ye göre, Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde yer alan merdud rivâyetlerin bazıları şunlardır:

Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde rivâyet edilen bir habere göre, İbn Mes’ûd (ö. 32/652), “muavvizeteyn” (Nâs ve Felak) sûrelerinin Kur’ân’dan olmadığına dair bir bilgi vermektedir.⁵⁴¹ Gazzâlî, Kur’ân’a olan ilgisiyle tanınan İbn Mes’ûd’a (r.a) böyle bir haberi nisbet etmenin gülünç ve saçmalık olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca O, Ahmed b. Hanbel’in rivâyet ettiği bu mevzû haberi, İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi bir müfessirin tefsir kitabında yer vermesini⁵⁴² de fazlasıyla yadırgamaktadır.⁵⁴³

Müsned’de yer alıp Gazzâlî’nin reddettiği rivâyetlerden biri de şöyledir: Hz. Aişe’den (ö. 58/678) gelen bir rivâyete göre, o şöyle demektedir: *“Recm ve on kez emzirme ile ilgili âyetler inmişti. Hepsi de bir yaprakta benim evimde divanımın altında bulunuyordu. Hz. Peygamber rahatsızlanınca onunla meşguldük. Bu sırada bize ait bir koyun içeri girdi ve o yazılı yaprağı yedi.”*⁵⁴⁴ Çağdaş hadis âlimlerinden olan el-Gumârî (1910-1993), bu rivâyeti münker ve iğrenç olarak nitelemektedir. Gazzâlî de bu bâtil rivâyetin kabul edilmesi durumunda Kur’ân’ın hiçbir güvenilirliğinin kalmayacağını ifade etmektedir. Zira, eğer bir koyun Kur’ân’dan bir sayfayı yemişse, başka hayvanların da (keçi ve deve gibi) Kur’ân’dan bazı sayfaları

⁵⁴⁰ Bağcı, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, s. 227-225; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 60.

⁵⁴¹ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 5, s. 129.

⁵⁴² İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’ân-i’l-Âzim**, c. 6, s. 376.

⁵⁴³ Gazzâlî, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, s. 237.

⁵⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c. 6, s. 269.

yemiş olma ihtimali ortaya çıkar ki; böyle bir şey söz konusu değildir. Kaldı ki, Yüce Allah, “Kur’an’ı kesinlikle biz indirdik ve elbette onu yine biz koruyacağız”⁵⁴⁵ demektedir.

Gazzâlî’nin el-Müsned’e itirazlarından biri de; Müslim’in Sahihî’nde ve Sünenlerde de yer alan İmam Ahmed’in Ebu Hureyre kanalıyla rivâyet ettiği şu hadistir: “Annem için mağfîret dilemek üzere Rabbimden izin istedim. Ancak bana izin vermedi. Sonra annemin kabrini ziyaret etmek istediğimde bunun için bana izin verdi.”⁵⁴⁶ Gazzâlî bu rivâyeti, “Biz elçi göndermedikçe azap edecek değiliz”⁵⁴⁷, “Gerçek şu ki; Rabbin, halkı habersiz iken ülkeleri zulüm ile helak edici değildir”⁵⁴⁸, “Ve senden önce onlara bir uyarıcı göndermemiştik”⁵⁴⁹ ve “Hayır, o senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş olan bir kavmi, doğru yola gelirler umuduyla uyarman için Rabbin tarafından sana indirilen bir gerçektir”⁵⁵⁰ gibi Kur’ân ayetlerine ters düştüğü için şaz kabul etmekte, âhad yolla nakledildiğinden dolayı da Kur’ân’a takdim edilemeyeceğini ifade etmektedir.

Özetle Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’ne önem atfetmekte, hatta kendisine tâbi olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte, eleştirel kişiliğinden kaynaklı olarak gerekli gördüğü yerde İbn Hanbel’in Müsnedi’ni eleştirmekten çekinmemektedir. Gazzâlî, Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’i ile ilgili bir adım daha ileri giderek bu konuda şöyle demektedir: “Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde hem önemsiz rivâyetler, hem de atılması gereken uydurmalar vardır. Benim uyarım şu noktada olacaktır; Kur’ân’a ilişkin gelen bilgilerin bu türden hîkayelere ve saçmalıklara tahammülü yoktur.”⁵⁵¹

3.4. GAZZÂLÎ’YE YÖNELTİLEN TENKİDLER

Tabiînlerden ilk dönem muhaddislerine; Kütüb-i Sitte müelliflerinden çağdaş hadis âlimlerine kadar, neredeyse Gazzâlî’nin eleştirmedeği bir ilim adamı yoktur.

⁵⁴⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Hicr, 15/9.

⁵⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, c. 2, s. 441; Müslim, Cenaiz 108; Ebû Dâvûd, Cenaiz 77; Nesâî, Cenâiz, 101; İbn Mâce, Cenâiz 48.

⁵⁴⁷ Kur’ân-ı Kerîm, İsrâ, 17/15.

⁵⁴⁸ Kur’ân-ı Kerîm, En’am, 6/131.

⁵⁴⁹ Kur’ân-ı Kerîm, Sebe, 34/44.

⁵⁵⁰ Kur’ân-ı Kerîm, Secde, 32/3.

⁵⁵¹ Gazzâlî, Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevî Sünnet, s. 237.

Bununla birlikte, O, İmam Buhârî ve İmam Müslim gibi ilim ehlini takdir edip haklarını teslim etmekten de geri durmamıştır.

Müthiş bir eleştiri kültürüne sahip olan Gazzâlî'nin kendisi de tenkid edilmekten kurtulamamıştır. Gazzâlî'ye yöneltilen eleştiriler bazen ilmi olmakla birlikte, bazen de eleştirinin dozu kaçılarak hakaret ve ağır ithamlara maruz kalmış, hatta hadis ve sünneti tümünden inkar ettiği iddiasına kadar varmıştır. Özellikle “Nebevi sünnet” eserini yazdıktan sonra kendisine yöneltilen tenkidler had safhaya ulaşmıştır. Gazzâlî'nin yakın dostu olan Yusuf el-Kardâvî, bu eserden sonra Mısır'da bir fırtınanın koptuğunu ifade etmektedir.

Gazzâlî, “es-Sünnetü'n-Nebeviyye Beyne Ehli'l-Fıkh ve Ehli'l-Hadis” eserini kaleme aldıktan sonra aleyhinde bazı reddiyeler yazılmıştır. Onlardan bir kısmı şunlardır:

1. Ebû İshak el-Huveynî: Semtu'l-lâli fi'r-raddi ale's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî.
2. Eşref Abdulkasûd: Cinâyetü's-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî ale'l hadisi ve ehlihi.
3. Salih Al eş-Şeyh: el-Mi'yâr li ilmi'l-Gazzâlî fi kitabihî's-Sünneti'n-Nebeviye.
4. Selman el-Avde: Munâkaşetün hâdîetün li'l-Gazzâlî.
5. Abdulkerîm el-Hamîd: İânetü'l-müteâlî li keydi'l-Gazzâlî.
6. Rabî' el-Medhalî: Keşfü mevkifü'l-Gazzâlî mine's-sünneti ve ehliha ve nakdi ba'zi arâihî.⁵⁵²

Gazzâlî'nin aleyhinde yazılan bu reddiyelerin dışında, kendisiyle dotsluk ve arkadaşlıkları olan bazı çağdaş âlimler de hadis görüşünden dolayı kendisini tenkid etmişlerdir. Gazzâlî'nin yakın dostu olan Yusuf el-Kardâvî, “eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû” adlı eserinde kendisini şu şekilde eleştirmektedir: “*Gazzâlî, sabit*

⁵⁵² Vikipedi, “Muhammed el-Gazzâlî”, 2021, <http://ar.m.wikipedia.org>, (23.01.2021).

olan hadislerin bir kısmına aşırı tepki gösterdi. Halbuki bunları kabul edilebilir bir mânaya yorumlayabilirdi. Aynı şekilde bazı gruplar için sert ve kaba ifadeler kullandı. Daha dikkatli bir araştırma ve inceleme gerektiren bazı konularda da aceleyle hüküm verdi. Gazzâlî, masum olmamakla birlikte, kesinlikle itham edildiği gibi bir sünnet inkarcısı da değildir.⁵⁵³

Ayrıca Gazzâlî'nin "Fıkhu's-Sîre" adlı eserini tahkik ve tahrir eden Nâsıruddin el-Elbânî (1914-1999), eserde yer alan bazı hadislerin zayıf olduğu yönünde Gazzâlî'yi tenkid etmiştir. Ne var ki Gazzâlî, Elbânî'nin eleştirilerine hoşgörüyle karşılık vermiş ve eserine olan gayretinden dolayı kendisine teşekkür etmiştir. Ancak, yeri geldiğinde Gazzâlî de el-Elbânî'yi eleştirmekten geri kalmamıştır.

Birçok ilim ehlini tenkid eden Gazzâlî, kendisinin de eleştirilebilir olabileceği bilincinde bir olgunlukla, eleştirilere hoşgörüyle karşılık verdiğini şu sözleriyle ifade etmektedir: *"Nice peygamberlere de hakaret edilmemiş miydi? Onların takipçileri de teselliye sabır ve hoşgörüde bulmamışlar mıydı? "Allah oğul sahibidir", "Peygamber kahindir" dediler! Allah da Peygamber de kurtulamamışken insanların dilinden, ben nasıl kurtulurum?"*⁵⁵⁴

Ne yazık ki; bütün gayret ve çabalarımıza rağmen yukarıda isimlerini verdiğimiz, Gazzâlî'ye reddiye olarak yazılan eserlerin içeriğine ulaşamadık. Bununla birlikte değişik eser ve makâlelerde dağınık bir şekilde yer alan, Gazzâlî'nin aleyhindeki iddiaları birkaç madde de toparlamaya gayret ettik. Kanaatimize göre, Gazzâlî'ye yöneltilen eleştiriler birkaç noktada toplanmaktadır: 1. Hadis ve sünneti reddedip inkar ettiği. 2. Buhârî ve Müslim gibi otorite sayılan imam ve eserlerinde yer alan hadisleri tenkid ettiği. 3. Akli delilleri nakli delillere üstün tuttuğu...

Gazzâlî'nin eserleri incelenip araştırıldığında, kendisinin hadis ve sünneti reddedip inkar ettiğine dair bir bilgi ve emâreye rastlanmamaktadır. Tam aksine Gazzâlî, hadis ve sünneti İslam'ın ikinci kaynağı (er-Rüknü's-sâni) olarak tanımlamaktadır. *"Sünnet dinin ikinci yarısıdır. Hiç kimse Sünnet'in dinden*

⁵⁵³ el-Kardâvî, *eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû*, s. 152.

⁵⁵⁴ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 18.

olmadığını söyleyemez”⁵⁵⁵ diyen bir kişi, nasıl olur da hadis ve sünneti inkar etmekle itham edilir? Bu bakımdan, Gazzâlî’nin hadis ve sünneti reddedip inkar ettiği bir iddiadan öte açık bir iftiradır. Zira böyle bir iddianın aslı ve hakikati yoktur.

Gazzâlî’nin İmam Buhârî ve Müslim’i tenkid etmesinde yadırganacak bir durum söz konusu değildir. Zira, Buhârî’nin vefatından yarım asır sonra Darekutnî (ö. 385/995) ile başlayan Buhârî eleştirisine birçok selef-halef âlimleri katılmıştır. Şayet Buhârî masum ve eleştirilmez olsaydı selef-halef âlimleri kendisini eleştirmezdi. Müslim için de aynı durum söz konusudur. Kaldı ki Gazzâlî’nin de ifadesiyle Buhârî ve Müslim masum değildir. Bunun yanında Gazzâlî, Buhârî’yi sadece tenkid etmemiş aynı zamanda kendisini şu sözlerle takdir de etmiştir: *Sahîh-i Buhârî’nin yüceliğini tekit etmem gerekir. O, hiç kuşkusuz hadis kitaplarının en dakik olanıdır.*”⁵⁵⁶

Gazzâlî, sahih hadisi tespitte selim akıl ilkesine büyük önem vermekle birlikte, hiçbir şekilde akli nakli delillere (Kur’an ve sünnet) üstün tutmamıştır. Bu noktada Gazzâlî’nin vurguladığı husus şudur: Akıl sahiplarine nazıl olan Kur’an’ın akıl ile çelişmesi mümkün değildir. Nitekim Kur’an ve aklın çelişmeyeceğini şu sözlerle ifade etmektedir: *“Kur’an’da akla muhalif ve ona ters düşen hiçbir şey yoktur.”*⁵⁵⁷ Gazzâlî, aynı şekilde; açıklayan konumunda olan hadis ve sünnetin, açıklanan konumunda olan Kur’an’a ters düşmeyeceğini ifade etmektedir.

Bütün bu bilgilere rağmen, Gazzâlî’nin haklı olarak, Buhârî ve Müslim’in masum olmadığını belirttiği gibi kendisi de eleştirilmez ve masum değildir. Nitekim Gazzâlî’nin kendisi de masum olmadığını belirtmiştir.⁵⁵⁸

⁵⁵⁵ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 26.

⁵⁵⁶ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 91.

⁵⁵⁷ Gazzâlî, *Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet*, s. 256.

⁵⁵⁸ Güler, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, s. 159-165.

SONUÇ

Sahip olduğu ilmi birikim ve donanım sayesinde memleketi Mısır ve İslam dünyasına damgasını vuran ve şöhreti ülkeleri aşan muasır ilim ve fikir adamlarından biri de Muhammed Gazzâlî’dir.

Velud bir müellif olan Gazzâlî, eserlerinde toplumsal sorunlardan sosyal adâlete; kadın haklarından ahlak sistemine kadar birçok konuyu ele almıştır. Tefsirden fıkha, siyerden hadise ve hukuktan akaide kadar birçok sahada eser kaleme alan Gazzâlî, daha çok Kur’an merkezli çalışmalar yapmıştır. Nitekim daha önce Kur’an ilimlerine dair yazdığı eserlerin dışında, ömrünün sonuna doğru en son yazdığı eser de bir konulu Kur’an tefsiridir. Özetle, Gazzâlî’nin kişilik ve şahsiyetini oluşturan anahtar kelimenin “Kur’ân” olduğu ifade edilmiştir.

Kur’an-ı Kerîm etrafında çalışmalar yapmaya gayret eden Gazzâlî, kendi ifadesiyle İslam’ın ikinci kaynağı (er-Rüknü’s-sâni) olan hadis ve sünneti de ihmal etmemiştir. Hadis ve sünnet alanında birkaç eser yazan Gazzâlî, özellikle “Nebevi sünnet” diye bilinen eserinde temel hadis kavramları ve özellikle Buhârî ve Müslim’in Sahihleri ile Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’i gibi muteber hadis kaynaklarında yer alan bazı rivâyetlere değinerek kendisine ait hadis anlayışını ortaya koymuştur.

Bu arada, hem tecdit ve ıslah düşüncesinde hem de yenilikçi hadis anlayışında Cemâleddîn Afgânî, Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ gibi yenilik ve tecdit taraftarı ilim adamlarından etkilenmesi Gazzâlî’nin bazı çevreler tarafından şiddetle eleştirilip yadırganmasına, hadis ve sünneti hafife alıp inkâr ettiği iddiasına neden olmuştur. Gazzâlî’ye yöneltilen kimi eleştiriler ilmi olmakla birlikte, kendisine yönelik iddia ve eleştirilerin çoğu taassub ve hamasetten ibarettir.

Tarafımızdan yapılan kaynak taraması ve literatür incelemesi neticesinde; Muhammed Gazzâlî’nin hadis ve sünnet anlayışı ile ilgili şu sonuçlara varıldı:

a) Gazzâlî'ye göre, su nasıl oksijen ve hidrojen diye bilinen iki elementten oluşmaktaysa, İslam dini de Kur'an ve sünnetten oluşmaktadır. O'na göre, hadis ve sünnet İslam dininin ikinci kaynağı (er-Rüknü's-sâni)'dir.

b) “Dikkat edin! Bana bu Kur'an ve onunla beraber onun benzeri (sünnet) verildi” hadisinden anlaşılan, hadis-sünnet vahiy ürünüdür. Bundan dolayı Hz. Peygamber'e (a.s) itaat etmek dini bir vecibedir. Ayrıca Hz. Peygamber'e tâbi olmak, Yüce Allah'ın “De ki: “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın” buyruğu gereğince Kur'anî bir emirdir.

c) Mütevâtir hadis, sübût ve delâlet yönünden Kur'an gibi kat'î (kesin) bilgi ifade etmektedir. Âhâd hadis ise, sübût ve delâlet yönünden kat'î (kesin) bilgi ifade etmediği gibi, Kur'an âyetleri, mütevâtir ve amelî sünnet, selim akıl ilkeleri, bilimsel veriler ile tarihi gerçeklerle çelişmesi durumunda reddedilir.

d) Sahih hadis; Râvîlerinin âdil (takvâ ve vicdan sahibi) olan, râvîlerinin zabıt (işittiğini olduğu gibi koruyan), senedinin muttasıl (kesintisiz olan), şaz ve illetli olmayan hadistir. Bunlar, klasik sahih hadis kriterleridir. Gazzâlî'ye göre, bir hadisin sahih kabul edilebilmesi için bu şartlara ilaveten hadisin metninin Kur'an'a, mütevâtir sünnete, selim akıl ilkelerine, tarihi vakalara ve aynı zamanda ilmi (bilimsel) verilere muhalif olmaması gerekmektedir. Sahih hadis kriterlerinin bir kısmı senedle, bir kısmı ise metin ile ilgilidir. Sahih hadisin şartlarından anlaşıldığı üzere; hadisin sıhhati için yalnızca senedin sahih olması yeterli değildir. Hadisin senedi sahih olsa dahi, metnin ayrıca değerlendirilmeye tâbi tutulması gerekmektedir. Bir hadisin sahih olabilmesi için hem senedinin hem de metninin sahih ve illetten berî olması şarttır. Kısacası hadiste sened tenkidinin yanında metin tenkidinin de yapılması gerekmektedir.

e) Sahih hadislerin Kur'an ile ters düşüp çelişmesi mümkün değildir. Zira Kur'an Allah'ın kelâmı (sözü), hadis te Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleridir. Sağlıklı bir hadis anlayışı için, özellikle âhâd hadisler Kur'an çerçevesi ve bağlamında değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, hadislerin Kur'an'a arzı kaçınılmaz bir metoddur.

f) Gazzâlî'ye göre hadisin sıhhatinde belirleyici unsur, hangi kaynakta geçtiği ve hangi İmam'ın rivâyet ettiği değil, hadisin sahih hadis şartlarına haiz olmasıdır. Bu nedenden ötürü, Buhârî ve Müslim'in Sahihleri dâhil hadis kaynaklarında yer alıp Kur'an'a, mütevâtir sünnet'e, tarihi gerçeklere, ilmi verilere ve selim akıl ilkelerine ters düşen rivâyetler merduddur. Nitekim Buhârî ve Müslim masum değildir.

g) Zayıf hadis, hem subûtu hem de delâleti zannî olduğu için kat'i (kesin) bilgi değerine sahip değildir. Zayıf hadislerin dini alanda (özellikle akaid ve helâl-haram) hiçbir bağlayıcılığı yoktur. Zayıf hadislerden sadece fer'i konularda âyet ve sahih hadisleri desteklemek için yararlanılabilir. Kaldı ki Kur'an ve sünnetin zayıf rivâyetlere ihtiyacı yoktur.

h) Bakara sûresi 106. âyetindeki *"Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz"* âyetinden kastedilen, neshedilen âyetin Kur'an'dan indirilen (tenzîlî) âyetler değil, Yüce Allahın yaratması ile ilgili (kevnî) âyetlerdir. Bu bağlamda, ne mütevâtir ne de âhâd hadisin yani mutlak manada sünnetin herhangi bir Kur'an âyetini neshetmesi hiçbir şekilde kabul edilemez. Kaldı ki, Kur'an ve sünnette âmmin tahsisî, mutlakın takyidi ve mücmel-müphemîn tebyini söz konusu iken, bu iki asli kaynakta, ne kendi içlerinde ne de birbirilerine karşı nesh fikrine dair birşey mevcut değildir.

i) Hadis sahasındaki çatışmaların büyük bir bölümünün temelinde anlama-fıkıh problemi yatmaktadır. Nitekim anlama-fıkıh problemi, Hz. Peygamber'in ilk muhatabları olup onunla birebir sohbet eden sahâbe neslini dahi meşgul etmiştir. Bu bağlamda, "İslam Ümmeti tarih boyunca Hadis ve Sünneti yanlış anlamak ve yorumlamaktan çektiğini, uydurulan binlerce mevzû hadisten çekmemiştir.

Bütün bu araştırma ve inceleme neticesinde; Gazzâlî'nin hadis-sünneti hafife alıp inkar etmesi bir yana dursun, kendisi hadis alanında verdiği eserlerle hadis-sünnetin İslam dininin ikinci kaynağı (er-Rüknü's-sâni) olduğunu teyit etmiş ve bütün gayret ve çabasıyla bir sahih hadis mudafîi olmuştur. Bununla birlikte, kendisinin tabîîn ve büyük imamları eleştirdiği gibi kendisi de eleştirilemez değildir. Kaldı ki, Nâsirüddin el-Elbânî'nin Gazzâlî'ye ait "Fıkhu's-Sîre" adlı eserine yönelttiği eleştirilere hoşgörüyle karşılık vermiştir.

KAYNAKÇA

KUR'ÂN-I KERÎM.

KUTSAL KİTAP (KİTAB-I MUKADDES).

- AÇIKGENÇ, Alparslan, “Fazlurrahman” **DİA**, TDV Yayınları, c. 12, İstanbul 1995.
- AKBULUT, Ahmet, **Nübüvvet Meselesi Üzerine**, Birleşik Yayınları, Ankara 1993.
- AKDOĞAN, Bayram, **Mûsikî İle İlgili Kırk Hadis ve Şerhi**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Ankara 2017.
- ARPA, Recep, “Şehristânî’nin Nesh Anlayışı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2014.
- AŞIKKUTLU, Emin, “Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım”, **M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul 2006.
- ATAN, Abdullah Hikmet, “Muhammed Gazzâlî (1917-1996)”, **İLAM Araştırma Dergisi**, c. 2, (Ocak-Haziran 1997).
- AYDIN, Diler, “Annelerin Sarsılmış Bebek Sendromu ve Aşırı Ağlama Hakkında Bilgi ve Tutumları”, **Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi**, Balıkesir 2018.
- AYDINLI, Abdullah, “Ehl-i Hadîs” **DİA**, TDV Yayınları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 10, İstanbul 1994.
- , **Hadis İstılahları Sözlüğü**, MÜ, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- A’ZAMÎ, M. Mustafa, **Menhecû’n-Nakdi İnde’l-Muhaddisîn**. Riyad 1990.
- el-ALVÂNÎ, Taha Cabir, “Kıssatu Hayâtın”, **İslamiyyetü’l-Ma’rife**, Çağdaş İslamî Düşünce Dergisi, II/7, (1417/1997).
- BAĞCI, H. Musa, **Hadis Tarihi ve Usûlü**, Bilimsel Araştırma Yayınları, Diyarbakır 2018.
- , “Adetler ve İbadetler Arasında Peçe Sorunu”, **DÜİFD**, Diyarbakır 2006.

- BARDAKOĞLU, Ali, “Delil”, **DİA**, TDV Yayınları, c. 9, İstanbul 1994.
- el-BEYYÛMÎ, İbrahim Gânim, “İhvân-ı Müslimîn” **DİA**, TDV Yayınları, c. 21, İstanbul 2000.
- BİLEN, Mehmet, “Sahih Hadisin Tanımı Üzerine”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Diyarbakır 1999.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî, **el-Câmiu’s-Sahîh**, İstanbul 1897.
- , **et-Târîhu’l-kebîr**, (nşr.), Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut 1987.
- CERRAHOĞLU, İsmail, “Garânîk”, **DİA**, TDV Yayınları, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 13, İstanbul 1996.
- el-CEZÂİRÎ, Tahir, **Tevcîhü’n-Nazar ilâ Usûli’l-Eser**, (thk.), Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1995.
- CUSUPOV, Mairambek, “Hadis Taraftarlarının Teşekkülü”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, Bişkek 2013.
- ÇAKAN, İsmail Lütfî, **Hadis Edebiyatı**, MÜ, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2019.
- ÇAKIN, Kamil, “Hadisin Kur’an’a Arzı Meselesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara 1993.
- DÖLEK, Adem, “Mikroplar Cinlerin Bir Nev’i mi?: Bir Hadisle İlgili İki Yorumun Eleştirisi”, **Atatürk Üniversitesi Erzincan İlahiyat Meslek Yüksek Okulu**, Erzincan 2005.
- DÜMEYNÎ, Misfer Azmullah, **Mekâyîsu Nakdi Mütûni’s-Sünne**.
- EBÛ DAVÛD, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, **es-Sünen**. Beyrut 1983.
- EBÛ HANÎFE, Nu‘mân b. Sâbit, **el-Âlim ve’l-Muteallim**, İstanbul 1981.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, “Nesih”, **DİA**, TDV Yayınları, c. 32, İstanbul 2006.
- el-ELBÂNÎ, Nâsırüddin, **Silsiletü’l-Ehâdîsi’s-Sahîha ve Şey’ün min Fıkhihâ ve Fevâidihâ**, Beyrut-Riyad 1995.
- ENGİN, Sezai, “Hadisin Tashihinde Sened ve Metnin Sıhhat İlişkisine İlet ve Şaz Bağlamında Metodolojik Bir Yaklaşım”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XVII, sy: 31, Sakarya 2015.

ERKOCAASLAN, Recep, “Benî Mustalık Gazvesi Esnasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı”, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi**, Diyanet İlmî Dergi, (Ocak-Şubat-Mart) Rize 2015.

ERMAN, Uğur, “Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Re’y Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh ve Ta’dîl İlmine, Dönemin Te’lifâtına ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”, **Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Siirt 2017.

ERUL, Bünyamin, “Hadislerin Anlaşılması Meselesi (İslâm Geleneğinde Hadisleri Farklı Okuma Biçimleri)”, TDV Yayınları, Ankara 2002.

el-FERRÂ’, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, **Me’âni’l-Kur’ân**, Alemü’l-kütüb, 1980.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed, **el-Kâmûsü’l-muhît**, 1986.

GAZZÂLÎ, Muhammed, **Fıkıhçılara ve Hadisçilere Göre Nebevi Sünnet**, (çev.), Ali Özek, Ekin Yayınları, İstanbul 2020.

-----, **Fıkhu’s-Sîre**, Kahire 1976.

-----, **Şahid Ale’l-Asr**, Daru’l-Faruk, Riyad 2010.

-----, **Kur’an’ı Anlamada Yöntem**, (Keyfe Neteâmel mea’l-Kur’an), (çev.), Emrullah İşler, İstanbul 2002.

-----, **Düşünce Mirasımız**, (çev.), Harun Ünal, İstanbul 2006.

-----, **el-İslâm ve’l-Evzâ’u’l-İktisâdiyye**, Kahire 1947.

-----, **Düstûru’l-Vahdeti’s-Sekâfiyye beyne’l-Müslimîn**, (çev.), Hamza Tekin, “İslam Kültür Birliğinin Esasları”, Ankara 1999.

-----, **Leyse Mine’l-İslâm**, Daru’s-Şuruk, Kahire 1991.

-----, **el-İlel ve’l-Edviye**, Doha’da 1984.

-----, **et-Tarîk min Hünâ**, Dâru’l Klem, Dımaşk 20019.

GÖRDÜK, Yunus Emre, “Hz. Mûsa ve Ölüm Meleği” İle İlgili Rivâyet Çerçevesinde İslam Âlimlerinin Sahîh Hadîslere Yaklaşım Tarzına Dâir Bir İnceleme, **Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Balıkesir 2017.

GÖRMEZ, Mehmet, “Sünnet ve Hadis’in Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, İslami Araştırmalar, Ankara 1997.

- GÜLEÇ, Hüseyin, “Âhâd Haberlerin Kur’ân’a Arzı”, **Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Düzce 2017.
- GÜLER, Zekeriya, “Muhammed el-Gazzâlî İle -Mülâkât ve Mülâhazât-”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, c. 3, Konya 2005.
- GÜVEN, Şahin, “Muhammed Gazâlî (1917-1996) ve Ettefsîru’l-Mevzû li Suverî’l-Kur’ânî’l-Kerîm İsimli Eserindeki Tefsir Metodu”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Bilimname: Düşünce Platformu XXXIV, Kayseri 2017.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî’nin Dinamik Sünnet Yorumu”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Bursa 2003.
- HATİBOĞLU, Mehmed Said, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslime Yönelik Eleştirileri”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, İslamî araştırmalar, Ankara 1997.
- HEYSEMÎ, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Mecmeu’z-Zevâid**. Küveyt 1998.
- İBN CEVZÎ, Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, **Keşfu’l-Müşkil min Hadisi’s-Sahîhayn**, (thk.) Ali Hüseyin el-Bevvâb, Daru’l-Vatan, Riyad 1997.
- İBN HACER, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, **Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî**. Beyrut 1992.
- İBN HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, **el-Müsned**. (thk.) Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1949-1958.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, **Risâletun fî Ğinâi’l-Mülehhî e Mubâhun huve em Mahzûrun, Resâilu İbn Hazm el-Endulusî**, (thk.), İhsan Abbas, Beyrut 1987.
- İBN HİBBÂN, **Kitâbü (Ma’rifeti)’l-Mecrûhîn mine’l-Muhaddissîn ve’d-Duafâ’ ve’l-Metrûkîn**.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, **es-Sîretü’n-nebeviyye**, (thk.) Mustafa es-Sekkâ, Kahire 1995.
- İBN KAYYIM, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dımaşkî el-Hanbelî, **es-Savâ’iku’l-münezzele ‘ale’l-Cehmiyye ve’l-Mu’attıla**, Kahire 1992.
- İBN KESİR, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, **Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîm**, İstanbul 1984; Riyad 1997.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, **es-Sünen**, Riyad 1984.

- İBN SALÂH, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî, **Ulûmü'l-Hadis**, (thk.) Nureddin İtr, Dâru'l-Fikir, Sûriye 1986.
- İMÂRE, Muhammed, "Muhammed el-Gazzâlî", **DİA**, TDV Yayınları, c. 30, İstanbul 2005.
- İSLÂMİYYETÜ'L-MA'RİFE, **Çağdaş İslamî Düşünce Dergisi**, Yıl 2, sy. 7, 1997.
- KANDEMİR, M.Yaşar, **Mevzû Hadisler**, MÜ, İFAV Yayınları, İstanbul 2014.
- KARATAŞ, Mustafa, "Çağdaş Yazar Muhammed Gazâlî'nin Hadis ve Sünnete İlişkin Görüşleri", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:10, İstanbul 2004.
- el-KARDÂVÎ, Yusuf, **Sünnet'i Anlamada Yöntem --- eş-Şeyh el-Gazzâlî Kemâ Ariftuhû**, Mansûra 1995.
- KELEŞ, Ahmet, **Hadislerin Kur'an'a Arzı**, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- KILIÇER, M. Esat, "Ehl-i Re'y", **DİA**, TDV Yayınları, c. 10, İstanbul 1994.
- KIRBAŞOĞLU, Mehmet Hayri, **İslam Düşüncesinde Sünnet (Eleştirel Bir Yaklaşım)**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.
- KOÇYİĞİT, Talat, **Hadis Usûlü**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019 --- **Hadis İstılahları**, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- KURTÜBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an**, Kahire 1992.
- MÂLİK b. ENES, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, **el-Muvatta'**, Beyrut 1980.
- MEKTEBETÜ'N-NÛR, 2020, Noor-book.com, (16.08.2020).
- MELLÂL, Yunus, **Menhecû's-Şeyh Muhammed el-Gazâlî fî Teâmülihî Maa'l-Kur'an**, Cezayir Üniversitesi, Doktora Tezi, Cezayir 2010.
- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, **el-Câmi'us-Sahîh**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- el-MÜTTAKÎ, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Hindî, **Kenzü'l-Ummâl**, Beyrut 1985.
- NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, **es-Sünen**, Beyrut 1988.
- NEVEVÎ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc**, 1991.
- ÖZDEMİR, Veysel, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılahının Ortaya Çıkışı", **MÜ, İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul 2013.

- er-RÂMHÜRMÜZÎ, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd el-Fârisî, **el-Muhaddisu'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî**, Beyrut 1984.
- er-RAZÎ, Fahreddîn, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, **Mefâtîhu'l-ğayb (et-Tefsîrû'l-kebîr)**, Mektebetü'l-Maarif, Kahire, 1862.
- REŞÎD RIZÂ, Muhammed, **Tefsîru'l-Menâr**, Kâhire 1959.
- es-SALÎH, Subhi, **Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları**, (çev.), M.Yaşar Kandemir, M.Ü. İFAV Yayınları, İstanbul 2016.
- SEHÂVÎ, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdîrrahman, **Makâsidu'l-Hesene**, Mısır 1956.
- SİRACEDDÎN, Abdullah, **Şerhu'l-Manzûmetü'l-Beykûniyye**, Daru'l-Felah Yayınları, Halep 2009.
- SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed, **ed-Dürri'l-mens'ur fi'tefsîri bi'l-me'sûr**, Beyrut 1983.
- ŞÂBAN, Zekiyyüddîn, **Usûlü'l-Fıkıh**, TDV Yayınları, (çev.), İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 1996.
- ŞAFÎÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs, **er-Risâle**, (thk.) Ahmed Muhammed Şakir, Mısır 1940.
- eş-ŞEK'Â, Mustafa, **el-Hayâtü'l-Ülâ**, Daru's-Şuruk, (thk.), Mustafa eş-Şek'a, Kahire 1997.
- ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî, **Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr**, Kahire 1932.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî, **Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-kur'ân**, Dârü'l-mârifet, Kahire 1955-1969, 1980.
- TAHHÂN, Mahmud, **Teysîru Mustalahi'l-Hadîs**, (çev.), Cemal Ağırman, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.
- TAŞTEKÎN, Ayhan, "Bebekler Neden Ağlar?" **Klinik Tıp Pediatri Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 4, (Temmuz-Ağustos 2018), İstanbul 2018.
- TEKÎN, Hamza, Feriât Yayınevi, 2020, nadirkitap. com, (22,08,2020).
- TEKÎNEŞ, Ayhan, "Muhaddislere Göre Fitnelerden Kurtuluş Çareleri: Kitâbü'l-Fiten'ler Örneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Sakarya 2005.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, **es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1999.

TÜLÜCÜ, Süleyman, “Ma‘mer b. el-Müsennâ”, **DİA**, TDV Yayınları, c. 27, Ankara 2003.

ULUDAĞ, Süleyman, **İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ**, Bursa 1992.

UVEYS, Abdulhalim, **eş-Şeyh Muhammed el-Gazzâlî; Târihuhû ve Cuhûduhû ve Ârâuhû**, Şam 2000.

UYAR, Ahmet, “Hadisleri/Sünneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-i Hadis ve Ehli Re’y Ekolleri)”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Bilimname V, Kayseri 2004.

VİKİPEDİ, “Muhammed el-Gazzâlî”, 2020, <http://ar.m.wikipedia.org>, (09.07.2020); Marife.org, Muhammed el-Gazzâlî, 2020, (09.07.2020).

YILDIRIM, Enbiya, “Sahâbenin Tamamı Güvenilir İnsanlardır”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sivas 1996.

YÜCEL, Ahmet, “Silsiletü’z-Zeheb”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

ez-ZÂMİL, Abdullah Abdulaziz, **eş-Şeyh Muhmmmed Gazâlî ve Eseruhû fi’d-Dirâsâtî’l-Kur’âniyye**, Kuveyt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kuveyt 1999.

ez-ZEMAHŞERÎ, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, **el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vücûhi’t-te’vîl**, Dârü’l-fikir, Kahire 1977.

ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, **el-İcâbe li-îrâdi me’s-tedrekethü ‘Â’işe ‘ale’s-Sahâbe**, (çev.) Bünyamin Erul, **H. Âişe’nin Sahâbe’ye Yönelttiği Eleştiriler**. Beyrut 2004.